

સુમનસંચય

ભાગ ૧

દેવે અને આચાર્ય

અમદાવાદ :: ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૭૮૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ શુભવસંચય-૧-

વિષય મે ૨૪ : ૮૪૪ : ૩- : ૨,

સુમનસંચય

ભાગ ૧

હાઈસ્કૂલના ચોથા ધોરણ માટે
તથા
ટ્રેનિંગ કૉલેજના પહેલા વર્ષ માટે

તૈયાર કરનાર
સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે,
બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.
તથા
મહારાંકર પોપટલાલ આચાર્ય,
બી. એ., બી. ટી.

અમદાવાદ
ગૂ જ રા ત સા હિ ત્ય મં દિ ર

કિંમત દસ આના

પ્રકાશક:—

છોટાલાલ મગનલાલ શાહ

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર

રીઝીરોડ, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત લેખીચાઈત્ર-સંગ્રહ
૧૫૪૬૮

[સર્વ હક પ્રકાશકના છે.]

આવૃત્તિ ૧

વિ. સં. ૧૯૮૫

પ્રત ૧૦૦૦

ઈ. સ. ૧૯૨૯

મુદ્રક : ચીમનલાલ ધીરલાલ મહેતા
મુદ્રણસ્થાન : વસંત મુદ્રણાલય,
ચી કો ટા રોડ : : અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

આપણા સાહિત્યમાંથી અનેક જણે અનેક રીતે ગદ્ય તથા પદ્યના અનેક સંગ્રહો અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. એવા બીજા સંગ્રહો ભવિષ્યમાં પણ પ્રસિદ્ધ થશે અને તેમ થાય તેમાં ખોટું પણ શું છે ?

હાઈસ્કૂલમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે પ્રીતિ થાય, તેનો અભ્યાસ કરવાની રુચિ થાય, અને તેમ કરતાં મોટપણે તેની સેવા કરવાની હોંસ વધે એ આવા બધા સંગ્રહોનો હેતુ છે. એવા જ હેતુથી ગુર્જરી પ્રલવાડીમાંથી થોડાંક સુમન વીણીને તેનો આ સંચય બાળકોના ઉપભોગને માટે રજુ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

પદ્ય પહેલું અને ગદ્ય પછી. એ ક્રમ સ્વાભાવિક છે. તે પ્રમાણે આ સંચયમાં, પદ્યપાઠમાં માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બાળકને રુચે, સુગમ લાગે, જિજ્ઞાસા વધારે, એવો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે. તેથી અધરાં કાવ્યો છેવટના ભાગમાં મૂક્યાં છે. ગદ્ય ભાગમાં તો ઐતિહાસિક ક્રમ અનુસરવો યોગ્ય ધાર્યો છે.

ભક્તિનાં તથા વૈરાગ્યનાં પદો ઉછરતાં બાળકોને સામાન્ય રીતે બહુ ગમતાં નથી એવો અનુભવ થવાથી આ ભાગમાં તેવાં પદો બીલકુલ આપ્યાં નથી. માત્ર કવિતા તરફ પ્રીતિ વધે એ જ હેતુ ધ્યાનમાં રાખ્યો છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારી આ પદ્ધતિ યોગ્ય ગણાશે.

પદ્યમાં ૧૪૨૫ લીટી આપેલી છે. સાધારણ રીતે ચોથા ધોરણમાં ૮૦૦ થી વધારે લીટી શીખવાતી નથી તેથી શિક્ષકને પસંદગી કરવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ રહે છે. પદ્યમાં મુખપાઠ ઉપર ખાસ બાર મૂકવો જરૂરી છે. તે માટે યોગ્ય પસંદગી શિક્ષક કરી

લેશે. ગઘમાં બધાં મળીને ૮૪ પાનાં આવ્યાં છે તે પૈકી જેટલું વધારે વાચન થઈ શકે તેટલું સારું.

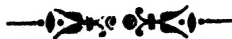
પુસ્તકમાં આપેલા ગઘપદ્ય વિભાગોના મૂળ લેખકો તથા તેમનાં મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકોનો પરિચય કરાવવાથી બાળકો આપોઆપ વિશેષ વાચન તરફ દોરાશે. અને આવા વાચનની યોગ્ય તળવીજ તથા વ્યવસ્થા શાળામાં નાનું સરખું પુસ્તકાલય રાખવાથી સાધી શકાશે. એ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ પોતે કરે અને તેમાં શિક્ષક જોષ્ઠી સહાયતા આપે.

હમેશાં દસ મિનિટ મોટે અવાજે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ખંડમાં વાંચે એવી ખાસ ભલામણ કરવાની જરૂર છે. કેમકે મોટે સાદે વાંચવાથી વાંચનારના કાન કેળવાય છે અને લખાણનો મર્મ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

છેવટે, જે જે લેખકોના લેખો કે લેખભાગો આ સંચયમાં સંગ્રહવામાં આવ્યા છે તે બધાનો ખરા અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવાની અમે રજા લઈએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓના લાભમાં તેમનો ફાળો સતત કાયમ રહેજે એવી અમારી પ્રભુ પ્રત્યે નમ્રભાવે પ્રાર્થના છે.

નવેમ્બર, ૧૯૨૯

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે
મહાશંકર પોપટભાઈ આચાર્ય

અનુક્રમણિકા

પદ્ય

નં. કવિ	કાવ્ય	પૃષ્ઠ
૧ દલપતરામ	આર્યભૂમિનું હિત.	૧
	ભાદરવાનો ભીડો	૧
	એક શરણાઈવાળો	૨
	કૂડેથી નમેલી ડોશી	૨
	છાંટ	૩
	રળિયામણી ગુજરાત	૩
	મનરૂપી ઘોડો	૫
	કામલાની કાળપ	૫
	ટેવ	૬
	સંપ	૭
૨ સામળ ભટ	ઉદમ	૮
	વાડ થઇને ચીભડાં મળે	૯
	સહવિદ્યા વિષે	૧૦
૩ કાળિદાસ	ધ્રુવાખ્યાન	૧૩
૪ પ્રેમાનંદ	સુદામાચરિત્ર	૨૦
૫ મલબારી	ખોલ્સું પાળો	૩૪
૬ ખખરદાર	બાદલવીર	૩૫
	ગુણવંતી ગુજરાત	૩૮
	ગુજરાતના શરવીરો	૩૯
૭ ખોટાદકર	વસંતે પંચમાલાપે	૪૨
	ચંદન	૪૩
૮ મણિશંકર ભટ	મહેમાનોને	૪૯
૯ કલાપી	આમ્યમાતા	૫૦

	શિકારીને	૫૨
૧૦ ત્રિભુવન વ્યાસ	સંધ્યા	૫૪
	બાળસ્વરૂપ	૫૬
	કૌમાર	૫૮
૧૧ નરસિંહરાવ	પ્રેમ	૬૧
	વદાય	૬૨
	કુસુમમાળાની બેઠ	૬૩
	ઉપહારનો સ્વીકાર	૬૪
	મધ્ય રાત્રિએ કાચલ	૬૫
	અવસાન	૬૬
૧૨ ન્હાનાલાલ	કવિ દલપતરામને	૬૭
	ગુજરાત	૭૧

ગદ્ય

૧ નંદશંકર	કંજુસ ડોસી	૭૭
	યાત્રાનો મહિમા	૮૧
	બાગલાણનો ઘેરો	૮૫
૨ મહીપતરામ	બત્રીશ લક્ષણોનો ભોગ	૯૦
	માળવાનો જય	૯૩
૩ નવલરામ	અકબર અને ખીરબલ	૯૫
	રુદ્રમાળાની સ્થાપના	૧૦૧
૪ અંબાલાલ	આપણાં શરીર	૧૦૬
	ઉચ્ચ અભિલાષા	૧૧૧
૫ હરગોવિન્દદાસ	કાળા માથાનું માનવી શું ન કરે?	૧૧૨
૬ ગોવર્ધનરામ	ગુણીઅલ ગુણસુંદરી	૧૧૪
	શરો માનચતુર	૧૧૮

૭ મણિલાલ	પ્રસન્ન પ્રકૃતિ	૧૨૦
	પ્રવૃત્તિ	૧૨૪
૮ રમણલાલ	દર્પણ દર્શીઓ	૧૨૬
૯ કનૈયાલાલ મુનશી	હાથીને પગે	૧૩૦
	શામળશાનેા વરધોડો	૧૩૬
૧૦ કાન્તિલાલ પંડ્યા	ગોવર્ધનરામ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં	૧૪૦
૧૧ કાલેલકર	ધર્મશ્રમણ	૧૪૩
૧૨ રામનારાયણ પાઠક	ઐક પ્રશ્ન	૧૪૫
૧૩ ચન્દ્રશંકર શુક્લ	દંડકારણ્ય	૧૫૧
૧૪ ઝવેરચંદ મેઘાણી	દીકરો!	૧૫૫
	ટીકા	૧૬૧ થી ૨૧૬

પ્રકાશકનું નિવેદન

રા. દવે તથા રા. આચાર્ય એએએ આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપે ઘણો સમય વીતી ગયો. અનેક સંજોગોને લીધે અમારાથી એની પ્રસિદ્ધિ વેળાસર થઈ શકી નહિ, તે માટે અમે ખરેખર દીલગીર છીએ. છતાં એમના શ્રમનો લાભ બાળકોને મળતો અટકી ન જાય એ હેતુથી મોડું મોડું પણ આ પુસ્તક અમે પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા તે માટે પ્રભુનો આભાર માનીએ છીએ.

પ્રકાશક

સુમનસંચય

દલપતરામ

આર્યભૂમિનું હિત

[મનહર]

આર્યભૂમિ તણું હિત અંતરમાં ઇચ્છું સદા,
આર્યભૂમિ તણું મારાં અસ્થિ અને ચર્મ છે;
મિત્રતા સૌ સાથે થવા મીઠાં મીઠાં વેણ કહું,
એ તો મારાં મોટાં ખરેખરાં ખટકર્મ છે.
સુધારો વધારી મૂળ કાઢવાં કુધારા તણાં,
ધાર્યો છે મેં તે તો મારો ધંધો તથા ધર્મ છે;
સ્વદેશમાં સંપ વધે કુસંપ કંકાસ ઘટે,
એ જ મારા મન વિષે મોટો એક ધર્મ છે.

ભાદરવાનો ભોંટો

[કુંડળીઆ]

ભોંટો ભાદરવા તણો, વડને કહે સુણ વીર,
સમાઈ નહિ હું સર્વથા, તું જ સરવર તીર;
તું જ સરવર તીર, સુણી વડ ઉચર્યો વાણી,
વીત્યે વર્ષા કાળ, જઈશ હું ખીજે જાણી;

દાખે દલપતરામ, વીત્યો અવસર વર્ષાનો,
ગયો સુકાઈ સમૂળ, ભીંગે તે બાદરવાનો.

એક શરણાઈવાળો

એક શરણાઈવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી,
રાગરાગણી વગાડવામાં વખણાણો છે;
એકને જ બાચું એવી ટેક છેક રાખી એક
શેઠને રીઝાવી મોજ લેવાને મંડાણો છે.
કહે દલપત પછી બોલ્યો તે કંબુસ શેઠ,
ગાયક ન લાયક તું ફાગટ કુલાણો છે;
પોતું છે તે બોલ્યું તેમાં કરી તેં શી કારીગરી,
સાંભેલું ખબરે તો હું બાણું કે તું શાણો છે.

કેડેથી નમેલી ડોશી

કેડેથી નમેલી ડોશી દેખીને જુવાન નર,
કહે શું શોધો છો કશી ચીજ અછતી રહી ?
કહે ડોશી બાળપણું ખબર વિના મેં ખોયું,
જુવાનીમાં દિવાની તારા જેવી ગતિ રહી;
છવાઈ જરાની છાયા, કાયાના વિખાયા બંધ,
ગાયા ન ગોવિંદરાયા, માયામાં મતિ રહી,
ઝૂકી ઝૂકી ડોકી વાંકી રાખી દલપતરામ,
ભેતી હું ફરં છું કે જુવાની કયાં જતી રહી.

ઊંટ

ઊંટ કહે આ સમામાં વાંકાં અંગવાળાં ભુંડાં,
ભૂતળમાં પશુઓ ને પક્ષીઓ અપાર છે !
ખગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી,
કુતરાની પુછડીનો તો વાંકો વિસ્તાર છે !
વારણની સૂંઠ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
લેશને તો શિર વાંકાં ચીંગડાનો ભાર છે !
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાખે દક્ષિણરામ,
અન્યનું તો એક વાંકું, આપનાં અઢાર છે !

રણિયામણી ગુજરાત

[દાહરો]

દેશાટન કરી દેખશે ભલી જણુશ બહુ ભાત;
પંથ પધારી પ્રથમ તો જઈને જો ગુજરાત.

[હરિગીત]

રણિયામણી ગુજરાત જોવા જોગ જેવી જાણુજો,
ધરી યાદ અમદાવાદથી એકાદ વસ્તુ લાવજો;
અતલસ અને મુલદાર મશરૂ માલ બેશ મગાવજો,
વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવજો.
પછી પંથ પેથાપુર ભણી જાત્રાળું જન જે જાય છે,
ત્યાં માંધણીની સાડીઓ ખંદુક બહુ વખણાય છે;
તે દેશથી સદેશડો જન કોઈ સાથે કહાવજો,
વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવજો.
વીસલનગર વિશ્રામ કરશે, પાત્ર ત્યાં પિત્તળ તણાં,
વખણાય હળદર હેમ જેવી, ઘાટ ચીર ખુલે ઘણાં;

પછી પાટણે જઈને પટોળાં રંગદાર રખાવળે,
વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવળે.

શમશેર તો શીરોહીની, પ્રતિમા ભલી ડુંગરપરી,
આવતાં જાળે આત્રસુંબે, ત્યાં છરા લોલી છરી;
વળી કપડવંજી કાચ સાથુ રહી સમીપ રચાવળે,
વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવળે.

કાઠિયાવાડી કાંબી ઝાલાવાડી રૂડાં જૂમણાં,
ખંભાતની ભલી સૂત્રફેણી, જમણુ તો સુરત તણાં;
બહુ પાપડી ને સાડી ખરડી લક્ષ દઈને લાવળે,
વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવળે.

નાશક તણાં જળપાત્ર નિર્મળ, પાન પૂને સાંપડે;
ખૂરાનપુરી શેલાં સરસ, પણ પેઠણી પાઘડી ચડે;
શુભ શાલ તો કાશ્મીરની, એ તો જરૂર અણાવળે,
વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવળે.

કાશી તણા લોટા પીતાંબર, અદ્રીણુ છાયલ માળવી,
પણુ ધોતીનેડા નાગપુર જઈ લાવળે જોઈ જાળવી;
બહુ ખાંડ ખંગાળે ખંને, પણુ લઈ હિસાબ પતાવળે,
વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવળે.

ઘોળેરી રૂ ઘોળું ભલું, ઘઉં તો ભલા છે બાલમાં,
ગજદંત સિંહલદ્વીપ, મુંબઈ હેમની છે હાલમાં;
નાણાં તણી જોઈ ટંકશાળ સભા વિષે સીધાવળે,
વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવળે.

મથુરામાં પેડા મળે, જુઓ ચિત્ર જયપુર;
 ઘોડા તો કચ્છી ઘણા, પ્રેમ પમાડે ઉર.
 જામનગરનું જઈ જુઓ, કંકુ સારે કામ;
 વાગડમાં મગ બાજરી દીઠી દલપતરામ.

મનરૂપી ઘોડો

મનરૂપી ઘોડો, જેનો વેગ નથી ઘોડો, જેનો
 જડે નહિ ભેડો, એવો દોડ્યો જાય દૂર તે;
 ગણે નહિ ટાઢ તાપ, ગણે નહિ પુણ્ય પાપ,
 ગણે ન અમાપ પ્રાંઢ પાણીતણું પૂર તે;
 જિડીને આકાશ જાય ફૂંદીને કૈલાસ જાય,
 પાતાળની પાસ જાય જલદી જરૂર તે;
 કહે દલપતરામ, શી રીતે લવાય કામ,
 જો કદાપિ કરે આમ કાવતું શીતુર તે.

કેાયલાની કાળપ

કેાયલાની કાળપ મટાડવાને દૂધે ધુઓ,
 કેાયલો કદાપિ કાળો રંગ મૂકતો નથી;
 કોધ લોભ કામનો હરામનો સ્વભાવ હોય,
 છોડે તોય તેનો છેક છૂટકો થતો નથી;
 સંગ તણો રંગ જો ન લાગ્યો હોય રંગે રંગે,
 તો જ રંગ ટળે, બીજે લાગ લાગતો નથી;
 સુણો રૂડા રાજહંસ દાખે દલપતરામ,
 જનમ સ્વભાવ કેાટી યતને જતો નથી.

ટેવ

[ભુજંગી]

શિલા શ્વાનની પુછડી સાથ સાંધી,
 જુઓ જુક્તિથી જાળવી બંધ બાંધી;
 કરી પાંશરી તો ફરી વાંક વાળી,
 પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?
 અઢારે વળ્યાં ભિંટનાં અંગ વાંકાં,
 કહો ઢાંકીએ તો રહે કેમ ઢાંક્યાં;
 સુએ ભૂતળે તો જુએ આલ ભાળી,
 પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?
 જુઓ નાગની જાતની ટેવ જે છે,
 રીઝે તો રમે ને ખીઝે તો ડસે છે;
 પુરા પ્રેમથી રાખીએ ઘેર પાળી,
 પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?
 પુરા પુષ્પના પુન્નમાં હીંગ પેસે,
 નહિ હીંગને પુષ્પને પાસ બેસે;
 લલ્લે માથું ફૂટી મરે કોઈ માળી,
 પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?
 ધરી દૂધમાં ને કરી સાળુ વાળા,
 ધુઓ કોયલાને, જુઓ હોય કાળા;
 નહિ કોઈ કાળે મટે જાત કાળી,
 પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?
 કહો પાણીના પૂરને કોણ થોભે ?
 ચડે શા વડે નેવનાં નીર મોભે ?
 રહે ખાડમાં રાખશે કોઈ ખાળી,
 પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?

લઘુ વૃક્ષ વાળ્યું વળે જેમ વાળો,
 ટળે તેમ છોટાપણે ટેવ ટાળો;
 કુડી કે રૂડી, દુષ્ટની કે દયાળી,
 પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?
 ક્રિયા કેળવો, મેળવો ગુણ તેમાં,
 નીતિ ભેળવો, હેળવો જીભ તેમાં;
 પઢે પાઠ આ તે ભલી ટેવ પામે,
 રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપતરામે.

સંપ

સંપ કહે તે સર્વ તુજ ફંદની વાતો ફોક,
 સંપ વિના શ્રીવિષ્ણુ પણ સદાય પામે શોક.

[છાંપા]

સંપ વિના ગોલોક શોક રાધા વિરજનો,
 સંપ વિના સંતાપ રુકિમણી સતભામાનો,
 સંપ વિના શ્રીરામ વસ્યા સીતા લઈ વનમાં
 સંપ વિના મૃગ મારી ખોઈ સીતા ખળ જનમાં;
 મહાસમર્થ તે પણ સંપ વિષુ લહે દુઃખ લક્ષ્મીપતિ,
 એવાને આંસુ આવ્યાં, કહો મનુષ્યની કુણ ગતિ.
 કૌશલ દેશ નરેશ જગત 'દશરથને ભણે,
 સહિત રામ સુત ચાર, વડા કવિ વિવિધ વખાણે;
 લક્ષ્મી મળી અલક્ષ, ભલા જન કીર્તિ ભાણે,
 કૌશલ્યા કૈકેયી રાણીઓ સંપ ન રાણે;
 નૃપ મોત વિના મૃત્યુ થયું, સંપ વિના સુત વન ગયા;
 વળી જગમાં જુઓ વિચારીને સંપ તજી સુખી કે થયા.

સામળબટ

ઉદ્યમ

પ્રથમ જે કોઈ ઉદ્યમ કરે, જપ તપ જે કો ધર્મ;
ત્યાર પછી ખીજે ભવે, ફળ થઈ ભોગવે કર્મ.
જેવો આપ ઉદ્યમ કરે, જિગે તેહું કર્મ;
ઉદ્યમનો છે છોકરો, નારી કહે છે મર્મ.
શુકદેવ સરખા તપ કરે, ઉત્તમ ઉદ્યમ નામ;
વાળું ખીજ તે ફળ થયું, પામ્યો ઉત્તમ ઠામ.
કરવત મુકાળું કાશીએ, કર્મહીણા જે હોય;
રાજ પામ્યા ખીજે ભવે, ઉદ્યમી કર્મ જ જોય.
નર નારી પરણે નેહશું, કરે કર્મ શું કામ;
મહાલે સદા ઉદ્યમ થકી, જો જો ઠામોઠામ.
સખતલોક આકાશનાં, સખતલોક પાતાળ;
ઉદ્યમ વિણ કોઈ નહિ, બોલું સત્ય વિશાળ.
સૂરજ ચંદ્ર નવ શ્રેષ્ઠ, દેવ દાનવ અનેક;
કર્મ ઉપર કો નવ રહ્યું, જીવ્યો કર્મવિવેક.
મુંગો તે બોલે નહિ, પાંગળો તે ન પળાય;
બાકી સૌ ઉદ્યમ કરે, કર્મ પરોણા ખાય.

[ચોપાઈ]

વિપ્રને ઘેર આવ્યો છોકરો, કહેશે નિશાળે મોકલો;
ઉદ્યમ કરીને વિદ્યા ભણે, ત્યારે પંડિતમાં કો ગણે.

બીજી જે અષ્ટાદશ વર્ણ, કુલકુલનાં જેવાં આચર્ય;
 તે જન તેવો ઉદમ કરે, ત્યારે પેટ પોતાનું ભરે.
 લોહું પાણીને કર્મ જ હાડ, મથ્યા વિના નવ પડે અંગાર;
 થાળીમાં પીરસે છે અન્ન, જોએ તૃપ્ત ન થાયે મન.
 વાસણ ચુલા આગળ અડે, ઉદમ વિણ ઉપર નવ ચડે,
 તાંબુલ બીડી હોયે સંગ, આરોગ્યા વિણ નાવે રંગ.
 આયુધ જો કરમાંહે ધરે, માર્યા વિના શત્રુ નવ મરે;
 દવાત લેખણ કાગળ હાથ, મૂકી છાંડો દિન અને રાત.
 લખ્યા વિના તે નવ લખાય, ઉદમ વિના તો નવ લણાય;
 કથા પુરાણ ને મોટા વેદ, વ્યાસ સરીજે ભાખ્યા ભેદ;
 ત્યારે સહુ જાણીતા થયા, ઉદમે કરી કથાંતર કહ્યા.

વાડ થઈને ચીમડાં ગળે

વાડ થઈને ચીમડાં ગળે, સોંધી વસ્તુ કયાંથી મળે;
 ખળું ખાતું હોય જો અન્ન, તો જીવે નહિ એકે જન.
 કલ્પવૃક્ષ જો કેરી ખાય, તેનો ચોર ન પેદા થાય;
 નવાણ પીતું હોયે નીર, જીવજંતુ કયમ ધરે શરીર.
 મા મારે પય પીતાં ખાળ, સત્યવાદી જો બોલે આળ;
 રાજા થઈને લૂંટી લેય, પ્રજા કોણ આગળ જઈ કહેય.
 રામ જપંતા નરકે જશે, કહો કહ્યાણુ જ કોનું થશે;
 પિતા પુત્રીશું રમશે જાર, તે વાતનો કેા પ્રીછે પાર.

ગંગા નહાતાં પાપી થશે, વેદ વચન ક્યમ સાચાં હશે;
 વાહાર ત્યાંથી આવી ઘાડ, તો પછી ક્યાંની કરશું આડ.
 મેઘ વરસતા પથર પડે, તેનો વાંક કેને શિર ચડે;
 ધણીને વિખ દે ધરની નાર, કોણ સાચવે તેણે ઠાર;
 પુષ્પહાર થઈ વળગે સાપ, ત્યાં તે કોણ જાળવશે આપ;
 અમૃત જાણી આપે પીજીએ, વિખ થાય દોષ કેને દીજીએ.
 કુંડળ કરડી ખાયે કાન, કોણ આગળ જઈ કરીયે જાણ;
 ચંદન જાણી ધરીએ આપ, થાય અગ્નિ તો પૂરણ પાપ.
 મોટા જાણી જઈએ શરણ, દે ઘાત તો પામીએ મરણ;
 ધરનો દિવાન ચાડી ખાય, તો તે દુઃખ કેને કહેવાય.
 જો રણનારો ચોરી કરે, તો લંડાર શી પેરે ભરે;
 છાની થાપણ લોભે લે, તો શાખ આવી કુણ દે.
 કોઈ જાણી દુઃખ દિયે પ્રચંડ, તેને તો રાજ દે દંડ;
 (પણ) રાજ થઈ લૂંટી લે આપ, તો પરજનું પૂરણ પાપ.
 રૈયત ઉપર કોપે રાય, રાંક માણસ શું કરે ઉપાય;
 તેને પૂછનારો ઈશ્વર એક, વેદ વચન કરી જીએ વિવેક.
 રાજ પ્રજાને દુઃખ જ દે, તો તે આગળ સુખ નહિ લે;
 મોટા જો કરે ફૂડાં કાજ, તો નહિ પામે રૂડાં રાજ.

સદવિદ્યા વિષે

સદવિદ્યાથી સુવર્ણ, શરણ સદવિદ્યા સત્યે;
 સદવિદ્યાથી સ્વર્ગ, વીખ ઊતારણ વિત્તે;
 સદવિદ્યાથી સિદ્ધિ, ક્રોડે વચનો વર વાણી;
 સદવિદ્યાથી રિદ્ધિ, જગતમાં સઘળે જાણી;

સદ્વિદ્યાને વશ સર્વ છે, સદ્વિદ્યા ત્યાં શી મણા;
સામળ કહે સદ્વિદ્યા વિના, ભટકે ગુણહીણા ઘણા.

લક્ષ્મણ તો લાખ, દીઠા નિર્માલ્ય પ્રમાણે;
જાય રાયનું રાજ્ય, રૂપ ગુણ રહે ન ટાણે;
કુળ પણ હોય કલંકી, જોર જોતામાં જાયે;
જોખન પણ વહી જાય, વંશ નિર્વંશી થાયે;
નહિ રાજ ચોર કે અગ્નિ લય, માગ મુકાવે બહુ થકી;
સત્પુરુષો મન માનજો, સદ્વિદ્યા છે શુભ સહુ થકી.

વિદ્યા મુકાવે માગ, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પમે;
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યામાંહી વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી;
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી;

સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
સદ્વિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યા વિહીન નર તે પશુ.

પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જ્યમ બગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જ્યમ રાંકાં;
પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જ્યમ ટાંકાં;

પંડિત પ્રાકમી પૂરા, પંડિત સઉ શિર મોર છે;
સામળ કહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે.

મૂરખને વાહન, પંડિત અડવાણો ચાલે;
મૂરખને મોતનમાલ, પંડિત કુલમાળા ધાલે;
મૂરખને બહુ માન, પંડિત કદી ગરીબ કહાવે;
મૂરખને અલખત મોજ, પંડિત ખડ ધાન્ય જ ખાવે;

પણ મૂરખ કાચ કથીર છે, દીક્ષતાં તો દિલ હરે;
પણ પંડિત રત્ન અમૂલ્ય છે, સામળ ઝવેરી પરીક્ષા કરે.

મૂરખને નહિ માન, મૂર્ખ ઝાઝામાં જૂરે;
દે ન મૂર્ખને દાન, મૂર્ખમાં અકલ અધરે;
મૂરખ હલકો હોય, બહુ ગુણવતો બોલે;
મૂરખ ન લેખા માંહી, નહિ પંડિતને તોલે;

જેમ હંસ મધ્ય બગલાં પડ્યાં, કારણ શું બાણે કશું;
સામળ કહે સાચું કહું, વિદ્યાવિહીન નર તે પશુ.

પંડિત જાય વિદેશ, તોય જશથી બાણીતો;
પંડિત પ્રાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો;
પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે;
પંડિતને સન્માન, માન અનમીનાં મોડે;

જે અગમ નિગમ છે ગુણ ઘણા, લક્ષ કૌટિધા તે લહે;
છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, કવિ સામળ સાચું કહે.

કાળિદાસ

ધ્રુવાખ્યાન

[ચંદ્રાવળા]

શ્રીગુરુ ગોવિંદને વરણ્ણવું, પ્રેમશું લાગું પાય;
આરાધું અવિનાશી એવા, આદિ નિરંજન રાય;
આદિ નિરંજન અકળ સ્વરૂપ, રામે લીધાં રમવા રૂપ;
સૃષ્ટિ નિષાવા થઈ મનસાય, સુલટ થઈ પોઢ્યા જળમાંય;
જે જે વૈકુંઠરાય. ૧

હરિ જળમાં પોઢ્યા સહી, શેષ નાગ ઉપર તે બાય;
નારાયણના નાલિકમળથી, ઘ્રક્ષા પ્રગટ જ થાય;
ઘ્રક્ષાના સ્વાયંભૂ તન, તેના પાંચે પુત્ર પાવન;
ત્રણ કન્યા જે પુત્ર વિખ્યાત, પ્રિયવ્રત ને ઉત્તાનપાદ;
જે જે વૈકુંઠ. ૨

ઉત્તાનપાદ નર નીપનો, રાજા રૂપનિધાન;
રાજાને જે સુંદરી, તેનાં સુરતિ સુમતિ નામ;
સુરતિ ઉપર નહિરે માન, ધ્રુવજી તેના એક સંતાન;
સુમતિ ઉપર છે ઘણું હેત, તેનો કુંવર ઉત્તમ એક;
જે જે વૈકુંઠ. ૩

ઉત્તમ ઉછંગે બેસાર્યો રાયે, સભામાંહિ એકવાર;
લાડ લડાવે પ્રેમશું રાણી, હૈડે હરખ અપાર;

હરખ ન માયે હેડામાંય, ધ્રુવજી રમતા આવ્યા ત્યાંય;
ઉછંગ બેસવા કીધાં મન, અપરમા કહે કડણ વચન;
જે જે વૈકુંઠ. ૪

સુમતિ: અપરમા એમ બોલ્યાં ભુંડા, એ સુખ તુજને ક્યાંથી;
અભાગિણીના પેટતણા તું, જાને અકરમી ઇહાંથી;
ઇહાંથી જઇ વનમાં તપ માંડ, હરિ ભજીને કાયા છાંડ;
ફરી જનમ લે મારે શરીર, તો તને રાજ અપાવીશ વીર;
જે જે વૈકુંઠ. ૫

વચનો વનિતાનાં સાંભળી, ઉતર્યો મોનો રંગ;
સલા તે સઘળી દેખતાં, ધ્રુવજી થયા મનભંગ;
મનભંગ થઇ નાખ્યો નિશ્વાસ, રોતા આવ્યા માની પાસ;
માયે ચાંખ્યા હૃદિયા સાથ, કહે કુંવર કોણે દુભવ્યા આજ;
જે જે વૈકુંઠ. ૬

ધ્રુવ: આજ સલામાં માવડી બેઠો, ઉત્તમ રાયને બોળે;
ઉછંગ બેસવા હું ગયો ત્યારે, અપરમા એમ બોલે;
અપરમા કહે અભાગિણી કેરા, સુખ વાંછો તે! વન જાઓ વહેલા;
ફરી જનમ લે મારે શરીર, તો તને રાજ અપાવીશ વીર;
જે જે વૈકુંઠ. ૭

સુરતિ: વળતી માતા ઉચરે કુંવર, હેડે ન ધરિયે દુઃખ;
પૂરણ પુણ્ય કીધાં હશે ત્યારે, તે ભોગવે છે સુખ;
સુખ આપણને ક્યાંથી વ્હાલા, નિયમ ધર્મ કશા નથી પાળ્યા;
નથી સંતોખ્યા ભેગી જતિ, તપ તીરથ વ્રત કીધાં નથી;
જે જે વૈકુંઠ. ૮

નથી સંતોષ્યા સાધુને, નથી આપ્યાં વિપ્રને દાન;
 ઓછાં કરમ જ્યાં આપણાં, ત્યાં કયાંથી રાયનાં માન;
 માનલોગવે ઉત્તમ નિત્ય, દત્ત વિના કયમ પામીએ વિત્ત;
 જો હોય ઇંદ્રાસનનો ખપ, તો કુંવર જૈ માંડો તપ;
 જે જે વૈકુંઠ ૯

તપ માંડયું ઘડ્યાજીએ ત્યારે, પામ્યા પદ્માસન;
 સેવા કીધી મનલાવતી ત્યારે પ્રગટ્યા નારદ મુન;
 મુનિએ માંડયો મોટો જાગ, તપ તીરથ ત્રત થયાં સુભાગ;
 જો કરિયે શ્રી હરિ પ્રસન્ન, તો અભાગિયાં ટળિયે તંન;
 જે જે વૈકુંઠ. ૧૦

ધ્રુવ: તને અભાગિણી હું ટાળું મા, છુંરે તમારો તંન;
 વનમાં જાણ વેગે કરીને, સુખ સંભારું નહિ અન્ય;
 સુખ સંભારે સાલે જેહ, વિશ્વંભરે પરકિયો દેહ;
 હરિ મળે તો તાપ ઓલાય, નહિતર પ્રાણ તજું વનમાંય;
 જે જે વૈકુંઠ. ૧૧

માતાને આંસુ આવિયાં ને, અંતર ઉપની દાઝ;
 મુરતિ: રાજાએ મને પરહરી કુંવર, તુંએ કરે છે તાજ;
 તૂજ વિના હું રહીશ કેમ; ટોળાં વછુટી મૃગલી જેમ;
 જળ વિના જેવી માછલી, મારા પ્રાણ જશે ટળવળી;
 જે જે વૈકુંઠ. ૧૨

ધ્રુવ: ટળવળ મારે માવડી તું હવે, દુઃખનો આવ્યો અંત;
 ખીજ રોપાવીશ સુખનું તેને, ક્ષણ લાગશે અનંત;
 અનંત કરુણા કરશે હરિ, આપણી આશા પુરશે ખરી;

એ છે સાચે અનાથનો ન.થ, તેને ભજવા ભાઉંરે માત;
જે જે વૈકુંઠ. ૧૩

સુરતિ: વળી માતા એમ ઉચરે કુંવર, પાંચ વર્ષનો તંન;
બીજું બાળક નથી એકે, કેમ હું વાળું મંન,
કેમ મોકલું વનની વાટે, કહેતાં મારાં હેડાં ફાટે;
આંખની આગળ રહો રે બાળ, ઘેર બેઠાં ભજિયે ગોપાળ;
જે જે વૈકુંઠ. ૧૪

ક્રુવ: ઘેર ગોપાળ ન પામિયે, મનમાં મોહ ઉપજે માય;
ખાતાં પીતાં પહેરતાં માતા, કેમ દમાશે કાય;
કાયા દમતાં સરશે કાજ, તપ કરતાં મળશે મહારાજ;
વનમાં જઈ વહેલો આવીશ, માતા દો મુજને આશિષ;
જે જે વૈકુંઠ. ૧૫

સુરતિ: આશિષ દે છે માવડી સુતને, હજો કુશળ કલ્યાણ;
મસ્તકે રક્ષા માતની કંઠે કૃષ્ણની રક્ષા જાણ;
કંઠે કરજો કૃષ્ણ રક્ષણ, ઉરની આગળ નારાયણ,
કટી કેશવ પુરુષોત્તમ પાય, એવી આશિષ દે છે માય;
જે જે વૈકુંઠ. ૧૬

માને આંસુ આવ્યાં ત્યારે, થંભીને રાખ્યાં નીર;
મારી જીભે કેમ કહું વળી, વનમાં વિચરો વીર;
વીર વચન કોનાં નવ ધરશે, તપ કરતાં માયા નવ કરશે;
તપથી તમને મળશે હરિ, વીરા વેગે પધારજો ફરી;
જે જે વૈકુંઠ. ૧૭

કવિ: ફેરા ફરિયો માતાને રે, ફરીને લાગ્યો ચણું;
 આજા માગીને સંચર્યો, વંદીને શુભ શુકન;
 શુકને મળી સવત્સી ગાય, સુવાસણી બેડું ભરી જાય;
 વરકન્યા પરણીને વળ્યાં, વેદ લાણુંતા વિપ્ર જ મળ્યા;
 જે જે વૈકુંઠ. ૧૮

મળ્યા શુકન સહ હર્ષના, ધ્રુવજી નીકળ્યા નગર બહાર,
 આગળ જતાં ધ્રુવજીને રે, મળિયા બ્રહ્મકુમાર;
 બ્રહ્મકુંવર ભગવાનને ચાહતા, હરિગુણ ગાતા વેણ સુવાતા;
 કર જોડી કહે છે ભૂપ તન, ક્ષમા કરો તમે નારદ મુન્ય;
 જે જે વૈકુંઠ. ૧૯

નારદ: નારદ કહે છે શીદ જાઓ છો, શું છે તમારે કામ;
 કોણ તમારાં માતા પિતા, શું છે તમારું નામ;
 ધ્રુવ: મારું નામ છે ધ્રુવ નિર્ધાર, મારા પિતાને બે છે નાર,
 રાવરાણા બેડા સહ રંગ, ઉત્તમને તેડયો ઉછંગ;
 જે જે વૈકુંઠ. ૨૦

ઉછંગે બેસવા હું ગયો મારી, ખાંત હૈયાની ખોલી,
 દષ્ટિએ મુજને દીઠો ત્યારે, અપરમા એમ બોલી;
 અપર કહે અભાગિણી કેરા, જો સુખ વાંછો વન જાઓ વહેલા;
 ફરી જનમ લે મારે પેટ, તો તને રાજ અપાવીશ નેટ;
 જે જે વૈકુંઠ. ૨૧

નેટ નારદ કેમ ભોગવું, એનું આપ્યું ધન;
 સલા સઘળી દેખતાં, મને કહ્યાં કંઠણ વચન;
 કંઠણ વચન તે કયમ વીસરે, લોઢા સમ હોય તો નીસરે;
 ખડગતણા તો સહિયે ઘાય, પણ એ બોલ સદા નવ જાય;
 જે જે વૈકુંઠ. ૨૨

નારદઃ જારે ચેલા અત્યારથી, તે તું એવડો શો ધરે કાળ;
માન કુમાન શું તારે, તું તો પાંચ વર્ષનું બાળ;
બાળકને મા ધરવા બોલ, બાબો પીઓ ને કરો કલોલ,
અપરમાનાં એવાં હેત, વિસારીને વાળો ચેત;

જે જે વૈકુંઠ. ૨૩

ધ્રુવઃ ચિત્ત તે કઈ પેર વાળિયે મને, બોલાવ્યો નહિ બાપ;
કશાયમાં લેખ્યો નહિ હુંને, ભિક્ષું છું તે તાપ.
નારદઃ તાપકુંવર નહિ આણીએ રતી, સુખદુઃખનું કૈઈ સરિગત નથી;
હરિએ નિર્મ્યું તેમ જ હોય, કર્યા કરમ છોડાવે નહિ કોય;

જે જે વૈકુંઠ. ૨૪

કો કાળે વૃદ્ધિ હાણુ છે તેનો, ન ધરો હર્ષ ને શોક;
અણચિંતવ્યું જે આવી મળે, તેનો ધર સંતોષ;
સંતોષી કુંવર ઘેર પધારો, અપરમાના બોલ વિસારો;
આવ કુંવર તારા બાપને કહું, રાજ અપાવું ને માને સહુ;

જે જે વૈકુંઠ. ૨૫

ધ્રુવઃ સલામાં શું દેખાડિયે, સૌકોમાં વળી નાક;
સલામાં જ્યારે શોભશું, મન પૂરશે અભિલાખ;
લાખ લાખેણો કરશે હરિ, ત્યારે મંદિર આવીશ ફરી;
તપ કરતાં જો હરિ નહિ મળે, તો મુજ પ્રાણ તજીશ બહુ બળે;

જે જે વૈકુંઠ. ૨૬

નારદઃ બળ કીધે હરિ નહિ મળે, માનો મારું વચન;
જન્મ થકી જોગી દેહ દમે, સ્વપ્ને નહિ દર્શન;
દર્શન તમને કેમ આપશે, વન જઈને વિમાસણ થશે;
વાઘ વડૂ વનમાં બહુ હશે, તે દેખીને તન ધ્રજશે;

જે જે વૈકુંઠ. ૨૭

જશે ચિત્ત સંસારમાં ત્યારે, સાંભરશે રંગભોગ;
ભૂખ તરસ જ્યારે લાગશે, ત્યારે કુંવર મૂકશે જોગ.

ધ્રુવઃ જોગ ઋષિ નહિ મૂકું સ્વામ, મન ઇંદ્રિયો રાખીશ ઠામ,
મેરુ ચળે પણકું ચળું નહિ, ઋષિજી તમ પરતાપે સહી;

જે જે વૈકુંઠ. ૨૮

નારદઃ ઋષિ કહે તું નીસર્યો ત્યારે, જાને મધુવનમાંય,
જમનાજીમાં નાહીને તું, તપ આદરજે ત્યાંય;
ત્યાં જઈ કરજે અદ્વાયન, જળ પત્ર ને ફળ પ્રાશન;
વળી તું ભજજે હરિનું નામ, સ્વરૂપ સમરજે શ્રીધનશ્યામ;

જે જે વૈકુંઠ. ૨૯

શ્યામને શીશ મુગટ છે, કાને કુંડળ મકરાકાર,
કોટે કૌસ્તુભ કટિ મેખલા, પાય નેપુર ઝણકાર;
પાણુ પદ્મ શંખ ચક્ર ને ગદા, એવું સ્વરૂપ સમરજે સદા;
કાનમાં અક્ષર કહું છું જેહ, દ્વાદશ અક્ષર ભણુજો તેહ;

જે જે વૈકુંઠ. ૩૦

એ કરતાં ખટ માસમાં, તુજને મળશે વૈકુંઠનાથ;
કુવિઃ આશીર્વાદ દેઈ દાસને, મસ્તક મૂક્યો હાથ;
હાથજોડી ધ્રુવ લાગ્યો ચરણુ, આજ્ઞા માગી વિચર્યો અરણુ;
એહ કથા રહી એણે ઠામ, ઋષિ પધાર્યા રાયને ગામ;

જે જે વૈકુંઠ. ૩૧

પ્રેમાનંદ

સુદામા ચરિત્ર

[કડવું ૩-રાગ ગાડી]

જઈને જાયો જાદવરાય, લાવઠ લાંગશે રે;
હું તો કહું છું લાગીને પાય, લાવઠ લાંગશે રે,
ધન નહિ જડે તો ગોમતીમાં જઈ, દર્શન ફળ નહિ જાય;
લાવઠ—ટેક.

સુદામો કહે સ્ત્રીને, નથી માગતાં પ્રતિવાય;
પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી, માગતાં જીવ જાય;
મામ ન મૂકીએ રે.

ઉદર કારણે નીચ કને જઈ, કીજે વિનય પ્રણામ;
તો આ સ્થાનક છે મળવા તણું, મામે વણસે કામ;
લાવઠ૦

જાદવ સઘળા દેખતાં કેમ, ઓહું જમણો હાથ;
હું દુર્બળનું રૂપ દેખીને, લાગે લક્ષ્મીનાથ;
મામ ન૦

જે પુરુષ છે ઉદમી રે, જઈ કરે પોતાનું કાજ;
આદાણનો કુળધર્મ છે, તેમાં ભીખંતાં શી લાજ;
લાવઠ૦

અંતર્યામી અજાણુ નથી રે, સ્ત્રી તમને કહું વારંવાર;
દશ માસ ગર્ભવાસ પ્રાણીની, રક્ષા કરે મોરાર;
મામ ન૦

શે ઉઘમ કરીએ એવું જાણી, સંતોષ આણીએ મન;
 મુખલીલામાં હરિ વીસરે, ભાવ થાય આપણો ભિન્ન;
 મામ ન૦

જાચવા ન જઈએ ને પડી રહીએ તો, ક્યમ જીવે પરિવાર;
 એક વાર જાઓ જાચવા, તમને નહિં કહું બીજી વાર;
 ભાવક૦

રાજા થઈ વિભીષણ જાચ્યા, મહાવીર ધીર જગદીશ;
 પ્રભુ સામાં પગલાં ભરે તો, ટળે દારિદ્ર્ય ને રીસ;
 ભાવક૦

જોડવા પાણિ, દીન બોલવી વાણી, થાય વહન પીળું વરણ,
 એ ચિહ્ન છે જાચક તણાં, જાચવાથી રૂકું મરણ;
 મામ ન૦

જગતના મનની વાર્તા જાણે, અંતર્યામી રામ;
 ઇહાં બેઠાં નવનિધ આપશે, ત્યાં ગયાનું શું કામ;
 મામ ન૦

સુદામો કહે નારને, ક્યમ ચાલે મારા પાય;
 મિત્ર આગળ મામ મૂકિયે, ધિક્ક પડો મારી કાય;
 મામ ન૦

કહેવું નહિ પડે કૃષ્ણજીને, નથી અંતરજામી અજાણ;
 ઘટ ઘટમાં વ્યાપી રહ્યો છે, પૂરણ પુરુષ પુરાણ;
 ભાવક૦

દશ માસ ગર્ભવાસ પ્રાણી, શે કરે ઉઘમ;
 એવું જાણી સંતોષ આણો, હરિ વિસારશે ક્યમ;
 મામ ન૦

તમે જ્ઞાની વૈરાગી ત્યાગી થઈ બેઠા, પડિત ગુણભંડાર;
હું જુગતે જાન્યું કયમ કરી, અખળાનો અવતાર;
ભાવઠ ભાંગશે દે.

વલણ

અવતાર જીનો અધમ કહીને, ઋષિપત્ની આંસુ ભરે;
દુઃખ પામતી જાણી પ્રેમદા, પછી સુદામોજી બિચરે.

[કડવું ૪-રાગ રામઝી]

પછી સુદામોજી બોલિયા, સુણ સુંદરી દે;
શી કહું હું શિખામણ, ઘેલી કેણે કરી દે.
જે નિર્મ્યું છે તે પામિયે, સુણ સુંદરી દે;
વિધિએ લખી વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કેણે કરી દે.
દીધા વિના કયાંથી પામિયે, સુણ સુંદરી દે;
નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કેણે કરી દે.
જો ખડધાન જ વાવિયે, સુણ સુંદરી દે;
તો કયાંથી જમીએ શાળ, ઘેલી કેણે કરી દે.
જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરી દે;
જો પ્રથમ ન ખાંધી પાળ; ઘેલી કેણે કરી દે.
એકાદશી વ્રત નવ કર્યાં, સુણ સુંદરી દે;
નવ કીધા તીર્થોપવાસ, ઘેલી કેણે કરી દે.
અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહિ, સુણ સુંદરી દે;
નહિ શ્વાન વાયસ ગૌગ્રાસ, ઘેલી કેણે કરી દે.
બ્રહ્મભોજન કીધા નહિ, સુણ સુંદરી દે;
નથી કીધાં હોમ હવન, ઘેલી કેણે કરી દે.
અતિથિ નિર્મુખ વાળિયા, સુણ સુંદરી દે;
તો કયાંથી પામિયે અન્ન, ઘેલી કેણે કરી દે.

હરિપ્રસાદ લીધો નહિ, સુણ સુંદરી રે;
 નિત્ય અશુદ્ધ કીધો આહાર, ઘેલી કોણે કરી રે.
 આપ ઉદર પાપે ભર્યું, સુણ સુંદરી રે;
 છૂટ્યાં પશુ તણો અવતાર, ઘેલી કોણે કરી રે.
 સંતોષ અમૃત આપિયે, સુણ સુંદરી રે;
 હરિચરણે સોંપી મન, ઘેલી કોણે કરી રે.
 ભક્તિએ નવનિધિ આપશે, સુણ સુંદરી રે;
 ધરો ધીર તમે સીજન, ઘેલી કોણે કરી રે.
 આંખ ભરી અબળા કહે, ઋષિરાયણ રે;
 માંડે જડ થયું છે મન, લાગું પાયણ રે.
 એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયણ રે;
 રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયણ રે.
 અન્ન વિના ચાલે નહિ, ઋષિરાયણ રે;
 મોટા ભોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયણ રે.
 અન્ન વિના ભજન સૂઝે નહિ, ઋષિરાયણ રે;
 જીવે અન્ને આખું જગત, લાગું પાયણ રે.
 શિવે અન્નપૂર્ણા ઘેર રાખિયાં, ઋષિરાયણ રે.
 સૂર્યે રાખ્યું અક્ષયપાત્ર, લાગું પાયણ રે.
 ઈંદ્ર સેવે કામધેનુને, ઋષિરાયણ રે;
 તો આપણે તે કોણ માત્ર, લાગું પાયણ રે.
 સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને ઋષિરાયણ રે;
 મન વાંછિત પામે આહાર, લાગું પાયણ રે.
 ધર્મ પ્રાણ અન્ન વિના નહિ, ઋષિરાયણ રે;
 બિલો અન્ને સકળ સંસાર, લાગું પાયણ રે.

ફેરાનું ફળ બાશે નહિ, ઋષિરાયણ રે;
જઈ બાશે કૃષ્ણબળદેવ, લાગું પાયણ રે.
વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, ઋષિરાયણ રે;
ઘોશે ધરણીધર તતખેવ, લાગું પાયણ રે.

વલણ

તતક્ષણ ત્રીકમ છેદશે, દરિદ્ર કેરાં ઝાડ રે
નાથ પધારો દારિકા, હું માનું તમારો પાડ રે.

[કડવું ૫-રાગ રામઝી]

કહે શુક જોગી સાંભળો રાયણ, ફરી ફરી પ્રમદા લાગે પાયણ,
વિપ્ર સુદામો આપ વિચારેણ, નિ^સચે જાયવા જવું પડશે મારેણ.

ઢાળ

જવું પડશે સર્વથા, ઘણું રૂએ અબળા રાંક,
અન્ન વિના બાળક ટળવળે, એમાં માત તણો શો વાંક.
પત્ની પ્રત્યે કહે સુદામો, તું સાંભળ મારી વાત;
કહો લામિની ભગવંત આગળ, ભેટ શી મૂકું હાથ.
કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણસુતસમુદાય;
ખાવા માગે મુજ કને, ત્યારે શું મેલું કરમાંદ્ય.
સુણી હરખ પાપી પ્રેમદા, ગઈ પાટોશણની પાસ;
બાઈ આજ કામ કરો મારે, જાણે વણમૂલે લીધી દાસ.
દ્વારામતી મમ પતિ જાય છે, જાયવા જાદવરાય;
અમો બમણું કરીને આપશું, કાંઈ આપો ઉછીનું માય.
પાટોશણને દયા આવી, આ દુર્બળ આવી લેવા;
સુપડું ભરીને કાંગ આપ્યા, આ બાઈ તમારે દેવા.
ઉબળે ઘાલી ઓખણ્યા, તેને કીધા સ્વેત;
તગતગતા કરી કરમાં આપ્યા, ઋષિણ પામ્યા હેત.

મારગમાં છોવાય નહિ, છે ત્રીકમના તાંદુળ;
 લેઈ જાવા છે દ્વારામતી, નથી બાંધવા પટફૂળ.
 ઉપરા ઉપરી બંધન બાંધ્યાં, ચીથરાં દસ વીસ;
 રત્નની પેરે જતન કીધું, જ્યમ ચડે છોડતાં રીસ.
 ઋષિ સુદામાને કહે બાળકડાં, કરીને રેતાં મુખ;
 પિતાજી એવું લાવજો; જ્યમ જાય આપણી ભૂખ.
 દીન વાણી સાંભળીને, મુનિએ મૂક્યો નિઃશ્વાસ;
 સુદામો કહે પુત્રને, પરબ્રહ્મ પૂરશે આશ.
 ઋષિ સુદામો સંચર્યા, વોળાવી વળ્યો પરિવાર;
 ત્યાગી વૈરાગી વિપ્ર છે, ને ભકતના શણગાર.
 લાલ તિલક ને માળા કંઠે, રસનાએ ભણતો જાય;
 મુખ કુખનું જાળું વાઢ્યું, કદ્રૂપ દીસે કાય.
 યવને જટામાંથી ભસ્મ ઊડે, ધૂમ્ર ગોટાગોટ;
 ઉપાનરેણુ અબ્ર છાયે, જોજન કોટાન કોટ.
 ધસમસે ને ધાય મુનિવર, મુખે શ્વાસ ન માય;
 જે માર્ગમાં સામું મળે તે, દેખી વિસ્મય થાય.
 તૈલાભ્યંગ સ્વપ્ને ન ઇચ્છે, છે લૂપ્તું ઋષિનું ગાત્ર;
 એક હાથમાં જેળિકા, એક હાથે 'અહું' તુંબીપાત્ર.
 કૌપીન જીરણ વસનું, વનફૂળ છે પરિધાન;
 પણ ભાગ્યભાનુ ઉદય થયો, હરિ કરશે આપ સમાન.

વલણ

આપ સમાન કરશે કૃષ્ણજી, શુકજી કહે સુણો નરપતિ;
 થોડે શ્રમે ઋષિ સુદામો, પહોંતા પુરી દ્વારામતી.

[કડવું ૬-રાગ સારંગ]

ઋષિ કહે સાંભળ નરપતિ, સુદામે દીઠી દ્વારામતી;
 કનકકોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જડ્યાં કાંગરે.
 કોઠા કોશીસાં શોભે પર્મ, જેવું વિશ્વકર્માનું કર્મ;
 દુર્ગે ધબ્બ ધણી ફરફરે, હુંદુલિ ઢોલ ત્યાં ગડગડે.
 સુદર્શન ફરતું ત્યાં સોહે, ગંભીર નાદ સાગર મન મોહે;
 ત્યાં તો ગોમતી સંગમ થાય, ચારે વર્ણ ત્યાં આવી ન્હાય.
 પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી સુકિતપુરીમાં મળ્યા;
 ઋષિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછી પુરમાં પેઠા ભગવાન.
 રૂપ ભેઈ જોવા સહુ મળે, ખીજવે બાળક પુંઠળ પળે;
 બદવ સ્ત્રી તાળી દઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે.
 કીધાં હશે વ્રત તપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આભરથાર;
 કોઈકહે ઇંદુ કોઈકહે કામ, એને રૂપે હારશે કેશવરામ.
 પતિવ્રતાનાં મોહશે મન, મર્મ વચન બોલે સ્ત્રીજન;
 કોઈકહે હાઉં આવ્યો વિકરાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
 ઘણી ચેષ્ટા પુંઠળથી થાય, સુણી સુદામે હસતા જાય;
 પુઠે બાળક કાંકરા નાંખે, ઋષિજી રામકૃષ્ણ મુખથી લાખે.
 પાડે તાળી વગડે ગાલ, પુઠે ફરી વળ્યાં નહાનાં બાળ;
 કોઈવૃદ્ધ બદવે દીઠાઋષિ, સાધુની દષ્ટિ તેણે ઓળખી.
 તેણે બાળક સહુ કાઢ્યાં હાંકી, પૂછ્યા સમાચાર ઊભા રાખી;
 કૃપાનાથ ક્યાંથી આવ્યા, આ પુરને કયમ કીધી મયા.
 પ્રત્યુત્તર બોલ્યા ઋષિજન, મને હરિદર્શનનું મન;
 તે બદવે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદ્વાર.
 હરિમંદિર આવ્યા ઋષિરાય, ઊભા રસ્તે આલ્યું નવ જાય;
 દ્વારપાળ દિગ્પાળ સમાન, ધામ ઓટલે ઊગ્યા લાણ.

શોભે હાટ ચૌટાં ને ચોક, છન્નં અરૂખા ખારી ઝોખ;
 અટારી જાળી મેડી માળ, જડિત્ર કઠેરા ઝાકઝમાળ.
 ચળકે કામ ત્યાં મીનાકારી, અમરાપુરી નાખું ઓવારી;
 સલામાં સ્ફટિક મણિના સ્થંભ, થઈ રહ્યો છે નાટારંભ.
 મૃદંગ ઉપંગ મધુરાં તાલ, ગાય હરિણનાં ગીત રસાળ;
 રમક ઝમક ત્યાં ધુધરી થાય, તે સુદામોજી જોતા જાય.
 ધન પતાકા કળશ બિરાજે, જંગડ જંગડ ઢુંઢલિ વાજે;
 બોલે શરણાઈ ભેરી નફેરી, ઉત્સવ મંગળ શેરીએ શેરી.
 હરતા ફરતા હીડે ઘોડા, બાંધ્યા હેમતણા અછોડા;
 ડોલે મદગળતા માતંગ, ગજશાળાનો નવલો રંગ.
 હેમકળશ ભરી લાવે પાણી, દાસીઓ બાણે ઈંદ્રાણી;
 છપ્પન કોટિ બદવની સલા, નવ રાખે દાનવની પ્રલા.
 અનંત ચોદા ઊભા પ્રતિહાર, સાચવે શામળિયાતું દાર;
 ત્યાં સુદામો ફેરા ફેરે, સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં કરે.
 ગહન દીસે છે કર્મની ગતિ, એક ગુરુના વિદ્યારથી;
 એ થઈ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મારા ઘરમાં ખાવા રજ નથી.
 રમાડતો ગોકુળ માંકડાં, ગુરુને ઘેર લાવતો લાકડાં;
 તે આજ બેઠો સિંહાસન ચડી, મારે તુંબડી ને લાકડી.
 વળી ઋષિને આબ્યું જ્ઞાન, અલ્પ જીવ હું એ ભગવાન;
 એક વાર પામું દર્શન, તો હું પામ્યો ઈંદ્રાસન.
 છે વિવેકી હરિના છડીદાર, પૂછ્યા સુદામાને સમાચાર;
 માંનુભાવ કેમ કરુણા કરી, તવ સુદામે વાણી ઓચરી.
 છું દુર્બળ પ્રાદાણુ અવતાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર;
 પ્રભુને જઈ કહો પ્રણામ, આંચો છે વિમ્ન સુદામો નામ.

વલણુ

નામ સુદામો જઈ કહો, ગયો ઘરમાં પ્રતિહાર રે;
એક દાસી સાથે કહાવિયા, શ્રીકૃષ્ણને સમાચાર રે.

[કડવું ૭-રાગ મા૩]

(શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આરામ લેવા સૂતા છે; રુકિમણી,
સત્યભામા, વગેરે રાણીઓ સેવા કરી રહી છે.)

એવે દાસી ધાતી આબી રે, જોઈ નાથે પાસે બોલાવી રે;
બોલી સાહેલી શિર નામી રે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઈ સ્વામી રે;
ન હોય નારદ અવશ્યમેવ રે, નહિ વસિષ્ઠ ને વામદેવ રે.
ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ત્ય રે, મેં તો ઋષિ જોયા છે સમસ્તરે;
નહિ વિશ્વામિત્ર કે અત્રિ રે, નથી લાવ્યો ચિહ્ન કે પત્રી રે.
દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસે રે, એક તુંખીપાત્ર છે પાસે રે;
ચિંગળ જટાલસ્મે ભરિયો રે, કુધારૂપી નારીને વરિયો રે.
શેરિયે શેરિયે થોકથોક રે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોક રે;
તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામ રે, માંડે વિપ્ર સુદામો છે નામ રે.
એમ દાસી કહે કર જોડી રે, ખરો ખરો કહે રણછોડ રે;
મારો બાળસ્નેહી સુદામો રે, હું દુખિયાનો વિસામો રે.
ઊઠી ધાયા જાદવરાય રે, નવ પહેર્યા મોજાં પાય રે;
પીતાંબર ભૂમિ ભરાય રે, રાણી રુકિમણી ઊંચાં સ્થાય રે.
અતિ આનંદે ફૂલી કાય રે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાય રે;
પડે આખડે બેઠા થાય રે, એક પળ તે જીગ જેવી જાય રે.
સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાન રે, પૂજાથાળ કરો સાવધાન રે;
હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે, તે તો આ પ્રાદ્યુનું પુણ્ય રે.

જે કાંઈ નમશે એના ચરણ ઝાલી રે, તે નારી સહુ પે'મને વહાલી રે;
 તવ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતી રે; સામગ્રી પૂજની કરતી રે.
 સહુ કહે માંહોમાંહી બાઈ રે, કેવા હશે શ્રીકૃષ્ણના બાઈ રે;
 જેને શામળિયાશું સ્નેહ રે, હશે કંદર્પ સરખો દેહ રે.
 લઈ પૂજના ઉપહાર રે, રહી ઊભી સોળ હજાર રે;
 બાઈ લોચનનુ સુખ લીજે રે, આજ જેઠું દર્શન કીજે રે.
 ઋષિ શુકળ કહે સુણ રાય રે, શામળિયોળ મળવા બય રે;
 છબીલેળએ છટી ચાલે રે, દીધી દોટ તે દીનદયાળે રે.
 સુદામે દીઠા કૃષ્ણદેવ રે, છટયાં આંસુ શ્રાવણનેવ રે;
 જુએ કૌતક ચારેવણું રે, કયાં આ વિપ્ર કયાં અશરણશર્ણુ રે.
 જુએ દેવ વિમાને ચડિયા રે, પ્રભુ ઋષિજીને પાયે પડિયા રે;
 હરિ ઊઠાડયા ગ્રહી હાથ રે, ઋષિજી લીધા હૈડા સાથ રે.
 મળ્યા જાદવ જોવા પુઠે રે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટે રે;
 સુખ અન્યોઅન્યે જોયાં રે, હરિનાં આંસુ સુદામે લોયાં રે.
 તુંબીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે, દાસત્વ દયાળે કીધું રે;
 ઋષિ પાવન કર્યું મુજ ગામ રે, તમે પવિત્ર કર્યાં રંક ધામ રે.
 તેડી આગ્યા વિશ્વાધાર રે, મંદિરમાં હરખથી અપાર રે;
 હસ્ત ઝાલી હરખે મુરારિ રે, જોઈ હાસ્ય કરે સૌ નારી રે.
 ઘણું વાંકાબોલાં સત્યભામા રે, આવા કુટડા મિત્ર સુદામા રે;
 હરિ તેને ઊઠીને શું ધાયા રે, બલી નહાનપણાની માયા રે.
 બલી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંધો એને રાખોડી રે;
 જો કાંઈ બાળક બહાર નીકળશે રે, તો તેકાકાને દેખી છળશે રે.
 તવ બોલ્યાં રુકિમણી રાણી રે, તમે બોલો છો શું જાણી રે.

વલણ

શું બોલો વિસ્મય થઈ, હરિભક્તને ઓળખો નહિ;
બેસાડ્યા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢાળે વાયુ હરિ ઊભા રહી.

[કલ્પું ૮-રાગ સોરઠી]

ભક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો બાણી;
સુખશય્યા પર ઋષિને બેસાડી, ચમર કરે ચક્રપાણિ રે. ભક્તા
નેત્ર સમશ્યા નાથે કીધી, આંવી અષ્ટ પટરાણી;
મંદ મંદ હસે સત્યભામા, આઘો ઘુંઘટ તાણી રે. ભક્તા
જેના નાલિકમળથી પ્રદા પ્રગટયા, આજગપળમાં કીધું;
જેણે સુખમાં જગત દેખાડ્યું, માતાનું મન લીધું રે. ભક્તા
વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહલે દર્શન દીધું;
તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાદોદક પીધું રે. ભક્તા
પોતાને ઓઢવાની પીત પછેડીએ, લોહ્યા ઋષિના પાય;
ઊભા રહી કર વીંજણો ગ્રહીને, વિઠ્ઠલ ઢાળે વાય રે. ભક્તા
યાજ ભરી વૈદલી લાવ્યાં, ધૃતપક્વ પકવાન્ન;
શર્કરા સંયુક્ત ઋષિને, કરાવ્યાં પયપાન રે. ભક્તા
શુદ્ધાચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
વાંધ્યું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યા ભગવાન રે. ભક્તા
જે સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ પ્રદાદિકને નાપે;
ફરીફરી સુખ જીએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને ંયાપે રે. ભક્તા
સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કાયા કાંપે;
પેલી ગાંઠડી તાંદુલ તણાતે, જંઘા નીચે લેઈ ચાંપે રે. ભક્તા

વલણ

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલ તણી,
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરને, બાણ્યા તણી ગત છે ઘણી.

[કડવું ૯-રાગ મહાર]

ગોવિંદે માંડી ગોઠડી, કહોને મિત્ર અમારા,
 સાંભળવા આતુર છું, સમાચાર તમારા. ગોવિંદે
 શે દુઃખે તમે દુખળા, એવી ચિંતા કેહી;
 મન મૂકીને કહો મને, મારા બાળસનેહી. ગોવિંદે
 કોઈ સફળુર તમને મળ્યો, તેણે કાન શું કૂંઝ્યો;
 વેરાગી ત્યાગી થયા, સંસાર શું મૂક્યો. ગોવિંદે
 શરીર પ્રજાળ્યું જોગથી, તપે દુઃખે દેહી;
 છો તે કિયે દુઃખે દુખળા, મારા પૂર્વસનેહી. ગોવિંદે
 કો' શત્રુ કોઈ માથે થયો, ઘણાં દુઃખનો દાતા;
 કે કાંઈ ચોરીએ ગયું, તેણે નહિ સુખશાતા. ગોવિંદે
 કાંઈ ધાતુપાત્ર કને નહિ, આબ્યા તુંબડું લેઈ;
 વસ્ત્ર નથી કાંઈ પહેરવા, મારા બાળસનેહી. ગોવિંદે
 કે સુખ નથી કાંઈ સંસારનું, કાંઈ કર્મને દોષે;
 ભાભી અમારાં વઢકણાં, તે શું લોહીડું શોષે. ગોવિંદે
 કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સૂકી દેહી;
 એ દુઃખમાં કયું દુઃખ છે, મારા પૂર્વસનેહી. ગોવિંદે
 પછી સુદામોજી બોલિયા, પ્રભુને શીશ નામી;
 તમારું અન્નહયું કાંઈ નથી, છો અંતરજામી. ગોવિંદે
 અમને તો દુઃખ વિજોગનું, નહિ પ્રભુજી પાસે;
 આજ હરિ હુંને જો મળ્યા, પિંડ પુષ્ટ જ થાશે. ગોવિંદે

[કડવું ૧૦-રાગ રામઘી]

પછી શામળિયો બોલિયા, તને સાંભરે રે;
 હાજી નહાનપણાની પેર, મને કેમ વીસરે રે.

આપણુ એ મહિના પાસે રહ્યા, તને હાલ સાંઘીપનિ ઋષિને ઘેર. મને
અન્ન ભિક્ષા માગી લાવતા; તને હાલ જમતા ત્રણે બ્રાત. મને
આપણુ સૂતા એક સાથે, તને સુખદુઃખની કરતા વાત. મને
પાછલી રાતના જાગતા, તને હાલ કરતા વેદની ધુન્ય. મને
ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તને હાલ જાયવા કોઈક મુન્ય. મને
કામ દીધું ગોરાણીએ, તને કહ્યું લઈ આવોને કાઠ. મને
શરીર આપણું ઊકળ્યાં. તને હાલ માથે તપ્પે અરિષ્ટ. મને
રકઁધે કહોવાડા ધર્યા, તને ઘણું દૂર ગયા રણછોડ. મને
આપણે વાદવદા ત્રણે બાંધવા, તને હાલ ફેડયું મોટું ખોડ. મને
ત્રણે ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને હાલ આવ્યા બારે મેહ. મને
શીતળ વાયુ વાયો ઘણો, તને ટાઢે થરથર ધૂળે દેહ. મને
નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું, તને ઘન વરસ્યો મુસળધાર. મને
એકે દિશા સૂઝી નહિ, તને થયા વીજ તણા ચમકાર. મને
ગુરુ ખોળવા નીસર્યા, તને કહ્યું સ્ત્રીને કીધો તેં કેર. મને
આપણને હૃદયાશું આપિયા, તને પછી તેડીને લાવ્યા ઘેર. મને
ગોરાણી ગોા ફહોતાં હતાં, તને હતી ફહોણી માગ્યાની ટેવ. મને
મેં નિશાળેથી કરવધારિયા, તને હાલ દીધી ફહોણી તતખેવ. મને
જ્ઞાન થયું ગુરુપત્નીને, તને તમને જાણ્યા જગદાધાર. મને
ગુરુદક્ષિણામાં માગિયું, તને હાલ મૃત્યુ પામ્યો જે કુમાર. મને
મેં સાગરમાં ઝંપાવિયું, તને તમેશોધ્યાં સપ્ત પાતાળ. મને
હું પંચાનન શંખ લાવિયો, તને હાલ દૈત્યનો આણ્યો કાળ. મને
સંયમની પુરી હું ગયો, તને પછી આવી મળ્યો જમરાય. મને
પુત્ર ગોરાણીને આપિયો, તને હાલ પછે થયા વિદાય. મને

આપણુ તે દિનથી જૂઠા પડ્યા, તને ઠાણ કરિને મળિયા આજ. મને
હું તુજ પાસે વિદ્યા લણ્યો, તને મને મોટો કર્યો મહારાજ. મને

વલણ

મહારાજ લાજ નિજ દાસની, વધારે છે શ્રીહરિ;
પછી દરિદ્ર ખોવા દાસનાં, સૌમ્ય દષ્ટિ શ્યામે કરી.

મલખારી

બોલ્યું પાળો.

[ગરબી]

બોલ્યું પાળો રે દેશીઓ ! નહિતર બોલો ન મિથ્યા બોલ,
યૂંકયું ચાટો કાં દિવેલીઓ ? પાળો આખ્યો પવિત્ર જ કાલ:

બોલ્યું પાળો રે. ૧

ભાષણ ભૂકો રે મન ભાવતાં, લાંબા હાથ ને ફરતી ડોક,
અવસર કામનો રે આવતાં, કાયર નાસો મૂકી પોક;

બોલ્યું પાળો રે. ૨

ખોટાં બહાનાં રે બતાવના, આજે એક ને બીજું કાલ,
વાંક એકેકનો કહાડતા, ચડાવો એક બીજા પર આળ,

બોલ્યું પાળો રે. ૩

સુધારો સમસ્ત રે કયાં થશે ? આગળ અગ્રેસર નહિ હોય,
સન્ય આખું શું રે રણે ધસે ? વીરજન ધસે ન પહેલો કોય;

બોલ્યું પાળો રે. ૪

થઈને મરણિયા રે સુધારકો ! સુધારા ક્ષેત્ર ગળવો એમ,
એક હાથે બહુ રે કરી શકો, પ્રજા સર્વસ્વનું કુશળ ક્ષેમ;

બોલ્યું પાળો રે. ૫

સ્વધર્મને અર્પો રે પ્રાણ સહુ, એક બે દશની શી વિસાત ?
સત્તા થઈ મરવે રે માન બહુ, મનુષ્યના દેવ બનો સાક્ષાત !

બોલ્યું પાળો રે. ૬

અખરદાર

બાદલવીર

[પુનરાવળી]

૧

અલાહદિન ખિલજી જવ આવ્યો,
ચિતોડને જીતવા દળ લાવ્યો,
વીર્યપ્રતાપ અખંડ બતાવ્યો,
એવો કોણ હતો નરવીર ?

કોની આજ કથા તે કર્યોએ,
કોનાં ગાન થકી હર ભર્યોએ,
કોની પ્રતિમા નજરે ધર્યોએ,
કોણ હતો એવો રણધીર ?

બાર વસંત ન દીઠી પૂરી,
બાદલવીર ! બાદલવીર !
કોમળ જેની કાંતિ મધુરી,
બાદલવીર ! બાદલવીર !

બાર વસંત ન દીઠી પૂરી,
કોમળ જેની કાંતિ મધુરી,
અફસુત તે શી પ્રતિમા ચરી,
રણ શોભાવે બાદલવીર !

૨

ચિતોડના બાળકનૃપ પક્ષે,
લીમસિંહ બંધુમૃત રક્ષે,
તેની લલિતા રંભા લક્ષે,

યવનેશ્વર મોહી થઈ પૂર;—

અલાઉદ્દિન ઘેરો લઈ આવ્યો,
નહિ નિજ આશ વિષે કંઈ કાંચ્યો,
છળકપટે લીમસિંહ બંધાવ્યો,

રમણી કે તો છૂટે શર.

શું રજપૂતાણી યશ ખોશે ?

બાદશાહીર ! બાદશાહીર !

શું વૌર બ્રહ્મ કુસુમ એ જોશે ?

બાદશાહીર ! બાદશાહીર !

શું રજપૂતાણી યશ ખોશે ?

શું વૌર બ્રહ્મ કુસુમ એ જોશે ?

ના, ના, શર પડયા ના રોશે !

હાઠ પડાવે બાદશાહીર !

૩

અલાઉદ્દિન ગર્વે નિજ ફૂલે,
એવે કંઈ સુણતાં ઉર ફૂલે,
ચિતોડની પદ્મિની ત્યાં જૂલે,

દ્વારે નિજ દાસીઓ સાથ.

ડાળીઓ શત સમ પધારી,

યવન મુકામ સમીપ ઉતારી,

રમણી સાટે રણવીર ભારી,
 નીકળ્યા અસિ ફેરવતા હાથ !
 ગોરા કાકાશું ત્યાં ધૂમે,
 ખાદલવીર ! ખાદલવીર !

થઈ રજપૂત સરદાર ઝખૂમે,
 ખાદલવીર ! ખાદલવીર !

ગોરા કાકાશું ત્યાં ધૂમે,
 થઈ રજપૂત સરદાર ઝખૂમે,
 રિપુદળ ધૂળ પળેપળ ચૂમે:
 રણ ધૂળવે ખાદલવીર !

૪

હથિયારે વીજળીઓ ચમકે,
 રણ ગગડાટે ધરણી ધમકે,
 વીર ખાળક અશ્વે ત્યાં ઠમકે,
 ન ગણે ધા નિજ સૌમ્ય શરીર !

ગોરા ભૂમિ પડયે ના ખાંચ્યો,
 લીમસિંહ મુક્ત કરીને રાચ્યો,
 ખળવંતા અરિને શિર નાચ્યો:

વિજયી આવ્યો ખાદલવીર !

માતાએ ચુંખ્યો લઈ જોળે,
 ખાદલવીર ! ખાદલવીર !

દુનિયા ચક્ષુ વીરવે ચોળે !
 ખાદલવીર ! ખાદલવીર !

માતાએ ચુંખ્યો લઈ જોળે,
 દુનિયા ચક્ષુ વીરવે ચોળે !
 ભારત ગર્વે હૃદય હિચોળે:

ફરો કયાં લાવે ખાદલવીર !

ગુણવંતી ગુજરાત

ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

મીંધેરા તુજ મણિમંડપમાં આ ઝૂકી રહ્યાં અમ શીષ;

માત મીઠી ! તુજ ચરણ પડીને માગીએ શુભ આશિષ !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૧

મીઠી મનોહર વાડી આ તારી નંદનવનશી અમોલ,

રસકુલડાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલોલ !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૨

સંત મહંત અનંત વીરોની બહાલી અમારી માત !

જય જય કરવા તારી જગતમાં અર્પણ કરીએ જાત !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૩

જીડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર ઉપવન માંય,

દેશ વિદેશ અહોનિશ અંતર એક જ તારી છાંય !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૪

સર સરિતા રસભર અમીઝરણાં રત્નાકર ભરપૂર !

પુણ્યભૂમિ કૃષ્ણકૂલ ઝઝૂમી માત ! રમે અમ ઉર !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૫

હિંદુ, મુસલમિન, પારસી, સર્વે માત ! અમે તુજ ખાળ !

અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરીએ સેવા સહુ કાળ !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૬

ઉર પ્રભાત સમાં અજવાળી ટાળી દે અંધાર !

એકસ્વરે સહુ ગગન ગજવતો, કરીએ જયજયકાર !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૭

નર્મદાશંકર

ગુજરાતના શૂરવીરો

[રોળાવૃત્ત]

પંચાસરનો રાજ, ચાવડાઓનું ભૂષણ;
જયશેખર કહાં આજ, વળી તેનો સાળો પણ ?
સૂરપાળ રણસિંહ, ભુવડથી લલચાયો નહિ,
કુલીનબયો તેહ, મરે પણ દેવ દગો નહિ.
મૂકે મિત્રને જેહ, અડીવેળાએ જે નર;
લુંડીબયો તેહ, જગતમાં તે જ ખરો ખર.
“ ધસ્યા પછી જે ખસે, ધિક્ક જીવવું છે તેનું;
છેલ્લો છડું હું રાજ, પરાક્રમ કરી મરું હું; ”
એમ કહીને રાય જીદમાં ધુમ્યો ધસીને;
ગાંડા ગજની પેર, આખરે પર્યો લડીને.
જયશેખરનું સેન કુલીન રજપૂતો કેરું;
મુઝી રાજને કાજ, નથી એ કરવું રહેલું.
સ્રીઓ મહેલની તેહ, લડી લઈ ભુંગળ ને ગજ;
મારી હડાવી સેન, ખચાવ્યું રાજનું શખ.
ધન્ય પ્રેમ ને શૌર્ય, અરે તે કહાં છે આજે ?
ધિક્ક ધિક્ક નરનાર, જતાં રણમાં જે લાજે.
સોલંકી મુળરાજ, વીર નાયક નહિં તોએ,
રણે ખતાવ્યું શૂર, કર્યાં કામો તે રહોએ.

અનલવાડનું રાજ, વધાર્યું આજું તેણે;
 કહાં છે રજપૂત આજ, શર દર્શાવ્યું જેણે ?
 ભીમદેવ હંમેશ, પ્રતાપી મહોટો નેહો,
 ઘણાંક ખીજાં રાજ, રાખતાં જેનો મોલો.
 સિદ્ધરાજ શૂરવીર, થયો નામાંકિત રાજ;
 પ્રજાહિતનાં કામ, કર્યાં છે જેણે આજાં.
 રાજ રાહખેંગાર, જુનાગઢવાળો જેણે;
 કર્યાં પરાક્રમ બહુ, મારિયો સિંધો તેને.
 સિદ્ધરાજ જયસિંગ, નથી દેખાતો આજે;
 નેહો તે જગદેવ, આજ કાંહાં ખીરાજે ?
 શૂરો લોળોભીમ, ભીમના જેવો નેહો;
 શૂરાઓમાં જેહ, ધરે જિંચો બહુ ઓહો.
 દિલ્હિપતિ પ્રથિરાજ, તેહ પણ જેથી ડરતો;
 ભીમ તેહવો આજ, કોણ છે રણમાં લડતો ?
 કહાં કહાં તે શૂર, ઉર જિંચું રણતૂરથી;
 ગયું જનનું નૂર, જુદાં જોયે નહિં ફરથી;
 ક્ષત્રીકેરું ખીજ, કોહી ગયતું છે સાચે;
 અફિણી કાયર રાજ, જનાનાથી બહુ રાચે.

ઝાંસા શા ખાવા ?

[પદ]

ઝાંસા શા ખાવા લાઈ, હીણપત મોટી નામરદાઈ. ટેક.
 માનભંગથી મરવું સાફ, એકવાર દુઃખ મરવે;
 માનભંગથી નિત્ય નિત્ય દુઃખ, આંગળી કરશે સરવે. ઝાં. ૧
 મેળવી જસને મરવું બહેલું, ઉત્તમ નર એ રહાયે;

અધમ કાયરો ઘણું જીવીને, અપજસમાં રીભાયે. ઝાં. ૨
 માન સરીખું કદપવૃક્ષ કેા, સંસારે નવ રહોયે;
 સુખ આપીને અમરરાખતું, ઉત્તમ અંશી જોએ. ઝાં. ૩
 ગયું ધન તે પાછું આવે, ગયું માન ના આવે,
 ગયું માન કે ત્રણે તાપો, દુખડાં અઝાં લાવે. ઝાં. ૪
 રખે મળે અપજસ કેા વાતે, માટે જહીતા ચાલે;
 શૂરવીર સાહસ કરનારા, તલવારે ને ઢાલે. ઝાં. ૫
 લોગજોગ એ હાર ખાય ને, મદદ ન આવે આડે;
 તસકા કયમ રહેવાશે માટે, જાતે જાનો કહાડે. ઝાં. ૬
 વિનઃ કારણે મદે ભરાઈ, ઉપરી તસકા તોડે;
 થોડી વાર તો ખમી જવું પણ, પછી ન રહેવું જોડે. ઝાં. ૭
 સમજાવે તે માને નહિ તો, ક્રોધ કરીને ઊઠવું;
 વેર ધરીને શિક્ષા કરવી, સરવસ તેનું લૂંટવું. ઝાં. ૮
 ભણી ગણીને ટેક રાખતાં, વળી રખાવી જાણે;
 તે જન જસનું ખીડું આવે, નર્મદ ખોલ પ્રમાણે. ઝાં. ૯

વસંતે પંચમાલાપે

[કંવાલી]

વસંતે પંચમાલાપે રસીલી ઠેકિલા ફૂળે,
 ઠઠી કે શબ્દ એ કાને ધરે કે ના ધરે તોએ.
 સહજ સૌરભ સમર્પીને કુસુમ કર્તવ્યતા સેવે,
 ભ્રમર મકરંદના લોગી મળે કે ના મળે તોએ.
 સુગન્ધી પુષ્પ પ્રકટાવી મનોહર માલતી રાએ,
 સમયને સાચવી માળી ચુટે કે ના ચુટે તોએ.
 સુધાસ્પર્ધી ફૂળો દૈવી ફૂળે માકંદ મોંઘેરાં,
 પ્રવાસી કે વિપિનવાસી ગ્રહે કે ના ગ્રહે તોએ.
 કરી પીયૂષની વૃષ્ટિ સુધાંશુ વિશ્વને પોષે,
 જગત નિદ્રા તણ એને જુએ કે ના જુએ તોએ.
 સદા સ્રોતસ્વતી સ્વાદુ વહે ઉરથી વિમળ વારિ,
 પિપાસુ પાન્ય એ પાણી પીએ કે ના પીએ તોએ.
 અમૂલ્ય પ્રાણ અર્પીને જલદ સૌ પ્રાણીને પાળે,
 કદર એ કાર્યની કોઈ કરે કે ના કરે તોએ.
 સહીને આકરા અંશુ કરે શીળી તરુ છાયા,
 શ્રમિત પન્થી તળે આવી વસે કે ના વસે તોએ.
 પ્રણયના મીઠડા મંત્રો અને ગીતો અમે ગાશું,
 ભલે સંસારના શિષ્યો સુણે કે ના સુણે તોએ.
 હૃદયનાં આસુડાં રેડી ભીજવશું વિશ્વને ભાવે,
 કઠિન હૈયાં મૃદુલ એથી બને કે ના બને તોએ.
 પ્રબળ પડદા બધા ચીરી હૃદય ખુલ્લાં કરી દેશું,
 સુભાગી સત્ય જોનારા જડે કે ના જડે તોએ.
 પુનિત કર્તવ્યને પંથે વિચરશું ધર્મ ધારીને,
 અમારા બંધુ એ ચીલે ચડે કે ના ચડે તોએ.

ચંદન

૧

[શિખરિણી]

“સભામાં શ્રીમંતો, અમીર, ઉમરાવો, અનુચરો,
અને આવે ધીબા બહુ નગરના યૌવ્ય પુરુષો;
મને પ્રીતિ નિત્યે સહુ જન પરે પૂર્ણ પ્રગટે,
પિતા પેઠે માંડે હૃદય થઈને વત્સલ રહે.
પરંતુ જે પેલો વણિક અહીં આવે સહુ વિષે,
અરે ! એને જોતાં અધિક ઉરમાં ક્રોધ ઉપજે;
ન તે વૈરી મારો, અવિનય લગારે નવ કરે;
બગાડે ના કાંઈ, પરુષ કદીએ વાક્ય ન વહે.
તથાપિ શા માટે હૃદય મુજ એને નિરખીને,
વડા વૈરી જેવો સમજી હણવા તત્પર બને ?
વિના વાંકે એવો મુજ હૃદયને ક્રોધ ન ઘટે,
ખરે ! જાણું છું એ, પણ હૃદય પાછું નવ હટે.”

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

ભૂપાળે દિન એક મંત્રિવરને એકાંત દેખી કહી
ઊંડી અંતર કેરી વાત ઉરને જે સર્વદા બાળતી;
એનું કારણ શોધવા સચિવને તે સાથ આજ્ઞા કરી,
મુંઝાણો મન મંત્રી ઉત્તર કશે આપી શક્યો ત્યાં નહિ.

[દ્રુતવિલમ્બિત]

દિન પરે દિન કૈંદ વહી ગયા,
સચિવ તર્ક વિતર્ક કરે સદા;
વણિક સંગ પિછાણ પછી કરી,
દિન જતાં વધતી વધતી ગઈ.

[અનુબંધ ૫]

મોટાની પામવા મૈત્રી ઇચ્છે કે નહિ અંતરે ?
વિના ચત્તે મળે મંત્રી, ન કોને હૃદયે ગમે ?
એકદા મંત્રી ચાહીને વૈશ્યને ભવને ગયો,
વાર્તા વાણિજ્યની એની સંગાથે કરતો હતો.

[શાર્દૂલવિકીરિત]

દીઠે ત્યાં ઢગ એક ચંદન તણા તે જોઈ આશ્ચર્યથી
પૂછ્યું તેઘડી મંત્રીએ વણિકને “આ શું પર્યું છે અહીં?”
“એ છે ભૂલ સચિવજી ! મુજતણી, ના તે સુધારી શકું,”
ઊડા અંતરમાંથી એમ વણિકે નિઃવાસ નાંખી કહ્યું.

[વસંતતિલકા]

“પૂર્વે ગયો હું મલબાર તણા પ્રવાસે,
લાવ્યો હતો વિમળ ચંદન વાંળ માંહે;
આ ક્ષુદ્ર ગામ મહીં એ નહિ કામ આવે,
વીત્યાં બહુ વરસ, આહક કે ન થાયે.
રોકાઈ પૂરું ધન ચંદનમાં રહ્યું છે,
ચિંતાથી ખિન્ન ઉર એ દિનથી થયું છે;
આનો ન કોઈ ઉપયોગ અહીં કરે છે,
ને વ્યાજ તો શિર પરે મુજને ચડે છે.

[અનુબંધ ૫]

પામે કેા ભૂય મૃત્યુ તો ચિતા ચંદનની બને,
તે વિના કોઈ રીતે આ માલ મોઘો નહિ બપે.
કહે છે એમ સૌ લોકો, ઇચ્છું હું ઉરમાં નહિ,
આપશું એકય પામ્યાથી હા ! બોલાઈગયું કંઈ !

ક્ષમા એ દોષની માણું, વાત આ દાટજો અહીં,”
 મૂજતો વૈશ્ય ભીતિથી કાલાવાલા કરે કંઈ.
 “વાણીના દોષને વા’લા ! ન આણે કોઈ અંતરે,”
 દિલાસો એમ આપીને ગયો મંત્રી પછી ઘરે.

૨

[વસંતતિલકા]

કોપે ચડયો તરણિ માધવમાસ માંહે,
 અગ્નિભર્યાં કિરણ ઉગ્ર અનેક ફેંફે;
 પૃથ્વી અને પવન પૂર્ણ તપી ગયાં છે,
 સ્પર્ધા કરે શું સહુને સળગાવવાને ?
 પ્રાસાદમાં નૃપતિ આમસમૂહ સંગે,
 બેઠો હતો કરી વિલેપન શીત અંગે;
 પાસે હતો સકળ મંત્ર સહાયકારી
 બેઠો પ્રધાન કંઈ વાત રહ્યો વિચારી.

[દ્રુતવિલાખિત]

ઉચીરના પડદા લટકી રહ્યા,
 અનુચરો જળ તે પર છાંટતા;
 કુસુમ ચંદન ને વ્યજનાદિકે,
 નૃપતિ સેવન શૈત્ય તણું કરે.

[વસંતતિલકા]

દેખી પ્રસંગ થઈ સ્વસ્થ પ્રધાન બોલ્યો,
 “શૈત્યાર્થ ચંદન સમે ન ઉપાય બીજો;
 જો બંગલો સકળ ચંદનનો કરાય,
 ઊભા ન ગ્રીભ તણીતો જરીએ જણાય.”
 “હા ચોખ્ખ એ જરૂર ઉજ્જ્વલિને ઉપાય,

મંગાવી ચંદન કરો ન્યમ શીઘ્ર થાય;”

આજ્ઞા સ્વીકારી સચિવે ઝટ કાર્ય કીધું,

દૈ મૂલ્ય વેશ્ય તણું ચંદન સર્વ લીધું.

[અનુબંધ]

ખનાવી ખંગલો આપ્યો ભૂપ ભાળી ખુશી થયો,

ખેડના સ્વાન્તને શાન્તિ આપી એ સચિવે અહો !

[શાર્દૂલવિકીરિત]

વેચી ચંદન ભૂપને વણિક એ આપે ઘણી આશિષો,

રાજના ઉરમાંય એ સમયથી ના કોષ કાંઈ રહ્યો;

બાણી એ પલટો કશે હૃદયનો રાજ શક્યો અંતરે,

તોએ કારણ એહનું ઉર વિષે આબ્યું કશું ના અરે !

[શિખરિણી]

શક્યો બાણી સાચું સચિવ હૃદયે કારણ બધું,

અને સતોષે એ હૃદય સહજે એમ ઉચ્ચૃય;

“શકે છે સર્વેનાં હૃદય અવલોકા હૃદયને,

વિના પ્રીતિ કયાંથી ઈતર ઉરમાં પ્રેમ પ્રગટે ?

પ્રભને પાળે છે નૃપતિ નિજ સંતાન સમજ,

અને એની દષ્ટિ સદુ ઉપર રનેહામૃતભરી;

પરંતુ જે પાપી અહિંત કંઈ એનું ઉર ચહે,

પછી પ્રીતિ કયાંથી નૃપહૃદયમાં એ પર રહે ?

અરીસો છે દૈવી હૃદયરૂપ, જોવા જગતને,

છબી એમાં સાચી સકળ ઉરની સત્વર પડે;

ન ચાલે વાણી કે અભિનય તણું કૈતવ કંઈ,

ઠગાશે આ દષ્ટિ, પણ ઉર ઠગાશે નહિ કદી.”

આવળનાં ફૂલને

- સૌરભથી સંસિક્ત, ભલે નહિ હૃદય તમારાં,
છો આવે નહિ પાસ, મધુવ્રત મધુ હરનારા;
કરી મનોહર માળ, ભલે જન કંઠ ન ધારે,
નિજ ઉપવનની માંચ ભલે માળીં ન સ્વીકારે. ૧
- પણ આવળનાં ફૂલ ! તમે મુજ અંતર ગમતાં,
આ નિર્જન વનમાંચ સદાયે રહેજો રમતાં;
ઉઘ તપે આદિત્ય, પાંચ ભીંજે પ્રસ્વેદે,
બળતાં લોચનમાંચ શીતતા કોઈ ન સીંચે. ૨
- ત્યાં સુંદર સમુદાય તમારો ઉર આકર્ષે,
શે વધતો વિસ્તાર હીંચતો અવિરત હર્ષે !
હર અતિશય હર સુધી પથરાઈ રહેલાં,
ઊંચી નીચી ડોક કરી કુતૂહલથી જોતાં. ૩
- સોના કેરી પીત પાથરી ચાદર જાણે,
બાળરવિના પિંડ સમાં ચમકો ચોપસે;
આવી અચાનક અનિલ ભેટતો ભાવ ભરેલો,
લેઈ જવા નિજ સંગ કરી કેં યત્ન રહેલો. ૪
- ડાલતી ડાળી સંગ, તમે ચોંટી શાં રહેતાં,
કંઠ હલાવી કાંઈ, નકાર અનિલને કહેતાં;
સ્વાર્થપથે પળનાર ભલે તમને જગ ભૂલે,
પણ વીસરે ન વસંત, ખીલવી તમને ખીલે. ૫
- કુદરત કેરાં બાળ ! તમે એને બહુ બહાલાં,
ઉચ્ચ દઈ આરોગ્ય સદા હૃદયે રાખેલાં;
માળીના અતિકર નખરનો ઘાત ન જોતાં,
નહિ ક્યારે નિજ દેહ અકાળ મરણથી જોતાં. ૬

કયાં એ ફૂલ ગુલાબ, ભાગરો માલતી મોંઘાં,
 જન્મ તણી સંગાથ, મૃત્યુ કેરું સુખ જોતાં;
 કયાં કંચન શાં અંગ સહિષ્ણુ શાંત તમારાં !
 રહેતાં પણ સંતાપ સતત હૈયે હસનારાં. ૭
 સગુણ હૃદયને બંધ જગતના પરવશ કરતા,
 નિર્ગુણને નહિ લેશ નઠોર બની એ નડતા;
 એ સાચો સિદ્ધાંત શીખ્યો હું તમને જોતાં,
 નિર્ગુણ પ્રજ્ઞ સમાન તમે જગથી કેં જુદાં ! ૮
 ગિરિકંઠર, ગિરિશૃંગ વિષે પણ વાસ વસો છો,
 બેઠ જગતના રંગ હૃદય દિનરાત હસો છો;
 સાદું જીવન સાદું લબ્ય આનંદ ભરેલું,
 માયાતીત મનોજ મિષ્ટ તમને જ મળેલું. ૯
 હીંચો વહાલાં બાળ ! અનિલ લહરી ઉપજાવો,
 મુજ અંતરને એમ નવલ કેં નાચ કરાવો !
 નિર્મળ કાવ્યતરંગ વધે પ્રતિપળ ઉલરાતા,
 ભૂલે ક્ષણ સંસાર તણી મૂંઝવતી માયા. ૧૦

મણિશંકર ભટ

મહેમાનોને .

મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હબારો પામર પાપ જે
દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પણ થાય જો !
મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !
ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં તમે !
ઉતર્યા રંક ઘરે; શો પુણ્યપ્રભાવ જો !
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;
લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો લ્હાવ જો !
મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

કલાપી

આમ્ય માતા

ભાગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ભૂરૂં છે નલ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દિસતી એકે નથી વાદળી,
થંડો હિમલયો વહે અનિલ શો, ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દિસે શુક ઉડી ગાતાં મીઠાં ગીતડાં !

[માલિની]

મધુર સમય તેવે ખેતરે ચેલડીના,
રમત કૃષીવલોનાં ખાલ ન્હાનાં કરે છે;
કમળવત ગણીને ખાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે !

વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે સગડી કરી,
અહો ! કેવું સુખી જોડું કર્તાએ નિરમ્યુ દીસે !

ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે;
ટોળે વળી મુખ વિકાસી, ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ ખાલ જોતાં !

[મન્દકાન્તા]

ધીમે ભાડી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી
વૃદ્ધા માતા નયન નખળાં ફેરવીને જુએ છે,
ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજુ શાન્ત બેસી રહીને
જોતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં;
કૃષિક એ ઉઠી ત્યારે “ આવો બાપુ ” કહી ઉભો.

“ લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને ” બોલીને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભીને ચારે દિશાએ જુએ;
“ મીઠો છે રસ ભાઈ ! શેલડી તણો ” એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી !

ખ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ને કેં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.

“ બીજું ખ્યાલું ભરી દેને, હજુ છે મુજને તૃષા, ”
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.

કાપી કાપી ફરી ફરી અરે ! કાતળી શેલડીની,
એકે બિન્દુ પણ રસ તણું કેમ હાવાં પડે ના !
“ શું કોણ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે ? ” આંખમાં આંસુ લાવી
બોલી માતા, વળી ફરી છુરી લોકતી શેલડીમાં.

“ રસહીન ધરા થે છે, દયાહીન થયો નૃપ;
નહીં તો ના બને આવું, ” બોલી માતા ફરી રડી.

એવું યુવાન મુણતાં ચમકી ગયો, ને
માતા તણે પગ પડી ઉઠીને કહે છે—
“ એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ !
એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ ઈશ !

પીતો'તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારે જ ધાર્યું હતું-
આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નહીં છે એવી ધરા છે અહીં;
છે તોયે મુજ ભાગ કેં નહિ સમેા તે હું વધારું હવે,
શા માટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહિ ?

[ઉપેન્દ્રવજ્રા]

રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ !
પ્રભુ કૃપાએ નહીં એ ભરાશે;
સુખી રહે બાઈ ! સુખી રહેા સૌ,
તમારી તો આશિષ માત્ર માણું !”

ખ્યાતું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
ધુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ખેડેજો વહે રસ અહો ! છલકાવી ખ્યાતું !

શિકારીને

રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું,
ઘટે ના ફરતા આવી, વિશ્વ આગ્રમ સન્તનું.
પંખીડાં, કુલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણાં તરુ,
ઘટે ના ફર દષ્ટિ ત્યાં, વિશ્વ સૌંદર્ય કુમળું.
તીરથી પામવા પક્ષી, વ્યર્થ આ ફરતા મથે;
તીરથી પક્ષી તો નાના, કિન્તુ સ્થૂળ મળી શકે.
પક્ષીને પામવાને તો છાનો તું સુષુ ગીતને,
પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હેયામાં મળશે તને.

સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુન્દરતા મળે,
 સૌન્દર્યો પામતા રહેલાં સૌન્દર્ય ઝનવું પડે.
 સૌન્દર્યે ખેલવું એ તો પ્રભુનો ઉપયોગ છે;
 પોષવું, પૂજવું એને એ એનો ઉપભોગ છે.
 રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું;
 બધે છે આર્દ્રતા છાઈ, તેમાં કેં લગવું લવું.

ત્રિભુવન વ્યાસ

સંધ્યા

ધશ્વિરનો ઝળહળતો દીવો,
અખૂટ તેજ કુઆરા જેવો,
તપી તપીને નમતો નમતો—
પશ્ચિમમાં આથમતો સૂરજ—

હૃદયે સાગરનાં જળ ઝીલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

આંગ સજી સાડી નવરંગી—
વાદળીઓ હળતી ને મળતી,
સિંદુર સરખી સુંદર તેની—
લાલ કિનારી શી ઝળહળતી !

એ તો રમતી રાસ રસીલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

સોનેરી કુમકુમથી લીંપ્યાં—
પશ્ચિમ દિશનાં આંગણુ ઘેરાં,
ઊગતા તારલિયાનાં મોતી—
નાની શી મૂઠડીએ વેર્યાં !

રમતી ત્યાં ચંદા સાહેલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

વાદળીઓની મનહર વેલે—
કંચનનાં કેસુડાં ખીલ્યાં !

ભરદુનિયાએ એનાં રૂપને—
આલેથી ઉતરતાં ઝીલ્યાં !

તેજછટા છવરાઈ શીળી;
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

પગની ધૂળે અંગ રજેટયાં—
ધેનુનાં ધણુ આવે ધાયાં,
ગોવાળે લલકારી તેને—
સોનેરી સરિતાજળ પાયાં !

લાંભરતી વાછરડાં—ઘેલી;
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

પંખી માળે કિલકિલ ફૂંજે,
મંદિરની ઝાલરિયો ઝણકે,
ચંદ્રલો આકાશે ઊઠે—
ગાતાં ગીત મધુરી હલકે;

પર્વત ઉપર રાત્રી પીળી—
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

ધીંગા ખેડુત આવે ધસતા—
સીમ તણી લક્ષ્મી ઘર લાવે,
તેની લલના ગીત ગજવતી—
વગડાને રસ પાતી આવે;

એવી રસઘેલી અલખેલી—
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

વિરામ કાળેનો ઠેલાહલ-
મચી રહ્યો વૃક્ષે ને ગામે,
વિપ્રોનાં સંધ્યાવંદનની-
શાંતિ સરિતાને તટ બામે !

સવિતાના શુભ મંત્રો ઝીલી-

ઠેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

બાળસ્વરૂપ

સુખ મનહરણું સાવ સરળ ને
મીઠી આંખલડી તેજળ,
કુમળું અંગ ગુલાબ કળી સમ
સોનેરી ભૂરા શિર વાળ;

નિર્મળ સુંદરતા રસરૂપ-

નમું નમું હો બાળસ્વરૂપ.

ઉભરાતી તન હર્ષપ્રમારી
મુખડું મલકે મંદ મધુર,
હસતાં ખાડા પડે ગાલમાં
મીઠી ઘંટડી સરખો સુર;

કિલોળનો છલકાતો રૂપ-

નમું નમું હો બાળસ્વરૂપ.

ધુધરે ધમધમતો કંદોરો
કમર ઉપર લપટાઈ રહ્યો;
ઝાંઝરીઓનો ઝમકારો શાં
સંગીત ચરણે ગાઈ રહ્યો !

રમણું ને રડવડવું ખૂબ-

નમું નમું હો બાળસ્વરૂપ.

યોગીજન સમ દ્વધાહારી
કાંતિ નમ્ર દિગંબરની,
અવધુત સરખું અંગ અહાહા !
પ્રેમળતા પેગંબરની;

જીવન જગમાં અજબ અનુપ—

નમું નમું હો બાળસ્વરૂપ.

વિશાળ ઉજળે ચોક ઉપાને
વાદલડી નાની સરકે,
એવી રમ્ય લલાટ પ્રદેશે
જુલ્ફાંની લટ શી ફરકે !

નિત નિત નૌતમ એનાં રૂપ—

નમું નમું હો બાળસ્વરૂપ.

ગોમુખથી ઝરતાં ઝરણાં સમ
ખીલ ખીલ હસતું મંજુલ નાહ,
ખીક નહિ, પરવા નહિ કો'ની,
આત્મામાંથી ઝરે પ્રસાદ;

માતપિતાનું મંગલ રૂપ—

નમું નમું હો બાળસ્વરૂપ.

ઘાટીલું ને દડધા જેવું
સાળું તાળું ને ગંભીર,
દૈવચક્ર શી પ્રતિભાવતું.
ડીકા જેવું દીપે શરીર;

મનુકુલને સિંહાસન ભૂપ—

નમું નમું હો બાળસ્વરૂપ.

વિંકારની નહિ રેખ વદન પર
સ્વચ્છ નિખાલસ સુરખી રમે,
અંતરની અભિશુદ્ધ પ્રતિમા
કહો કહો કેને ન ગમે ?

ઈશ્વર પણ થાએ તરૂપ—

નમું નમું હો બાળસ્વરૂપ.

કૌમાર

ચંચલ બાલ્ય લીલા વિરમી જો
ગંભીર ભાવ સ્ફુર્યા વદને,
શૈશવ ઊભું મંદ મલકતું
નવ કૌમાર તણે સદને;

અકલિત એ ભાવિ ભંડાર,

વિજયવંત હો ભવ્ય કુમાર !

નંદનવનનો રોપ દીસે શું
ઉછરેલો એ આમ્ર-અશોક,
વિકસી અંગત્વચા અતિક્રોમણ
જીવન રસમાં ખાતું ઝોક;

શોભાવન એ રસ શૃંગાર,

વિજયવંત હો ભવ્ય કુમાર !

ઉદિત અરુણની અંદર જેવી
ભાસ્કરની જ્યેષ્ઠિત ચળકે,
આછેરી યૌવનની એવી
તનમાંહે સુરખી ઝળકે;

કમનીય કાંતિ, હૃદય ઉદાર,

વિજયવંત હો ભવ્ય કુમાર !

આશાનેા એ અખૂટ ખજાનો
અજળ કલ્પનાધનની ખાણ,
જીવનભરની જવલંત જ્યોતિ
માનવકુલનેા રસમેરાણ;

કુસુમાયુધ-નવ-ધનુ-ટંકાર,

વિજયવંત હો લવ્ય કુમાર !

વિદોહ લોચન મીટ મરમાળી
અણિયાળાં લાલાં શાં નેણ,
મંજુલ ઘેરો કંઠ ગહેકે
સ્મિતલયાં મુખ સુંદર વેણ;

કલા રહી વરસી ચોધાર,

વિજયવંત હો લવ્ય કુમાર !

નવ ઉત્સાહ તણાં પૂર રેલે
સાહસના ઉછળે હિલોળ,
ગરજે ઉચ્ચ મનોરથ એમાં
ઢેયાં નીતરતાં રસમેળ;

મૈત્રીના મોંઘા સત્કાર,

વિજયવંત હો લવ્ય કુમાર !

પ્રદક્ષિણાઓ કર પૃથ્વીની
સકળ ગગનતલ માપી લે,
રત્નાકરનાં રત્ન ઉલ્લેચી
રંક જનોને આપી દે;

સંકટ સહવા થા તૈયાર,

વિજયવંત હો લવ્ય કુમાર !

ભેગી હો વા જતિ અડગ હો
 દાતા કે શ્રવીર થજે,
 કલાકાર બની કુદરતનો
 સ્વર્ગ જગતમાં ચીતરજે;
 સત્ય હો તારો શણગાર,
 વિજયવંત હો ભવ્ય કુમાર !

શુક નારદ પ્રહ્લાદ સરીખો
 પરમ ભક્ત પ્રભુનો થા,
 યૌવનના ઉત્પાત શ્રવણ
 શીલ તણો તું સાગર થા;
 ગજવી જગમાં જયજયકાર,
 વિજયવંત હો ભવ્ય કુમાર !

નરસિંહરાવ

પ્રેમ

[ઉધેર]

જગમાં પ્રેમ કેરું નામ
ધારી, ભાસતું અલિરામ,
પ્રયરે જેહ સ્વાર્થ કથીલ,
જે'નું લક્ષ્ય મર્ત્ય શરીર, ૧
એવો નામધારી પ્રેમ
મુજને તૃપ્ત કરશે કેમ ?
એવા સ્વાર્થકર્દમ માંહિં
જગજન છો રહે લપટાઇ.
હું તો માગું નવ કહીં એહ,
માગું એક અહ્ભુત સ્નેહ,
જે'નું મધ્યરજનીયંદ
વાસસ્થાન છે સુખકંદ; ૩
પ્રેમે ચુમ્બતાં રવિરાય
સન્ધ્યા સુન્દરી મકલાય,
એના કનકમય આવાસ,
ત્યાં જે પ્રેમનો છે વાસ; ૪
ચુમ્બી પ્રેમભર રવિતાય,
શીર્ણા ઉપા ભરંતી બાય,
એને મન્દિરે ધરી સ્નેહ
વસતો પ્રેમ અહ્ભુત જેહ; ૫

અહ્ભુત ઈન્દ્રધનુ આકાશ
 રંગ શું દિવ્ય કરતું પ્રકાશ !
 તેના રમ્ય રંગમહેલ
 માંહિ પ્રેમ જેહ રહેલ; ૬
 ભૂરૂં વ્યોમ જેહ ગભીર
 કરતું હાસ દિવ્ય સુધીર,
 એવા વ્યોમસાગર માંહિં
 રહેતો પ્રેમ જેહ લપાઈ;- ૭
 અહ્ભુત એહ પ્રેમસ્વરૂપ;
 માંગું એજ સખિ ! હું અનુપ,
 યાચું એટલું સખિ ! દાન,
 વાગ્યું એ જ પ્રેમનું પાન. ૮

વદાય

[વસન્તતિલકા]

હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
 આ ચિત્તકેરો ચિરશાન્તિ હરી જ લેતો;
 ચાલી હવે સખિ ! તણ મુજને વિદેશે,
 શોકે ભર્યું હૃદય આ ક્યમ ભાર રહેશે ? ૧
 સન્ધ્યા સલ્લણી થઈ લુપ્ત સુષુમ થાઓ,
 મેને રમે તદ્દપિ રંગ ફેડા બધા એ,
 આનન્દ દેતું મૃદુગાન વિરામ પામે,
 તો એ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય બામે; ૨
 ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જ્યારે,

તો એ સુગન્ધ મનમાં કરી વાસ મ્હાલે;
હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાયે,
તારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદા એ. ૩

થાને પ્રયાણ સુખરૂપ તુને સખી એ !
નિદ્રા મોઠી જ વસને મૃદુ લોચને જે !
સ્વપ્નો અલૌકિક રસે ભરિયાં મધુરાં
એ નીંદરે રમો રહો સુખ દેઈ પૂરાં. ૪

મારી જાડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે
ગમ્ભીર શોક સરિતા પૂર માંહિ ગાળે,—
હા ! તેવી તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ
માં રેલશે અમ્હ શોકતણી નદી એ. ૫

દેઈ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,—
થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્રપટ્ટેથી જે હું,—
કણે પડે ખખર એ તુજ કોઈ કાળે,
જે આંસુડાં મધુર નેન થકી તું ઢાળે. ૬

કુસુમમાળાની ભેટ

[તોટક]

કુલડાં ગૂંથતાં મુજને નિરખી,
હાડે તું રહી હરખી હરખી;
મુજ સંગ રસે કુલગન્ધ ગ્રહી,
અઢકું દીધ સૌરભ પુષ્પમહિ.
પ્રિય ! તે તુજ કણક સમર્પી રહું
કુલમાળ, અને ગ્રહું તે કર હું;

તુજ કણ્ઠ અને મુજ હસ્ત વિશે
યૈ માળ મુને શી હસંતી હીસે ! ૨

ગૃંથી માળ અનુપમ દિવ્ય કુલે
મુજને તુજને દઢ બાંધી બળે,
મૃદુ બન્ધન એહ સુગન્ધ ભર્યું
ચિર કાળ રહો સ્થિર ઠામ ઠર્યું. ૩

ઉપહારનો સ્વીકાર

ચિરકાળ વિયોગ તપી ભંભિને
નવલો ધન પ્રેમભીનો ચૂર્મીને
ઉપભવી રહે મૃદુ ગન્ધ રહરો,
ઉછળે તહિં તો સુખનો ઉભરો; ૧

રસ એહ સુગન્ધતણે ધરતું
મીઠું પાઠવતી પ્રિય ! અત્તર તું;
હધડે મુજ તે સુખગન્ધ પૂરે,
અહિં એકલડું રહ્યું જોહ ઝુરે. ૨

પ્રતિગન્ધ હું શો અરપું તુજને,-
તુજને ઘટતો, ઘટતો મુજને ?
મુજ પ્રેમસુગન્ધનું અત્તર હું
અરપી તુજને સુખમત્ત રહું. ૩

મધ્યરાત્રિએ કોયલ

[વિષમ હરિગીત]

શાન્ત આ રજની મહિં મંધુરો કહિં રવ આ-દુષ્-
પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહીં ? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું;
મન્દ વાઈ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,
નહિ સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી.

મધ્યરાત્રિ સમે તને અલિ કોકિલા ! શું આ ગમ્યું ?
હાં, મેહુલો વરશી રહ્યો તેણેથી તુજ મનડું લમ્યું;
હુઃખ નવ સ્વપ્ને દીડું ને સુખ મહિં તું રેલતી,
આ રમ્ય રાત્રિ મહિં અધિક આનંદગાને ખેલતી.

નીતરી રહી ઘોળી વાદળી વ્યોમમાં પથરાઈ આ,
ને ચાંદની ઝીણી ફીકી વરશી રહી શી સહુ દિશા !
ગાન મીઠું અમી સમું તેણે લઈયું તુજ કંઠમાં,
આ શાંતિ અધિક વધારતું તે જાય ઉલરી રંગમાં.

નગર બધું આ શાંત સૂતું, ચાંદની પણ અહિં સૂતી,
ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જાગતી;
અનિલ ધીરે લરે પગલાં પળે શાંતિ રખે સહુ-
ત્યાં ઉછળતી આનંદરેલે કોકિલા બોલે-દુષ્ !

સૃષ્ટિ સઘળી શાંત રાખી મુજને જ જગાડતો
ટહુકો મીઠો તુજ પવનલહરી સંગ જે બહુ લાડતો;
ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઈ અવનવી,
ભૂલી ભાન, તણ મુજ રમ્ય શય્યા, હૃઈડું દોડે તવ લણી;

હોડી એલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,
આનન્દસિન્ધુ તરંગમાં નાચતું એ ઉછરંગમાં;
હા ! વિરમી પણ ગયો ટહુકો, હૃદય લલચાવે, બહુ-
ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ મીઠી ! ટુફ ! ટુફ !

અવસાન

શોર્ગો ચાંદનોની સમ રેલો રહે,
કંઈ ગાન મધુરું સુમન્દ વહે,
સુણી જે વશવર્તી બની ઠરતા
હરણાં સમ અખિધતરંગી બધા;
મૃદુ એહવું ગાન વહી વિરમે,
તદપિ શ્રવણે ધુનિ તેની રમે;—
રુડું ઇન્દ્રધનુ પ્રગટી જ શમે,
તદપિ મનમાં મૃદુ રંગ લમે;—
મીઠડાં કુલડાં યદપિ કરમે,
સ્મરણે ચિર તોય સુગન્ધ રમે;—
ત્યમ કાવ્યપ્રદર્શિત લાવ બધા
વસન્તે હૃદયે રસભેર સદા.

જહાનાલાલ

કવિ દલપતરામને

- વીતતી દીર્ઘ રાત્રી, ને થતો ખુરોડ દેશમાં,
એ ખુરોડે ઉગ્યા આપ આશાવાદી અરુણ શા. ૧
- છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ,
દેવોના ધામના જેવું હૈકું બાણે હિમાલય. ૨
- પ્રુદ્ધવૈભવ, ને આસ્થા, આશા, રસ, ઉદારતા;
એ દૈવી દીપમાલાનાં અન્તરે તેજ રાજતાં. ૩
- આપ અમૃતના બયા, ધાવણે અમૃતે દીધાં;
ને તેથી અમૃત મીઠાં આપનાં કવિતો હતાં. ૪
- ડાહ્યા પુત્ર જ ડાહ્યાના, અંગોઅંગે ઉરે પણ;
મન વાણી કર્મમાં ચે, ઝરે નિત્યે જ હ્રાપણ. ૫
- વીરા દેવકુંવરીના, દીખ્યા દેવકુમાર શા;
ને દિનકરના ભાઈ, પ્રતાપી ભારકરે સમા. ૬
- ભર્યો ઉત્સાહી એ કંઠ મેઘના સમ ગાજતો;
યશસ્વી વાણીનો એહ પ્રોત્સાહી બોલ આથમ્યો. ૭
- શ્વેત વસ્ત્રો સદા ધાર્યા, પ્રાણુની શ્વેત પાંખ શાં;
તેજ વાધા સજી બાણે, ફિરિસ્તો કેા મનુષ્યમાં. ૮
- નમ્રને નમતા, તોયે શૈલ શી દઢતા હતી;
આલ ધીમી ધીમી, તોયે ખંતથી વેગીલી ગતિ. ૯

- હાથે પિત્તળપટ્ટાળી શ્યામ સીસમ લાકડી;
ખાંધી રાખી શું સંકેલી સેના સેતાનની લહડી ! ૧૦
- પૂર્યા છે દુઃખ ને પાપ મનુષ્યે જગમાં રૂડા;
પાડયા અન્ધારના પાટા તેજસ્વી વિશ્વમાં વડા: ૧૧
- દીકું એ સૌ દીર્ઘકાલ, સુધાર્યું સુધર્યું ચ તે;
પછી સંસારવાડીથી સંકેલી લીધ દષ્ટિને. ૧૨
- બહુ વર્ષો સુધી આપે મૂલવ્યાં મોતી ખડારનાં;
પછી પારખવા પેઠા આત્માના દરિયાવમાં. ૧૩
- ધૂમતાં સૌ દિશે તેને ધાર્યાં એક સમાધિમાં,
વાળી પ્રજ્ઞાંડથી ચક્ષુ પરોવ્યાં પરમેશમાં. ૧૪
- વિધિએ લાગ્યરેખા શું દોરી કુંકુમ કેસરે !
ઉજ્જવળા લાલમાં એવી રેખા તિલકની તરે. ૧૫
- સ્મિતની સુંદરતાના કપોલે અંકુરે ઉભા;
મધુરા હાસ્યની દીપે મુખડે મધુરી પ્રભા. ૧૬
- આત્માનું તેજ વીંધીને રોમ રોમ વિકાસતું;
પ્રદર્શિ! આપને દેહે ગ્રહાવચસ્ વિલાસતું. ૧૭
- વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના;
પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખંડ શાન્તિના. ૧૮
- આઘ દ્રષ્ટા આ યુગના, કવિ છો, સૂત્રકાર છો;
ને નવજીવન કેરા ઋષિ છો, સ્મૃતિકાર છો. ૧૯
- ભવિષ્યવેત્તા, આચાર્ય, પેગમ્બર પ્રભુ તણા;
નવીન ગુર્જરાષ્ટ્રે એ ગળાવી ગેળી ઘોષણા. ૨૦

લભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો લસમ નથી કીધાં;
 તમે વર્ષા સમા વર્ષ્યા, ચન્દ્ર જેમ સીંચી સુધા. ૨૧
 રહવારે રહાંજરે જેવો તપે ભાનુ દિને દિને;
 શીળા શીળે તખ્યા તેમ, દઝાડયા નહિ કોઇને. ૨૨
 મહામૂલાં દીધાં રત્નો પૂર્વજે પૂર્વ કાલમાં;
 પારખી પારખી તેહ સંરક્ષ્યાં પ્રાણુની સમાં. ૨૩
 જે નવયુગની ખીલે પુષ્પે પુષ્પે વસન્ત આ,
 સંધરી પીમળો સાની તેહનાં મધ સારવ્યાં. ૨૪
 ધીર ગમ્ભીર નેતા, ને દીર્ઘદર્શી તમે ઘણા;
 બોધી તેથી દક્ષતાથી ધીરે ધીરે સુધારણા. ૨૫
 વિદ્યાને સંપનાં સૂત્રો, કલાકૌશલ્ય ઓપતાં;
 ને સંસ્થાન સુધારો, ને દેશનાં હિત દીપતાં. ૨૬
 પુણ્યભાવ, સદાચાર, ભક્તિ, ને પરમાર્થ, ને
 સાત્ત્વિક સ્નેહના મંત્રો, ધર્મઔદાર્ય સર્વ તે; ૨૭
 વધે સંસારની શોભા પ્રભા ને પ્રભુતા વધે;
 ગાયાં છે દેહ આત્માનાં સૂકતો ઉત્તતિનાં બધે. ૨૮
 રાજા અને પ્રજા કેરે એક છે હિત તે લહી;
 ઉછેર્યું એ સદા આપે, શીખ બન્નેચને દર્ઘ. ૨૯
 સ્વીકાર્યા સ્નેહી રાજાએ, પ્રજાએ પ્રેમી પારખ્યા;
 બે બાહુ અંગના એક, તમારે તેમ તે સખા. ૩૦
 પ્રતિભા, રાજ્યની આસ્થા, ઉજ્જવળી દેશભક્તિની;
 મૂર્તિ આપ હતા મોંઘી, શ્રદ્ધાની અર્ચનાલીની. ૩૧

- પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ, સુમુક્ષુ પરના હતા;
સારગ્રાહી સદા તેથી સૌમાંથી સાર શોધતા. ૩૨
- પુરાણા સંપ્રદાયોમાં શુદ્ધ પવિત્ર જે વિભુ,
પરમ ધર્મ તમારો તે સ્વામીનારાયણ પ્રભુ. ૩૩
- દેશીઓમાં વસ્યો દેશી થઈ, તેમાં લીધો રસ;
પરમ મિત્ર તમારો જ તે મહાભાવ ક્ષાર્ણસ. ૩૪
- જે નાના ભાઈ હિન્દુના, ઇસ્લામી, ખ્રિસ્તી, પારસી;
સૌશું સ્નેહ લીધો-લીધો, હૈડે હૈડાં હસી હસી. ૩૫
- સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી,
લોકમાં વર્ષતાં તેમ આપના આત્મનાં અમી. ૩૬
- સિન્ધુ પ્રત્યે વહે જેવી ભિર્મિઓ નદીઓ તણી;
લોકતાં હેતનાં પૂર વહેતાં તેવાં તમે ભણી. ૩૭
- સારખ આશિષો વહેરી, જનોમાં શુભ નામના;
સંચર્યા લઈ સફલાવો આપ અક્ષરધામમાં. ૩૮
- હતાં જીવન ને વાસ સદા મન્દિરછાયમાં;
આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપનાં. ૩૯
- આપે આયુષ્ય મધ્યાહ્ન ગાળિયો પ્રભુકાર્યમાં;
અને આયુષ્યની સન્ધ્યા ગાળી ગાતાં પ્રભુલીલા. ૪૦
- દેહના સુરથે સ્થાપી દેહી કેરો મહારથી,
ઇન્દ્રિયોના અશ્વ જોડી, લગામે વૃત્તિની ગૂંથી; ૪૧
- વિવેક સારથિ માંડી, અખંડ પ્રભુની દિશે,
તમે કીધી મહાયાત્રા વિશ્વના વિષયો વિશે. ૪૨

નિત્યે જીવનમાં યોગી, તત્ત્વચિન્તક ચિન્તને,
 શાણા સંસારી સંસારે, તપસ્વી જ તપોવને. ૪૩
 ભક્તિદેશે મહાભક્ત, કુંપળો ભાવની કુંળી,
 આપને આંખલે એમ ડાળીઓ સૌ ફળી ફૂલી. ૪૪
 શું શું સંભાડું? ને શી શી પૂણું પુણ્યવિભૂતિ યે ?
 પુણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો આલ જેવાં અગાધ છે. ૪૫

ગુજરાત

૧

ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !
 અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ;
 કૃષ્ણચન્દ્રની કૌમુદી ઉજળો,
 કીધ પ્રભુએ ય સ્વદેશ:
 અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ. ધન્ય હો !

૨

આર્યનું સાગર તીર્થ પુરાણ,
 તપોવન ભૃગુવસિષ્ઠના ભાણ,
 ગીતાના ગાનારા મહારાજ
 પાર્થના સારથિનાં જ્યાં રાજ્ય:
 શ્રીસરોમથી ય જૂનાં
 કુરુપાંડવથી યે પ્રાચીન,

સોમનાથ, ગીરનાર, દ્વારિકા:

યુગયુગ ધ્યાન વિહીન

ઊભીને કાલસિન્ધુને તીર

બળવે બંસરી લબ્ય સુધીર.

ધન્ય હો !

૩

સ્થળે સ્થળ નવ પદ્મવના પુંજ,

નદીને તળાવકેરી કુંજ,

કોમળી કવિતા સમ સુરસાળ

સિન્ધુ જ્યાં દે મોતીના થાળ:

જગજૂનાં નિત ગીત ગજતો,

કરતો સાગર આજ;

કેસર ઉછળી ધૂધવે ગરવો

વનમાં જ્યાં વનરાજ:

ગિરિ ગિરિ શિખર શિખર સોહનત

મન્દિરે ધ્વજ ને સન્ત મહન્ત.

ધન્ય હો !

૪

પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાશ,

ઝહાણુ ભરી ંહેતી તેમ નિકાસ;

મોહી આંગણુ ઉતર્યો જ યૂરોપ,

વીણુવા વાદીના ફૂલ રોપ;

વીણી ન વણુસે પુણ્યપાંગરી

અમ રસભૂમિની છાળ;

જગમોહન મુંબઈ નગરી જુવો !
શું પાથર્યો કિનખાખ:

નિત્ય નવ ફૂલે ખીલે અભિરામ
લક્ષ્મીમોહ્યો લક્ષ્મીનાં ધામ.

ધન્ય હો !

૫

ચોખી, ચણિયો, પાટલીનો ઘેર,
સેંથલે સાળુની સોનલ સેર;
છેડલે આચ્છાદી ઉરભાવ,
લલિત લજ્જાનો વદન જમાવ;
અંગ આપે ચે નિજ અલખેલ
સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ;

રાણકતનયા, ભાવશોભના,
સુન્દરતાનો શું છોડ !

આર્ય સુન્દરી ! નથી અવનીમાં
તુજ રૂપગુણની જોડ;

ભાલ કુંકુમ, કર કંકણ સાર,
કન્યના સજ્યા તેજ શણગાર.

ધન્ય હો !

૬

ખેતરો નહાનાં, નહાની શી પોળ,
નાત જાતે નહાનડીઆ ઘોળ;
ક્ષત્રીજાયાનાં નહાનલ રાજ્ય,
ધર્મના નહાનકંડા જ સમાજ;

વૃદ્ધ ચાણાકયે વર્ણ્યા પૂર્વે
 ન્હાનાં પ્રજાનાં તન્ત્ર,
 એ પુરાતનના પડછાયા
 આ અમ જીવનજન્ત્ર:

એક ફૂલવેલે ફૂલતાં ફૂલ,
 અમારાં એક સુગન્ધ અમૂલ. ધન્ય હો !

૭

દેશ નિજ તજી ધર્મને કાજ
 સાગરે ઝુકાવ્યું સફરી જહાજ;
 ધર્મવીર પારસીનો સત્કાર
 જગત્ ઇતિહાસે અનુપ ઉદાર;
 ઇસ્લામી યાત્રાળુનું આ
 મક્કાનું સુખખાર;
 હિન્દુ મુસલમાન પારસીઓ ને,
 અહિંયાં તીરથદ્રાર:

પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક—
 પિતા છે એક, માતા છે એક—
 આપણે એકની પ્રજા અનેક. ધન્ય હો !

૮

નથી રમી સમશેરોના દાવ,
 નથી ત્યમ ઘણા ઝીલ્યા એ ઘાવ;

શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની મહાંય
 લીધાં મત, બાણે હજીય પળાય;
 એક ઇડરના વનકેસરીએ,
 ભડવીર બાખ્યારાવ,
 વિશ્વવન્ધ સૂરજકુળ સ્થાપી
 ચિતોડ કીધ યશછાંવ :
 જન્મભૂમિ દયાનન્દનાં ધામ,
 ગાંધીનાં ગીતાજીવન નિષ્કામ. ધન્ય હો !

૨

સૂરતના રસિક રંગીલા રાજ,
 બુદ્ધિધનભર્યો શ્રીનગરસમાજ;
 શરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
 કચ્છનાં સાહસિક સન્તાન;
 ખંડખંડ વિસ્તરતો હિન્દી
 મહાસાગર મહારેલ,
 તીર તીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી
 સંસ્થાનોની વેલ;
 મહાસાગરનાં પૃથ્વીવિશાળ
 સરોવર કીધાં ગુર્જરીબાળ. ધન્ય હો !

૧૦

વનેવન લીલો ઘટાસોહાગ;
 જગતનો દીપે શું અમુલ્ય બાગ !

સખ્યા જૈને રસશણુગાર,
 લતા મંડપ સમ ધર્માગાર;
 ભારતીએ કંઈ કૂલ કૂવારો
 અંજલિમાં શું લીધ !
 દિશદિશમાં કૂલ ધાર ઉડાવી
 દિલનાં પરિમળ દીધ !
 હિન્દ માતની લાડિલી બાળ !
 ગુર્જરી ! જય ! જય ! તવ ચિરકાળ ! ધન્ય હો !

ગદ્ય

કંજુસ ડોસી

(કૃતર્થી કરણે પોતાની સ્ત્રીનું હરણ કરવાથી વેર લેવાને બળી રહેલો પ્રધાન માધવ આજુ થઈને દિલ્હીના પાદશાહ પાસે જવા નીકળ્યો છે. તેની સાથે પાટણના લક્ષાધિપતિ શ્રાવક વેપારી જેઠાશાનો પુત્ર અને પોતાનો મિત્ર મોતીશા છે. મેવાડના મેદાન ઉપર તેમને મુસાફરી કરાળા હરેલી લાગે છે, ત્યાં તેમને સંગાથ મળી જાય છે.)

તે વખતે ગુજરાતના કેટલાએક લોકો એકઠા મળીને ગોકુળ મથુરાંછની જત્રાએ જતા હતા તેઓ તેમને મળ્યા. આવો સંગાત જોઈને માધવ તથા મોતીશા પણ તેઓમાં સામેલ થયા, અને તેઓ બીજાકેદારનાથછની જત્રાએ જાય છે એમ તેઓએ બીજા લોકને કહ્યું. સંઘના લોકો જુદી જુદી જાતિના હતા. તેઓ બપોરે કોઈ ઝાડ નીચે જુદા જુદા વૃક્ષા બનાવીને રસોઈ કરતા અને તડકાનો વખત ગાળીને પાછલા પહોરના અને થોડી રાત જાય ત્યાં સુધી ચાલતા. કેટલાએક ઘોડા ઉપર, અને કેટલાએક ગાડામાં બેસીને મુસાફરી કરતા. એ લોકોના સમાગમથી માધવ તથા તેના સોબતીને ઘણી ગમત થઈ, અને તેથી રસ્તો પણ ઘણો નીકળી ગયો. એ સંઘમાં એક વાણિયાની ન્યાતની ઘરડી ડોસી હતી. તે એટલી તો વહેમી હતી, તથા તેની પાસે જે પુંછ હતી તે જાળવવાની તેને એટલી તો ફિકર હતી કે બીજા લોકો જત્રાએ જાય છે તે વખતે પોતાની માલમતા પોતાના ગામમાં સગાંને અથવા કોઈ બીજા વિશ્વાસુ માણસને સોંપી આવે છે તેમ તે ડોસીએ કીધું ન હતું. આશરે સો મહોર જે તેણે ઘણા ખાંડીને તથા બીજાં વહીતરો કરી મેળવી હતી તેનું એક પોટલું બાંધીને તે પોતાની પાસેજ રાખતી,

અને રાતે ઊઘતી વખતે તે પોટલું તેની બગલમાં ધણા જોરથી દાબીને સૂતી. તેની ઊઘ એવી કુતરાના જેવી હતી કે તેને કોઈ જરા અડકે તો જાગી ઊઠી શોરબકાર કરી આખો સંઘ જગાડી દેતી. એ ડોસીની આવી રીતથી તેને સઘળા ચીઠવતા હતા. આખે રસ્તે મશકરી કરતા, અને રાત્રે ધણી વાર તેને છેડીને વારેવારે એને ભર ઊઘમાંથી જગાડ્યાં કરતા હતા. તેને તે પૈસામાંથી એક પાણુ ખરચવો પડતો ત્યારે તેનો શુભજ જવો બાકી રહેતો. જત્રામાં ધર્મદાન થાય અને જે બાકી રહે તેમાંથી તેના મુઆ પછી ન્યાતમાં છુટું ઘી પીરસાય એ તેની મોટામાં મોટી ઉમેદ હતી. શુભતાં તો ન્યાતના તરફની આબડ મળી નહી, ત્યારે મુઆ પછી ઉજવાવું અને ન્યાતના લોકો પાસે વાલવાલ કહેવડાવવી, એ તેને સ્વર્ગ જવા બરાબર ખુશી ઉપજાવનાર હતું; બલકે તેમ કીધાથી વૈકુંઠ જવાશે એમ તેને પક્કી ખાત્રી હતી, કેમકે તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જેની મુઆ પાછળ વાલવાલ થઈ તે પરમેશ્વરને ત્યાં પાણુ સારીજ ગતિ પામે. તેનો એક ભત્રીજાને તેની સાથે આવેલો હતો તે ધણી ગરીબ હાલતમાં હતો, અને અગરજાને તે ડોસીને કાંઈ છોકરાં ન હતાં, અને પૈસા ખાનાર એ ભત્રીજા સિવાય બીજું કોઈ ન હતું; તોપણ ત્યાં મુધી તે શુભતાં રહે ત્યાં મુધી તે ભત્રીજાને મૂળે મરી જાય તો પણ તેને એક પૈસો પણ આપતી નહિ. ડોસીનો વિચાર એવો હતો કે મરતી વખતે તે પુંછ ન્યાતના પટેલને સોંપવી, અને તેમાંથી તેના કલ્યા પ્રમાણે તેની મૈયતનો ખરચ થયા પછી જે બાકી રહે તે તેના ભત્રીજાને સોંપાવવું. એટલું જતાં પણ તે ડોસીનું તેના ભત્રીજા ઉપર ઘણુંજ હેત હતું. અને તે જ્યારે માંદો પડતો ત્યારે તે મરશે તો પાછળ કોઈ પોતાને આગ મૂકનાર રહેશે નહિ, એ ફિકરથી તે તેની પોતાના છોકરાના જેટલી બરદાસ કરતો હતી. તોપણ જ્યારે તે પૈસાના દુઃખની વાત તેની આગળ કરતો ત્યારે તે વાત બદલી નાંખતી, અથવા મારી પાસે કાંઈજ નથી એમ કહેતી. હવે ભત્રીજાને એવી ડોસી ઉપર હેત તો ક્યાંથીજ હોય ?

ચાર દહાડા લાંબણ કીધી હોય તો પણ ડોસી સુકા રેટલો પણ તેને ખવડાવે નહિ તો એક પૈસો તો ક્યાંથી જ આપે ? માટે તે ડોસીની મરવાની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોતો હતો; પણ જેમ તેની તેને મારવાની ઉતાવળ તેમ ડોસીનું આવરદા લાંબું થતું, અને તેને ઘણા ઘણા રોગ થઈ ગયા તોપણ રીઠા વાસણની પેઠે તેના શરીરને જરા પણ નુકસાન લાગ્યું ન હતું. લત્રીજનની પૈસા તરફની અવસ્થા વધારે વધારે ખરાબ થતી ગઈ, અને ડોસીનો લોભ દહાડે દહાડે વધતો ગયો. ન્યારે ડોસી જત્રાએ જવા નીકળી, ત્યારે તેને તે પૈસા મોંપશે એવી તેણે આશા રાખી તે પણ ભંગ થઈ, ત્યારે પોતાની પાસે જે કાંઈ સામાન હતો તે વેચીને તેના થોડાએક પૈસા ઉપજાવ્યા અને તે લઈ તે પણ ડોસીની સાથે જવા નીકળ્યો. ડોસીને તે જરા પણ પરવડ્યું નહિ; પણ શું કરે ? લાચાર. લત્રીજનએ જતી વખતેજ નિશ્ચય કીધો કે હવે વધારે વાર સજીરી ન રાખનાં રસ્તામાંજ તેને દાર કરવી અને તેના પૈસા લઈ લેવા. પણ તે એટલી તો જાગૃત રહેતી નથા ત્યાં લોકોની આખી રાત એટલી તો વસ્તી હતી કે તેના દુષ્ટ વિચાર તેનાથી હજી સુધી અમલમાં મુકાયા ન હતા. તેને લાગ મળતો ન હતો તેથી તે ઘણો હીજરાયા કરતો હતો, અને જેમ જેમ દહાડા જતા ગયા તેમ તેમ તેના ખુની વિચાર વધારે દઢ થતા ગયા.

એક વખત મધ્યરાત્રે સઘળાં ભર ઉઘમાંપડેલાં હતાં તે વખતે પેલો લત્રીજને જાગ્યો, અને તે ડોસી પાસે જઈ એકદમ તેણે તેની ગળચી પકડી, અને તે ખૂમ પાડવાને મ્હોં ઉઘાડે છે એટલામાં એક ચીંથરાનો પુચો તેમાં ઘાલી દીધો. પછી ડોસીની ગળચી એવા તો જોરથી દાખી કે તે ગુંગળાઈને તુરત મરણ પામી. ત્યાર પછી તેની અગલમાંથી પોટલું કાઢી પાસેના ઝાડ નીચે એક ખાડો ખોદીને દાટ્યું, અને ત્યાં સારી પેઠે નિશાની રાખી પાછોં સૂઈ ગયો. ખીજે દહાડે સવારે લોકો ન્યારે વહેલાં જાગ્યાં ત્યારે તેઓએ ડોસીને જગાડવા માંડી, પણ ડોસીમા તો સ્વધામ પધારેલાં, તેથી કાંઈ જવાબ દીધો નહિ;

ત્યારે તેને જગાડવા સાર બગલમાં હાથ ધાલ્યો, પણ પોટલું કાંઈ માલમ પડ્યું નહિ. તે ઉપરથી સધળાઓને વહેમ પડ્યો ને દીવો મંગાવીને જોયું તો ડોસીને મુએલી જોઈ, પણ તેનું મોત શી રીતે થયું તે કોઈથી નક્કી થઈ શકે નહિ. એવી ગડબડ થતાંજ તેનો ભત્રીજો ત્યાં દોડતો આવ્યો, અને એકદમ મોટો ઘાટો કાઢી છાતી કુટી રડવા મંજ્યો. ડોસીને કોઈએ મારી નાંખી, અને તેના પૈસા કોઈ લઈ ગયું એવી વાત થવા માંડી; એટલામાં ભત્રીજાએ આંખ લુંછી સાવધ થઈને આસપાસ જોયું અને કહ્યું કે આ નવા જત્રાણ આવેલા છે તેમાં એક તો શ્રાવક છે તેથી તે તો એવી હત્યા કરે નહિ, પણ બીજો આત્મણ છે તેના ઉપર મને ઘણો શક જાય છે. તેણેજ ખૂન કરીધું હશે, માટે તેનો ઝડો જોવો. એટલું સાંભળતાંજ તેણે તથા બીજા લોકોએ માધવને પકડ્યો, અને તેનો સઘળો સામાન જોતાં, તેમાં ફેટલાએક પૈસા નીકળ્યા તે ડોસીના છે એમ તેનો ભત્રીજો કહેવા લાગ્યો, અને માધવને ઘણુંએ સમજાવ્યો તોપણ તેણે એવું કહ્યાંજ કરીધું કે એ તો મારા છે. માધવના કહેવાથી તે ભત્રીજાને પતીજ થઈ નહિ તેથી પાસેના ગામના રાજા આગળ દરિયાદ કરવી, અને ખરો ખુની માધવ છે કે નહિ તેની તજવીજ કરાવવી એમ હતું.

યાત્રાનો મહિમા

(કરણે પોતાના પ્રધાન માધવની સ્ત્રી રૂપસુંદરીનું હરણુ તો કર્યું, પરંતુ પાછળથી તેને પોતાના દુષ્ટ અને અવિચારી કામનો ખૂબ પસ્તાવો થવા લાગ્યો. રાતદિવસ તે ચિંતાતુર દેખાવા લાગ્યો અને તેનું બળવાન શરીર ક્ષીણ થવા લાગ્યું. જોશી, પુરાણી, વેદિયા અને શાસ્ત્રીઓની તો રોજી જાગી. પરંતુ તેઓએ બતાવેલા અનેક ઉપાયો પણ અફળ જવા લાગ્યા. રાજાની શાસ્ત્રો પરથી શ્રદ્ધા ઘટતી જોઈને કેટલાક ધરડા બ્રાહ્મણો તેને યાત્રાએ જવાનું સમજાવવા આવ્યા.)

“ થોડી વાર રાજ્યધાનીની બહાર જવાથી રાજ્યને કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી, માટે અમારી સલાહ જો માન્ય કરો તો શ્રીસ્થળની જાત્રાએ જાઓ. યાત્રાઓમાં દેવદર્શનથી જે લાભ થાય છે તે એક કોરે મૂકીએ તોપણ તેથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાય છે. જુદી જુદી યાત્રાઓના મહિમા યાત્રાળુ લોકોએ સાંભળ્યા હોય તેથી તેઓને આગળથી જ નક્કી હોય છે કે ત્યાં જવાથી આપણાં સધળાં પાતકોનો નાશ થશે, અને જ્યારે એ પ્રમાણે મનને નિશ્ચય હોય ત્યારે ત્યાં ગયા પછી શાંતિ થયા વિના રહેતી જ નથી. કલ્પનાની મન તથા શરીર ઉપર ઘણી સત્તા છે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી માણસને મંદવાડ આવે છે તથા આવેલો મંદવાડ જાય છે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી ન હોય એવી વસ્તુઓ આપણા જોવામાં તથા ખોટા અવાજ આપણા સાંભળવામાં આવે છે. તેથી સધળી જ્ઞાનેન્દ્રિયો છેતરાય છે તથા આખા જગતમાં નાના પ્રકારના વહેમ તથા ખોટા વિચાર ચાલે છે. કલ્પનાથી જ માણસ વખતે થેલો થઈ જાય છે, અને કલ્પનાની સત્તા વડે જ તે બેશુદ્ધ થઈ નિદ્રાવસ્થામાં પડે છે. એ સિવાય કલ્પનાની શક્તિ બીજી

ધણીએક રીતે ચાલે છે. માટે જો શ્રીસ્થળના મહિમાઉપર પુરો ભરોસો રાખી ત્યાં જશે તો કલ્પનાની સત્તા વડે જ મનની શાંતિ થશે. વળી જગાના ફેરફારથી પણ ધણું કાર્ય થાય છે. જો શરીરના રોગી લોકોને જગા ફેર થવાથી ધણી વાર આરામ થાય છે, તો મનના રોગીઓનું દુઃખ તેમ કીધાથી શા માટે નિવારણ નહિ થાય? વળી જેઓને પશ્ચાત્તાપની મહાપીડા નડે છે, તેઓને જગા બદલવાથી ધણો ફાયદો થયા વિના રહેતો નથી. x x x x

વળી પ્રાચીન કાળના મહર્ષિઓએ જે જે ક્ષેત્ર તથા યાત્રાનાં તીર્થ પસંદ કીધેલાં છે તે રમણીય તથા ચિત્તાકર્ષક સ્થળ જોઈને જ કીધેલાં છે. પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ થએલી નદીઓ ઉપર જે જે જગા છે તેઓમાંથી કેટલીએકમાં યાત્રા ભરાય છે. સૃષ્ટિમાં જે સઘળી વસ્તુઓ છે તેમાં નદીઓ ધણી જ ચમત્કારી છે. વરસાદનું પાણી કેઈકુંડુગરના પોલાણમાં એકદું થઈ તેમાંથી ઉભરાઈને વહે અને તે ધીમે ધીમે મોટી થઈ આગળ ચાલે, તથા લાખો લોકોના પ્રાણનો આધાર થઈ પડે છે, તે જોવાથી માણસનું મન ઘણું વિસ્મિત થાય છે. નદીથી તેના કાંઠા ઉપરનાં શહેરના લોકોને પાણી પુરું પડે છે તથા આસપાસનાં ખેતરોમાં પાણી સીંચાય છે એટલું જ નહિ, પણ હિંદુ લોકોને, અગત્ય કરીને બ્રાહ્મણોને, સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મો કરવાને તે ધણી કામની થઈ પડે છે. વળી મોટાં વહાણ ચાલે એવી નદીઓથી વ્યાપારની વૃદ્ધિ થઈ તે ઉપરનાં શહેરોની આબાદીમાં વધારો થાય છે, તથા એક સ્થળની નવાઈની તથા વધારાની જાણસો ખીજે સ્થળે લઈ જઈ શકાય છે. નદીના જુદા જુદા ઘાટ આગળ ધણીએક લોકો નહાતા હોય, ધણીએક સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હોય, કેટલીએક સ્ત્રીઓ લુગડાં ધોતી હોય, કેટલાએક બ્રાહ્મણો સાંજસવાર સંધ્યાદિ કર્મો કરતા હોય, તે વખતે કાચ જેવા નિર્મળ પાણી ઉપર પવનની લહેરથી નાનાં મોજાં થતાં હોય, સામા કાંઠા ઉપર ઝાડો આવી રહ્યાં હોય, વચમાં હોડીઓ તથા

વહાણો ખલાસી સહિત ડોલતાં હોય, તે જોઈને મનને શાંતિ તથા આનંદ ઉપજે છે. વળી નદીને જોવાથી માણસને તેનો સંસાર યાદ આવે છે. જેમ નદી પહાડમાંથી નીકળતી વખતે નાની હોય છે તથા અહાર પડ્યા પછી થોડેએક મુઘી તે ધ્રુવોમાં તથા કાંકરામાં રમતી રમતી જાય છે, તેમ માણસ બાલ્યાવસ્થામાં હોય છે. નદી આગળ ચાલ્યા પછી તેમાં બીજી નદીઓ આવીને મળે છે, તેમ માણસો મોટા થયા પછી ઘણા જોડે સંબંધ બાંધે છે. નદી વધારે આગળ ચાલ્યા પછી એટલી મોટી થાય છે કે તે ઘણાંએક માણસોને ઘણી અગત્યની થઈ પડે છે, તથા તે ઉપર વહાણોના ફરવાથી વ્યાપાર ચાલે છે તથા માણસના સુખને તથા શોખને વાસ્તે જે વસ્તુઓ જોઈએ તે સઘળી પુરી પાડે છે, તેમ માણસ ભરજીવાનીમાં બીજાઓને ખપ લાગે છે તથા ભારે ભારે કામો માથે લે છે. અને નદી જેમ છેલ્લી વારે અમર્યાદ સમુદ્રને મળી જાય છે, તેમ માણસ પણ અંતે લય પામી તેનું અંતવાન આયુષ્ય અનંતકાળ સાથે મળી જાય છે. માટે નદીઓ જોવાથી માણસની હૃદયગી ઉપર તેના વિચારદોડે છે, તથા પરમેશ્વરના એક મોટા કામ આગળ શૂન્ય જેવો તે થઈ જાય છે. ફેટલાંએક તીર્થ મોટી ઝાડી તથા મહાવનમાં હોય છે, ત્યાં ઝાડોની ઘટામાં એકાંત-પણાનો વાસો હોય છે. વળી એવે ફેટલેક ફેટાણે મોટા મોટા પર્વતો આવી રહેલા હોય છે. એવી રળિયામણી જગામાં કેના મનમાં ભક્તિ આવ્યા વિના રહે ? ન્યાં ધર્મિયે બહોળે હાથે પોતાની ઉદારતા વાપરેલી છે, ન્યાં જગતકર્તાનાં મોટાં કામો માણસનાં હલકાં તથા નબળાં કામોની જાણે મશકરી કરતાં હોય એમ લાગે છે, ન્યાં ઘણીએક તરેહની સૃષ્ટિની શોભા એકઠી મળેલી હોય છે, ન્યાંની ભૂમિ એવી તો પવિત્ર તથા દેવતાઈ જણાય છે કે ત્યાં કાંઈ દુષ્ટ કામ કરતાં જ માણસને ત્રાસ લાગે છે, તથા જેનો નમુનો લઈ પૃથ્વી ઉપરના ફેટલા-એક જંગલી લોકોએ પોતાનું સ્વર્ગ કંપેલું છે, એવાં રમણીક તથા

પવિત્ર સ્થળોમાં માણસને પોતાનું તુચ્છપણું તથા હલકાઈ સમજાવે,
પોતાના કરતાં અતિ ઘણી બળવાન કાંઈ બીજી શક્તિ છે એમ તે
જાણે, તથા તે શક્તિ આગળ નમ્રતા પકડી તેને નમીને તેને પોતાનો
દેહ તથા આત્મા સોંપે, તેની બેહદ સ્તુતિ કરે, તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ
રાખી ભક્તિમાં વધારો કરે, તથા 'જે થાય છે તે તેની ઇચ્છાથી જ
થાય છે એમ ખાતરી કરી ધૈર્ય તથા શાંતિ મનને વિષે રાખે, એમાં
કાંઈ અશ્વર્ય નથી." ધરડા બ્રાહ્મણોએ ઉપર પ્રમાણે યાત્રાનો મહિમા
રાજા આગળ કહી સંભળાવ્યો.

આગલાણુનો ઘેરો

(કરણુ પોતાની કુંવરી દેવળદેવી જોડે આગલાણુના કિલ્લામાં રહ્યો છે; ત્યાં દેવળદેવીને દિલ્હી પકડી લઈ જવાના હેતુથી મુસલમાન ફોજ ચડી આવે છે. પ્રથમ તો સમજાવટથી કામ લેવાનો પ્રયત્ન થયો, પણ તેમાં કંઈ વળે તેમ નથી એમ મુસલમાનોને લાગ્યું ત્યારે તેઓએ કરણુને નમાવી પોતાનો મનસુખો પાર પાડવા માટે શહેરને ઘેરો ધાલ્યો.)

શહેરમાં અનાજની ખોટ હતી, એ ઉપર કહેલું જ છે. જ્યારથી શહેરમાં લશ્કરનો તથા આસપાસના ગામના લોકોનો જમાવ થયો ત્યારથી જ અનાજ ઘણું મોઘું વેચાવા લાગ્યું, અને પહેલવહેલાં તો ગરીબ લોકોનો મરો થયો. લડાઈ જલદીથી પુરી થશે અને અનાજ બહારથી આવી પહોંચશે એ આશાથી લોકો ધીરજ રાખી દુઃખ વેઠી બેસી રહ્યા. પણ લડાઈનો પાર આવ્યો જ નહિ, અને દુકાનોનો સઘળો માલ ખપી ગયો. સિપાઈઓ તથા ખીજા લોકો જુમાજુમ પાડવા લાગ્યા; રસ્તામાં રોજ ઘણા લોકોનાં મુઠ્ઠાં પડેલાં દેખાતાં હતાં; લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા, અને ભૂખના માર્યા ઘેલા જેવા થઈને લૂંટવા નીકળ્યા. એક સવારે શહેરનો તમામ કચરો એટલે હલકા લોકો હથિયાર લઈ નીકળ્યા, અને બધે ઠેકાણે પથરાઈ જઈને લોકોનાં ઘર ફાડી માંહે પેઠા. તેઓની જોડે લશ્કરના સિપાઈઓ પણ સામેલ થયા અને દરેક ઘરમાં અનાજનો જે સંગ્રહ હતો તે લઈ ગયા. રસ્તામાં કાપાકાપી ચાલી, લોહી વહ્યું, મુઠ્ઠાંઓ રસ્તામાં પડ્યાં, અને શૌરબકાર સઘળે થઈ રહ્યો. દ્રવ્યવાન લોકોએ ગમે તેટલો અટકાવ કર્યો, પણ તેમ કરવામાં ઘણાના જીવ ગયા તોપણ તેઓનું કંઈ ફાળ્યું નહિ.

તેઓના ધરનું સઘળું અનાજ હુંટાઈ ગયું અને હવે તેઓને ભૂખે મરવાનો દહાડો આવ્યો. પણ થોડા દહાડા વહી ગયા એટલું પેલું હુંટલું અનાજ થઈ રહ્યું, એટલે પાંચા સઘળા સરખા થઈ ગયા. હવે દુકાળ-રાક્ષસે પોતાનું ખરેખરૂં રૂપ પ્રકાશ્યું, અને હવે ભૂખનું દરદ સઘળાને સરખું લાગવા માંડ્યું. આવી વખતે તે બિચારા લોકોની દુર્દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું ધણું મુશ્કેલ છે. જો બરાબર થઈ શકે તો તેથી દયાવૃત્તિને ઘણો આવકો લાગે, ને શરીરમાંનું સઘળું લોહી ફરી જાય. રસ્તામાં લોકોના ચહેરા જોવાથી ચીતળી ચઢ્યા વગર રહે જ નહિ. તે બિચારાં ભૂખે મરી ગયેલાં માણસોનાં શરીર લોહી જોડી જવાથી ઘોળાં ફક જેવાં થઈ ગયાં હતાં; તેઓમાંથી માંસ તથા ચરબી પીગળી જવાથી હાડકાં સઘળાં બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં, તેઓના ચહેરા ફિક્કા સુકાઈ ગયેલા તથા ખડખડા થઈ ગયેલા હતા, અને તેઓ એવા તો બિલામણા થઈ ગયા હતા કે તેઓમાં અને મલિન ભૂતમાં કાંઈ અંતર રહેલું ન હતું. વળી આ ભયંકર ચહેરા ઉપર તેઓના મનના સઘળા દુષ્ટ વિચારો બહાર નીકળી આવેલા હતા. દ્રેષ, અદે-ખાઈ, ક્રોધ, મરવા તથા મારવા વિષે બેપરવાઈ, તથા ભૂખમરાથી જ ચમરાળના દરવાજા આગળ આવી પહોંચેલા લોકોમાં જે જે નદારા ગુણો પ્રકટ થઈ આવે તે સઘળા તેઓના મોં ઉપર સાફ માલમ પડતા હતા. સારાંશ કે તેઓના ઉપર ખુદ મોત આવીને બેઠું હતું, અને જો તે માણસનું રૂપ ધારણ કરે, તો તેનું સ્વરૂપ આ લોકોના જેવું બરાબર થાય. એ તો આપણે તેના બહારના દેખાવનું વર્ણન કીધું; પણ તેઓના મનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી, ભૂખને લીધે જે તેઓને મહાવેદના થતી હતી, તેનું વર્ણન તો વૈદકશાસ્ત્રમાં જેઓ પ્રવીણ હોય તેઓ જ કરી શકે તથા જેઓને તે વાતનો અનુભવ થાય તેને જ તેની ખબર પડે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ફેટલાંએક તમર ખાઈને પડી જતાં, અને તડાળ મરણ પામતાં; અથવા તેઓ એક બે દિવસ સુધી તેવી હાલતમાં રિઆયા કરતાં. જ્યાં સઘળાં ઉપર

સરખી જ આપદા આવી પડેલી, ત્યાં એકેક ઉપર દયા પણ કોણ લાવે ? તથા તેનું દુઃખ મટાડવાને કોણ ઉપાય કરે ? માટે તેઓ રસ્તામાં ખીજનું મુઝેલાં માણસોની સાથે જીવતાં પડી રહેતાં હતાં. કેટલાંએકથી તો બહાર નીકળાતું જ ન હતું. તેઓ ભૂખથી એવાં અશક્ત થઈ ગયાં હતાં કે તેમનાથી ઉઠાતું પણ ન હતું, તેઓ ઘરમાં સૂતાં સૂતાં બરાડાબરાડ પાડતાં હતાં. નાનાં નાનાં છોકરાં રસ્તામાં ટળવળતાં હતાં અને પછાડા મારી મારીને મરી જતાં અથવા મરણ તોલ થઈને બોંય ઉપર પડતાં હતાં. છોકરાંની મા ઘેલી જેવી આણી-ગમ તેણીગમ દોડતી અને કડકે રોટલો જે તેણે છુપાવી રાખ્યો હોય તે પોતાના હાડપિંજર જેવાં સુકાઈ ગયેલાં છોકરાંને ખવડાવતી, અને તેટલો સુકો રોટલો પણ કોઈ હરામખોર આવે તો તેના હાથમાંથી લઈ જાય માટે તે ચોતરફ જોયા કરતી. કેટલીએક બધરીઓની નજર આગળ તેઓનાં નાનાં નાનાં કુમળાં બાળક તરફડીને મરી જતાં તેને જોઈતે બેબાકળા ડોળા કરી મેં ઉઘાડું રાખી બિભી રહેતી. પોતાને ખાવાને મજે નહિ એટલે દૂધ તો ક્યાંથી જ આવે ? આથી ધાવણું છોકરાં પીલાઈ પીલાઈને મરી જતાં હતાં. તેઓના દરદથી તથા ભૂખથી તેઓની માની પણ તેવી જ અવસ્થા થતી હતી. ઘરડાં અશક્ત ડોસાઓ તથા ડોસીઓ પડી પડીને મરતાં હતાં. અને ભર-જીવાનીમાં આવેલાં સ્ત્રીપુરુષો પણ કાળચક્રના સપાટામાં આવી ગયાં હતાં. દુકાળની આગળ બધી જાતનાં, ઉમરનાં, તથા પદવીનાં માણસો સરખાં જ હતાં. મોત ચોતરફ ફરતું હતું. તેના હાથમાં ઘણું કામ આવી પડ્યું હતું. ગરીબ લોકોનાં મુઠ્ઠાં રસ્તામાં, ગલીમાં અને ઘરોમાં ફાલી જતાં હતાં. તેઓને બાળવા જવાની કોઈનામાં શક્તિ રહી ન હતી, તથા જ્યાં સઘળાને મરવાની ધાસ્તી સરખી જ ત્યાં એકએકને શરમ તથા સંબંધ તો ક્યાંથી જ રહે ?

હવે અનાજ તો થઈ રહ્યું, અને જીવતાં રહેલાં માણસોને કોઈ પણ જાતનો ખોરાક તો જોઈએ, માટે કેટલાંએક ઝાડનાં ફળ ખાઈને

જીવતાં, કેટલાંએકને ત્યાં ગાય ભેંસ હતી તેઓ દૂધ પીને પોતાનાં શરીરને આધાર આપતાં, કેટલાંએક ઢોરની પેઠે ધાસ ખાતાં, કેટલાંએક પાતરાં ખાતાં, વળી બીજાંએ એમાંથી કાંઈ ન મળે ત્યારે ચામડાં કરડતાં, અને વખતે ધૂળ ને મટાડું ખાતાં, જે કાંઈ નરમ વસ્તુ ચાવી શકાય તેવી હોય તે સઘળી ભક્ષ કરવામાં આવતી. એ બધાની સાથે પેટનું ભરતીયું થવાને માટે પુષ્કળ પાણી લોકો પીતાં હતાં, આવો નહારી જાતનો, જેથી પોપણ થઈ ન શકે એવો, વખતે શરીરને નુકસાન પહોંચાડે એવો ખોરાક ખાવાને લીધે, તથા મરી ગયેલાં માણસોની સડી ગયેલી લાશોમાંથી જે દુર્ગંધ તથા પ્રાણુધાતક હવા નીકળતી હતી તેને લીધે શહેરમાં મરકી ચાલી. લોકોને તાવ, જીવમાં ચુંથારો, અને અંતે સનેપાત થવા લાગ્યો, અને થોડા વખતમાં મોત આવીને આ સઘળા દુઃખમાંથી તેઓનો છુટકો કરવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે તે લોકોના ઉપર દુકાળ અને મરકી એ બે આફતો આવી પડી, અને તેથી મૃત્યુનું કામ ધણું જ ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું. જેઓ કદાચ દુકાળના સપાટામાંથી બચે તેઓ મરકીના ઝપાટામાં ધસડાઈ જાય. ન્યારે શહેરમાં મરકીએ દેખાવ આપ્યો, ત્યારે તો લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયાં, તેઓએ જીવવાની સઘળી આશા છોડી દીધી અને મોતને વાસ્તે ધણી જ બેપરવાઈ દેખાડવા માંડી. પછી રસ્તામાં જે મુડદાં પડે તેને કોઈ ઉઠાવે પણ નહિ; અને ત્યાં તેઓ સઙ્ગાં કરે. ઘરોમાં પણ મુડદાં પડી રહેતાં. શહેરમાં કાગડા, ગીધ, અને સમડી ધોળે દિવસે મુડદાંને પીંખી નાંખતાં, વખતે કુતરાં બિલાડાં તેઓને ધસડતાં અને ફાડી ખાતાં; રાત્રે જંગલમાંથી શિયાળવાં તથા બીજાં હિંસક પશુઓ શહેરમાં ઉગ્રણી કરવા આવતાં. ગાય, ઢોર તથા બીજાં પાણેલાં જાનવરો ધણી વિના, ખાધા વિના, સંભાળ વિના મરવા લાગ્યાં. તેઓએ પણ શહેરની દુર્ગંધમાં વધારો કરીધો. માણસો તથા તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પ્રાણીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો હતો, અને માંસભક્ષક પશુઓનાં મનને મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. દુકાળ તથા મરકીને

લીધે જેવો લોકોની અવસ્થામાં ફેરફાર થયો તેવો જ તેઓની મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો હતો. માણસમાં જે દુષ્ટ તથા નહારા ગુણો હોય છે તેઓ સધળા આ વખતે પ્રગટ થયા તથા સધળા સારા તથા ઉંચા ગુણો દબાઈ ગયા. માણસોમાંથી માંહો-માંહેની શરમ ભીડી ગઈ; સગપણનો નાશ થયો; દોસ્તી હોલવાઈ ગઈ; સ્વાર્થ સ્વાર્થ સધળે ઠેકાણે સધળાના મનમાં વ્યાપી રહ્યો. માઆપ અને છોકરાંની વચ્ચેનું તથા ધણીધણિયાણી વચ્ચેનું સધળું હેત નાસી ગયું. આ વખતે કોઈ કોઈનું નહિ. સૌને સૌનું લાગ્યું હતું. લોકોના મનમાંથી ધર્મનો અંશ જતો રહ્યો; પરમેશ્વરને તેઓ ભૂલી ગયા. મોતનો ડર તથા મુએલાં માણસને વાસ્તે માન એ બંને જતાં રહ્યાં; આ સધળી આફત જેવાથી તથા મોત તેઓની પાછળ ડગલાં ભરતું હતું તે વિચારથી ઈશ્વર તરફ મન લઈ જવાને તથા શોકાતુર થઈને શાણપણ તથા ગંભીરતા પકડવાને બદલે તેઓ ઉલટા ખુશી થતા તથા આજીગમ તેણીગમ અતિ આનંદમાં ફરતા દેખાતા હતા. તેઓનાં મગજ ભૂખથી ફરી ગયેલાં હતાં. આવી અસ્વાભાવિક વર્તણૂક કોઈ બીજા જ કારણને લીધે તેઓએ પકડી હતી. એ ગમે તેમ હોય તો પણ દિવસે અને રાત્રે કેટલાંએક ભૂત જેવાં બિહામણાં માણસોનાં ટોળાં રસ્તામાં મોટે અવાજે તથા ખુશીથી ગાતાં, વાણંત્રો વગાડતાં, તથા ધણો શોર કરતાં જતાં હતાં. એ પ્રમાણે કરવામાં તેઓની મતલબ કાંઈ પણ જણાતી ન હતી. તેઓ માત્ર વખત કાઢવાને તથા મોતનો વિચાર દૂર કરવાને ફરતાં હતાં. કેટલાંએક માણસો સનેપાતના જોરમાં બહાર નીકળીને ફરતાં અથવા દોડતાં હતાં, તેઓ ગાતાં, ખૂમ પાડતાં અથવા વગર અર્થનું અને વગર મતલબનું બોલતાં, અને છેલ્લી વારે એવા જોરથી ખડખડ હસી પડતાં કે આખો મોહલ્લો ગાળ રહેતો. એ પ્રમાણે સહેરની અવસ્થા થઈ રહી હતી.

બત્રીશલક્ષણનો ભોગ

(સહસ્રલિંગ તળાવ ખોદવાનું કામ કરનારા માળવી ઓડ મનુ-
રેના મુકાદમ ત્રીકમ ચોધરીની સ્ત્રી જસમાના રૂપથી અંગ્નર્ધ જર્ધ
સિદ્ધરાજે તેને પોતાની રાણી બનાવવાની ઇચ્છા કરી. ત્રીકમ અને
જસમા દેશ તજી ચાલી નીકળ્યાં, સિદ્ધરાજ તેમની પાછળ પડ્યો;
રસ્તામાં ઝપાઝપી થઈ અને તેમાં ત્રીકમ પડ્યો એટલે જસમા કટાર
ખાઈને મરણ પામી. મરતાં મરતાં તેણે શાપ દીધો કે તારા તળા-
વમાં પાણી નહિ રહે. ત્યાર પછી પાટણમાં એક સિદ્ધ ફરતો ફરતો
આવ્યો; રાજના પૂછવાથી તેણે ઉપાય સૂચવ્યો કે મનુષ્યભોગ આપો.
રાજએ તેમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.)

મનુષ્યભોગની, અને સરોવર પૂરું થયું માટે સર્વને તેનો ઉપયોગ
કરવાની રજા આપવાની, ક્રિયા કરવાને તેને કાંઠે રાજએ દરબાર ભર્યું,
ને પ્રજાના વડીલોને ત્યાં નોતર્યાં. રૈયતને બેસવાની અને બિલા રહેવાની
ગોઠવણ પણ કરી હતી. ભારે સમારંભ થયો. રાજની પછવાડે સૈન્ય
આવી બિભું. એક હાથે રાજ, રાણા, સુભટો, સામંતો, નાયકો; બીજી
મેર શાસ્ત્રી, પુરાણી, જ્ઞેશી, શેઠશાવકારાદિક ભરાયા ને સામે તીરે
લગ્નશે પુરીજનો, અને, ખેડુતો આવી બિલા. બધી તૈયારી થઈ એટલે
રાજનગરના ઢોડવાડાનો વડો ટાવો મહેતર હતો, તેના છોકરાને સિપાઈ
ભોગને માટે લાવ્યા. છોકરાની પૂઠે તેનાં માઆપ રોતાં કકળતાં હીડે;
લાઈલાંડુ અને સગાંવડાલાં પોક મૂકતાં ચાલે, નાતીલા દિલગીર થતા અને
આ કૂર કર્મની નિન્દા કરતા આવે. બિચારા છોકરાના હોશ બિડી ગયા હતા.
રાજએ મોકલેલાં ધરેણાં લુગડાં પહેરાવી પાલખીમાં બેસાડી તેને લાવ્યા.
તેની આંખોમાંથી આંસુ વહે, તેની કાયા થરથર કંપે. એ જ્ઞેઈરાજને
અને સભાને દયા આવી. હજુરી નાયક કહે હુકમ હોય તો સવારો

પાસે આ બધા દેડને અહીંથી કાઢું, માત્ર છોકરાને રાખીએ; એનાં માળાપ ને સગાંવહાલાનું અહીં કામ નથી. ખૂનીને શખીએ દેઈએ છીએ ત્યારે કાંઈને પાસે આવવા દેતા નથી. રાજા કહે એમ ન થાય. આ બિચારો છોકરો કાંઈ અપરાધી નથી. એનાં માળાપને ધનની લાલચથી સમજાવી રેતાં રાખો. તે પરથી પ્રધાને તેમને કહ્યું કે આ છોકરાને જે પહેરાવ્યું છે તે સર્વ તમને મળશે અને વધારે જેઈએ તો માગો. છોકરાની મા કહે મારો દીકરો મુવા કેડે ધનને મારે શું રેતું છે? પ્રધાન કહે તમે રાજપુત્રીથી આપશો તો દીક, નહિ તો બળાતકારે રાજા લેશે. ટાવો મહેતર કહે ખરું માળાપ, પણ અમારે મોટેથી હા કેમ નીકળે. અમને પહેલાં મારો. હું ડોસો છું ને મરવાને ખુશી છું, મારા દીકરાને છોડો ને મને મારો. પ્રધાન કહે તારો દીકરો બત્રીશલક્ષણો છે, તેનો ભોગ આપવો એમ પેલો સિદ્ધ કહે છે. છોકરાની મા કહે, મુવો એ સિદ્ધ; એ પીઠ્યાને વાઢો ને એ રોપાનો ભોગ આપો; ટલ્યો મારા દીકરાનો જીવ લેવાને ક્યાંથી આવ્યો; એનું નખોદ જાય ! પ્રધાન કહે થોડી વાર વિચાર કરીને જવાબ આપો.

ટાવો મહેતર પોતાના દેડોમાં જઈ તેમના મત પૂછવા લાગ્યો, કાંઈએ તેને ઉત્તર આપ્યો નહિ. ત્યારે તેણે ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું ને વિચાર્યું કે હા કહીશ તોએ રાજા છોકરાને મારશે ને ના કહીશ તોએ મારશે, મારે છોકરાનું નામ જગતમાં રહે તેવું માગું. પ્રધાન તેને રાજા કને લઈ ગયો. પગે લાગી તે રડી પડ્યો ને કહે મહારાજ ! મારા દીકરાનું નામ માયો છે. એનું નામ અમર રહે તેમ કરો. રાજા કહે જેથી એનું ને તારું નામ અમર થાય તે માગ. ટાવો કહે માળાપ અમારા દેડ લોક પર જીલમ છે તે બંધ પાડો, અમને વગડામાં રહેવું પડે છે તે રદ કરી ગામની ભાગોળે રહેવાની, માથે ફાળકું વીંટાળવું પડે છે તે છોડાવી પાઘડી બાંધવાની, કાટની કુલડી છોડાવાની, ને વાંસેથી સાવરું (સાબરનું શિંગડું) છોડાવાની રજા આપો. રાજાએ એ માગણી કમળ કરી તેનો લેખ તાંબાના પત્રા ઉપર કાતરી આપવાની આજ્ઞા કરી.

માથાને સરોવરને મધ્ય લાગે લાગી ખેંચાડો, પુલના હાર પહેરાવ્યા, ને કપાળે કંકુનો આંલો કર્યો. તેની આમળ ભાતભાતના મિલકત મેવા મેલ્યા, પણ આમ કમ્પેતે મરણી વેળા કોને ખાતું ગમે ! ચંડાળ ચળકતી નાગી તરવાર ઉગામી કોળા કાઢતો બિભો હતો. તેને જોઈ બિચારા છોકરાનાં ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં; તે મૂર્છા ખાઈ પડી ગયો. તેના મોઢા પર પાણી છાંટેથી કેટલીક વારે તે જગૃત થયો. તમાશગીરેને તેના પર બહુ દયા આવી. કેટલીક સ્ત્રીઓ જોવા આવી હતી તેઓ રડવા લાગી.

x

x

x

આકાશ ભણી જોઈ એ હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી માયો એલતો બંધ થયો, ને મનમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો; એટલે તરવાર તાણી બિભેલો ભંગીઓ હોં, હોં, કરતો તેનું માથું કાપવાને દોડી આવ્યો. માયો ગભરાઈને નાસનાં પડી ગયો, તેનું માથું પથ્થર જોડે અક્ષગાતાં ફૂટ્યું ને તેમાંથી લોહી નીકળ્યું; તે તળાવની જમીનને લાગતાં પાણી આવ્યું ને તળાવ ભરાઈ ગયું. માયો ને ભંગીઓ અને ઉપર તરી આવ્યા. રાજ જયસિંહે આજ્ઞા કરી કે માયાને હવે મારશો નહિ. તેને પુષ્કળ ધન આપી તેનાં માઆપને સોંપ્યો. આ સરોવર બાંધવાના મોટા પુણ્યને અંગે માણસનું ખૂન થતું હતું તેથી સર્વે ધણા દિલગીર હતા. ઈશ્વરકૃપાએ આમ માયો બચ્યો, તેથી સૌ રાજ થયા. હર્ષથી પ્રકુલિત થયેલ મહારાજની સવારી મહેલ ભણી ગઈ, અને લોક આનંદ પામતા પોતપોતાને ઘેર ગયા.

માળવાનો જન્મ

(ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજે માળવાના રાજા યશોવર્મા ઉપર ચડાઈ કરી તેની રાજધાની ઉજ્જૈણ પર હલ્લો કર્યો. સિદ્ધરાજ શહેરને ઘેરી લેશે તો અંદર ભરાઈ રહેવું પડશે એવા ભયથી માળવી રાજા યશોવર્મા પોતાના સૈન્ય સહિત બહાર આવી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.)

ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે દારુણ યુદ્ધ થયું. પોતાની મેળવેલી કીર્તિને ભળવવાને યશોવર્માએ યુદ્ધકૌશલ્ય દર્શાવવામાં કસર રાખી નહિ; પણ તેનું સૈન્ય સંખ્યામાં ઓછું અને ગુર્જરપતિમાં અસાધારણ ચતુરાઈ, ધૈર્ય, અગમચેતી, સમયસૂચકતાદિક વિજય આપનારા ગુણ હોવાથી માળવી રાજા હાર્યો. ગુર્જરપતિની હોશિયારી, અને તેનું શૌર્ય જોઈ ગુર્જરદળ ઉશ્કેરાયું. નાયકો તેની આજ્ઞા અમલમાં લાવવામાં તત્પર હોઈ સિપાઈને હિમ્મત દેતા દરીને લડ્યા. ઘણાંક રણક્ષેત્રમાં જન્મ મેળવેલો એવી માળવી ફોજ પોતાના દેશમાં આવેલા શત્રુ ઉપર ક્રોધ કરી જોરથી વઢી, અને રાજા બાળક છતાં ન્યાયવિરુદ્ધ યશોવર્માએ ગુજરાત પર ચડી દેશનું અપમાન કરેલું તેની રીસ ગુર્જર જોડાએ આ વેળા કાઢી. લોહીના વહેળા વહ્યા અને તે ક્ષિપ્રામાં ભળવાથી તેનાં પાણી રાતાં દીસવા લાગ્યાં. ગુર્જરદળના ઘણા હલ્લા યશોવર્માએ પાછા વાળ્યા. પણ અંતે તેનું સન્ય ખૂટયું, અને રણક્ષેત્રમાં વધારે વાર દરવાથી ગુર્જર ફોજ ઘેરી લેશે તેથી પડે અને બાકીનું સૈન્ય નાશ પામશે, એવું ભાસવાથી તેણે પાછી પાની કરી. કેટલીક ફોજ ઉજ્જૈણ ભણી વળી અને બીજી તેની પાછળ ધારાનગર તરફ ચાલી. એ જોઈ સિદ્ધરાજે કૃષ્ણ સામઘને તેની પાછળ મોકલ્યો અને પડે

ઉન્નેણુ લણી જતી સેના ઉપર ધસ્યો. દરવાજામાં પેઠા પહેલાં તેને પકડી પાડી તેની ખરાબી કરી અને ભાગોળો વાસવા પામે ત્યાર પહેલાં તેમની પછવાડે દોડી તેમની હારે નગરમાં પેઠો. ત્યાં વળી જંગ મચ્યો, અને ઉન્નેણુની શરીઓમાં રુધિરનો કાદવ અન્યો; ગઢવી પડ્યો અને ગઢ ગુર્જરેશ્વરને હાથ આવ્યો. એ વેળા ઘડી દહાડો રહ્યો હતો. કિલ્લા ઉપરથી પરમારનો વાવટો ઉતારી ગુર્જરધ્વજ ચઢાવી, જયનાં વાદિત્ર વગડ્યાં, અને ગુર્જર રાજ્યની જે જોડા બેઠ્યા. આથ-મતા સુરજનાં સોનેરી કિરણમાં વિક્રમાદિત્યના ગઢ ઉપર મલકતી અને મંદ વાયુની લહેરમાં ઊડતી ગુર્જર પતાકા જોઈ જયસિંહદેવ અતિ હર્ષ પામ્યો.

મહીપતરામ

અકબર અને ખીરખલ

(દિલ્હીનો બાદશાહ અકબર વિદ્યાવિલાસી અને કવિઓનો પોશિદો છે એવી તેની ખ્યાતિ સાંભળી નોકરીની આશાએ ખીરખલ દિલ્હી આવ્યો. એ દિવસ રઝળીરખડીને રાજ મહેલનો તેણે પત્તો મેળવ્યો; પરંતુ દરવાને દસ્તુરી વિના આ નવા ઉમેદવારને અંદર પેસવા દેવાની ના પાડી. નિરાશ થઈ ભાગેલે હૈયે ખીરખલ ઉતારે આવી સૂતો અને સૂતાં સૂતાં બાદશાહને મળવાની અનેક યુક્તિઓ વિચારવા લાગ્યો. આખરે પાછલી રાત્રે તેને એક એવો સરસ યુદ્ધો સૂઝ્યો કે તે આનંદમાં આવી જઈને નિરાંતે ઊંઘ્યો.)

અકબર બાદશાહનો એવો ધારો હતો કે રોજ સવારમાં ઊડીને કલાક એ કલાક મહેલને ઝરખે એસતું, અને ત્યાં જે કાંઈ પોકાર કરતું આવે તેની ફરિયાદ સાંભળવી. એ ઝરખાની નીચે ધોરી રાજમાર્ગ હતો. ગાડીઘોડાને એ રસ્તે જવા દેતા નહિ, પણ સઘળા રાહદારીઓને જવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી એટલું જ નહિ, પણ વચગાળે સોનાની છડી લઈને નેકીદાર ઊભા હતા તે સૌક્રાને પોકારીને કહેતા કે, “અકબરશાહ ધર્માસન પર બિરાજમાન હુવે હૈ, જિસ્કો કુચ્છ ફરિયાદ હોવે ઝસ્કો વહાં બુલાતે હૈ. શાહ વા શાહુકાર, વજીર વા દિવાન, નવાબ વા સુબા, અમીર વા ઝમરાબ, કિસીકાહી જુલમ હોવે, તૌ નિઢર હોકે આઓ ઔર કહો. અદલ કે ફાંટેમે સમી સમાન હૈ.” એ રસ્તાને બંને છેડે ચોકીઓ હતી. ત્યાં વાળંત્રોમાં એવાજ અર્થના બોલ ગવાતા અને તે સાંભળી શહેરમાં ચોકીએ ચોકીએ એવો નાદ ઊડી રહ્યો.

પ્રાણીમાત્રને ખચર પડતી હતી કે અકબરશાહ ઇનસાફની માદીએ બિરાજમાન થયા છે. જે લોકોને કાંઈ પણ ફરિયાદ કરવાનું હોય તે સવારમાં તૈયાર થઈને એ રાજમહેલના ઝરખા નીચે આવીને અગાઉથી બેસી રહેતા, અને જ્યારે પાદશાહ ત્યાં પધારતા ત્યારે નમસ્કાર કરી 'ફરિયાદ' 'ફરિયાદ' એમ પોકારતા કે તુર્ત પાદશાહ તેમને પોતાની રૂબરૂ બોલાવતો. કોઈની પણ તાકાદ નહિ કે એ માર્ગે આવનારને અટકાવી શકે; કેમકે ઝરખામાંથી પાદશાહની નજર અથ અથ ગાઉ સુધી એ તરફ પહોંચે એવો તે માર્ગ સીધો હતો, અને પાદશાહની એ બાબત એવી સખ્ત તાકીદ હતી કે રાહદારીને અટકાવવાનો વિચાર સ્વપ્નામાં પણ કોઈને થતો નહિ. આ વેળા સૌકોને મોટામાં મોટા અધિકારી ઉપર પણ ફરિયાદ કરવાને છૂટ હતી. પોતાથી પણ જાણે અજાણે કાંઈ અન્યાય થઈ ગયો હોય તો તે બાબતની પણ ફરિયાદ વધારે ખુશીની સાથે સાંભળતો. ઇનસાફ કરવામાં પોતાના સગા છોકરાની પણ ખાતર રાખતો નહિ, સઘળી હકીકત પોતે જ સાંભળતો, પોતે જ તપાસ કરતો, અને પોતે જ એક ઘડીમાં ઇનસાફ આપતો. એ વેળા કોઈપણ મહેતા મુસદ્દીને પાસે રાખતો નહિ. કોઈ પણ કામદાર ઉપર ફરિયાદ આવી કે તેને તુર્ત જ ત્યાં પકડી મંગાવતો અને ગુન્હેગાર જણાયો કે તેને ત્યાં ત્યાં જ ઘટતી સજ્જા પહોંચાડતો. એમ કહીએ તોપણ ચાલે કે અકબર પાદશાહની એ બાંચામાં બાંચી એપેલેટ કોર્ટ હતી. પણ ફેર એટલો કે ત્યાં અપીલ કરવામાં કોટીનો ખચ થતો નહિ, જીલમ કરનાર નીચલા અધિકારીની માર્ફતે ફરિયાદ લાવવી પડતી નહિ, અને ઇનસાફ તાત્કાલિક અને અસરકારક મળતો. દુકામાં, એ હાલના જેવું સુધરેલું નહિ પણ સાદું અને સ્વાભાવિક ઇનસાફનું સ્થળ હતું. અને તેનું નામ સાંભળી જ સઘળા કામદારો પાંસરાદોર થઈ ગયા હતા.

ખાનખાયા પાસેથી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી તેને બીજે દિવસથી જ અકબરે રૂબરૂ ઇનસાફની આવી રીત કહાડી

હતી, અને ત્યાં એવા નિષ્પક્ષપાતપણે ન્યાય કરતો હતો કે સધળા અધિકારીઓ પોતાની દુષ્ટતા ભૂલી ગયા હતા. અને દેશમાં તેમના ઇનસાફ પણ વખણાવવા લાગ્યા હતા. કેટલેક વર્ષે અકબરશાહનું ઝરખે બેસવું માત્ર નામનું જ થઈ રહ્યું. એના કામદારોની માર્ફતે ઝેરઘનસાફ મળે ત્યારે જ કોઈ દરબારમાં ફરિયાદ કરવા આવે કેની ? તોપણ બાદશાહ કદી પણ એ પદ્ધતિમાં ફેર પડવા દેતો નહિ, અને કહેતો કે દરરોજ સવારે વાછંત્રોમાં ઇનસાફની બાંધ પોકારાય છે તે નિમાજની બાંધ કરતાં પણ અધિકાર વધારે પ્યારી છે.

આ રિવાજ મુજબ એક દહાડો અકબર બાદશાહ નાહી ધોઈ નિર્મળ પણ સાદાં વસ્ત્ર પહેરી તથા હજારો પાદશાહી ઊભી કરે એવા હીરાબાદ એક જ હાર કોટમાં ઘાલી ઝરખે સવારમાં બેઠો હતો. સૂર્યોદય તુર્ત જ થયો હતો અને એ તે તર્ફ સાનંદાશ્ચર્યથી નેઠઈ રહ્યો હતો. ઝરખામાં બંને બાજુએ બાદશાહની આસપાસ સો સો સિપાઈઓ ઊભા છે. તેમની ઉઘાડી તરવારો ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી એવો તો તેજનો અંબાર છવાઈ રહ્યો છે કે તેમાં બાદશાહનું પ્રતાપી મુખ સૂર્યના જેવું જ પ્રકાશી રહ્યું છે. નીચે મેહેલના નવરંગો ઝળકારા મારી રહ્યા છે, અને સામેના બાગમાંથી ઘણી જ સુંદર સુગંધ બહાર ફેરવી રહી છે. દૂરથી વાછંત્રોના મધુર સ્વર આવી કાનને અમૃતપાન કરાવે છે. ફરસબંધી કરેલા રાજમાર્ગ ઉપર પાછલી રાતના ગુલાબના છંટકાવ કરી મૂક્યા છે, તેની જે લહેર આવે છે તેથી રાહદારીઓ સ્વર્ગનું સુખ અનુભવે છે. મેહેલ આગળથી હજારો માણસ જામ્યાવ કરે છે પણ પગરવ સરખો પણ સંભળાતો નથી, જાણે પોતાનો નિર્મળ પ્રતાપ સૂર્યની સાથે સરખાવવામાં ગુંથાએલા ઇનસાફી પાદશાહને હરકત ન કરવી એવો સધળી પ્રજાએ સંપ જ કર્યો હોય. એવી રીતે લીલા જામી રહી છે તેવામાં ત્યાં એક જોગી આવી પહોંચ્યો. તેણે સર્વાંગે ભસ્મ લગાવી છે. એક લંગોટી જ વાળી છે. બાંધે એક પુટેલું તુંબડું અને સો થીંગડાંની એક જોદડી લટકાવી છે, હાથમાં એક ત્રિશૂળ પકડ્યું

છે, કપાળે સિંદૂરનું તિલક કર્યું છે, અને આંખો ફટકી ભયંકર દેખાય છે. જેવો તે ઝરખાની સામે ફરિયાદીને ઓટલે ચડીને બેઠો કે ત્યાં એ સિપાઈ બેઠા હતા તેમણે કહ્યું કે જો ફરિયાદ હોય તો “ ફરિયાદ હૈ, ફરિયાદ હૈ ” એમ પોકાર કરો કે પાદશાહ તમને તર્ત ઉપર બોલાવશે. તે સાંભળી ફકીરી રાગે તે નીચે પ્રમાણે લલકારીને બોલ્યો:

ફિરયાદ હૈ, ફિરયાદ હૈ, ફિરયાદ હૈ, ફિરયાદ હૈ.

એના મોંમાંથી “ ફિરયાદ ” શબ્દ પૂરો નીકળી નહોતો રહ્યો એટલામાં તો અકબરે સ્થાન કરી તે ઉપરથી ચાર હજુરીઆઓ એને ઉપર બોલાવવાને દોડ્યા. પણ એટલામાં એ ફકીરે તો પાદશાહની સામી નજર મળી કે સલામ કરી ચાલવા માંડ્યું અને ચાલતાં ચાલતાં નીચે પ્રમાણે પોકારતો ગયો:

યહ દાદ હૈ, યહ દાદ હૈ, યહ દાદ હૈ, યહ દાદ હૈ.

અકબર પાદશાહને આ ચાલ ઘણી નવાઈ જેવી લાગી. તેથી એને તેડી લાવવાને ખીજા ચાર જણને દોડાવ્યા. તેઓ એને આદર-સત્કાર અને કાંઈ બળાત્કારથી એક ક્ષણમાં ઉપર લઈ આવ્યા. એ જોગી રડતો કકળતો અને આક્રંદ કરતો હજુરમાં આવ્યો, અને પોકારીને વીનવવા લાગ્યો કે પાદશાહ માફ કર અને મને મારે માર્ગે જવા દે. હું ભૂલ્યો. હવે હું ફરીથી ફરિયાદ કરવા આવીશ નહિ. પાદશાહે કહ્યું કે એમ શા માટે ? મારામાં શું દીકું કે તું ફરિયાદ કરવા આવેલો તે પાછો જતો રહે છે ? એણે જવાબ વાલ્યો કે મહારાજ, શા વાસ્તે ચતુરાર્થ કરો છો ? હું તમારી સઘળી ચતુરાર્થ સમજી ગયો છું. તમે “ ફિરયાદ હૈ, ફિરયાદ હૈ ” એમ જે બોલાવો છો તેનો શું હું અર્થ નથી સમજતો ? એનો અર્થ ખુલ્લો જ છે કે મૂર્ખા તું ફરિયાદ કરવા તો મોટાની ઉપર નીકળ્યો છે, પણ તારું પછીથી શું થશે તે તને યાદ છે ? પાદશાહ આ સાંભળી હસ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ માણસ છેક ગમાર જ છે કે બહુ ચતુર છે, પણ જોઈ ખીજા સરતને

માઈનો શો કરે છે. બાદશાહે કહ્યું, એ તો ઠીક પણ તારે, “યહ દાદ હૈ, યહ દાદ હૈ” એમ શા માટે તું પોકારતો ગયો ? જો તારી સમજ પ્રમાણે હું ફરિયાદ સાંભળતો નથી તો તો તારે “નહિ દાદ હૈ, નહિ દાદ હૈ” એમ કહેવું જોઈતું હતું. મહારાજ, મેં વિચાર કર્યો કે પાદશાહ ફરિયાદી પાસે “ફેરયા હૈ, ફેરયાદ હૈ” એમ શા માટે બોલાવતા હશે. ફરિયાદ તો દુનિયામાં હજારો છે જ તો. પણ જો તે સાંભળી ન્યાય કરવાની એની ઇચ્છા હોય તો એણે ફરિયાદી પાસે કાંઈ પણ બોલાવવાને બદલે પોતે જ “યહ દાદ હૈ, યહ દાદ હૈ” એમ પોકારવું જોઈએ. આ સાંભળી પાદશાહ પ્રસન્ન થયો અને જાણ્યું કે આ કોઈ વિવક્ષણ પુરુષ જણાય છે. એ ફરીર કે વેરાગીનું બોલવું ન હોય. તેથી પૂછ્યું કે તમે જાતે કોણ છો ? અને તમારા ઉપર શો જુલમ ગુજર્યો કે આ પ્રમાણે ફરીરી લેવી પડી ? જવાબમાં એણે નીચલો ફૂલો કહ્યો:—

પાયા હીરા લાલકા, આયા બેચન કાજ;

છિના લિયા છક્કડ લગા, ફૌરી દગાહિબાજ.

પાદશાહે ગુસ્સે થઈ કહ્યું કે કોની તાકાદ છે કે મારા રાજ્યમાં આ પ્રમાણે જુલમ કરી શકે ? તે ઝવેરીનું નામ દે. હમણાં હું તેને સજાએ પહોંચાડું છું. એણે પગે લાગી કરમરીને કહ્યું કે મહારાજ, એ વાત જવા દો. નામ દીધાથી હું માર્યો જઈશ. તમે ગમે એટલું કહો છો પણ નામ સાંભળશે કે મને તુર્ત સજાએ ચડાવશે. આખરે આગ્રહ કર્યો, કાંઈ પણ ન ગુસ્સે થવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને તે છતાં જો તું નામ નહિ દે તો તને ગુન્હો છુપાવનાર જાણી તુર્ત જ મારી નાંખીશ. જેવા જુસ્સાથી પાદશાહે પૂછ્યું તેવા જુસ્સાથી એણે પણ કહ્યું:

જો પૂછો સચ્ચ બાત તો સાચેમેં કહા શોર,

સુનિચે શાહ રુલતાન તુમ, આપહિ મેરા ચોર.

આવું સાંભળતાં જ સ્વાભાવિક રીતે અકબરની આંખમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો, હાથ તરવાર પર ગયો, અને પાસે સો સો સિપાઈઓ નાગી તરવારે ઊભા હતા તે એકે અવાજે હોકારો કરી આગળ ધસ્યા અને પાદશાહે હું હું કરીને વાર્યા નહિ હોત તો તેઓએ એના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા હોત. પણ અકબર ન્યાયી, વિચારવંત અને વળી વચને બંધાએલો હતો તેથી તેણે ક્રોધ થયો તેવો જ શમાવી નાંખ્યો. તોપણ મારા ઉપર આવો જુઠો આરોપ મૂકવાની એની હિંમત કેમ ચાલી તે એનાથી સમજાય નહિ. એનું બોલવું એવું હતું કે એ દિવાનો હોય એમ સંભવતું નહોતું અને દિવાના વિના આવી ગાંડાઈ કેણુ કરે ? માટે એને પોતાની જે હકીકત હોય તે કાંઈ પણ કર રાખ્યા વિના કહેવાનું ગંભીરાઈથી ફરમાવ્યું.

રુદ્રમાળની સ્થાપના

(સ્થળ-રાજમંદિર)

(વેદની ધ્વનિ ચાલી રહી છે, હજારો બ્રાહ્મણો ભરાયા છે, બધા મંડળેશ્વરો અને મંત્રીઓ બિરાજ્યા છે, શાસ્ત્રી પુરાણી જોશી વૈદ્યની સભા મળેલી છે, બારણે સેના પંડલી છે, નોખત અને બત્રીશે વાજનં વાજે છે, ઠેકાણે ઠેકાણે નૃત્ય અને હાસ્યવિનોદ થઈ રહ્યાં છે. પૂર્ણા-હુતિ અપાય છે, ધુમાડાથી સિદ્ધરાજ મહારાજની આંખ લાલ અને મોઢું તેજસ્વી થઈ રહ્યું છે, હાથમાં નાગિયેર લઈ હોમવાને બિલા થયા છે, હોમની વેળા જયજયકાર શબ્દ ગાજી રહ્યો છે.)

૧ લો મંત્રી—મૂર્તિકાર, આ શું કીધું ? મહારાજની અને બીજા સેનાપતિઓની મૂર્તિઓ કાં પાડી ? પાડી તો ડીક, પણ આ નમે છે કેને ? એ અમંગળ કામ કેને કહ્યું કીધું ?

મૂર્તિકાર—મહારાજની આજ્ઞા છે.

૧ લો મંત્રી—જીહું બોલ મા, તારું અને મારું માથું જવાનું. અરે ! ભગવાન, મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા, કે આ કામ મેં માથે લીધું ? કોઈ બીજા અદેખા મંત્રીએ મૂર્ખ, તને દ્રવ્યના મોહમાં નાખી મારો પ્રાણ લેવાની યુક્તિ કીધી છે.

૨ જો મંત્રી—થનાર થયું. હે મિત્ર, મહારાજને જાહેર કરો. એની દિવ્યદષ્ટિથી કાંઈ દૂર રહેવાનું નથી. આગળથી આપણે કહીએ તે જ સારું.

૧ લો મંત્રી—હા ભાઈ, મને પણ એમ એમ જ લાગે છે. પણ ક્રોધ ન કરતો—તું મારા બાળપણનો મિત્ર છે ખરો, તથાપિ આ સમયે મને વિશ્વાસ પડતો નથી.

૨ નો મંત્રી—રાજદરબારમાં બહુધા મિત્રાઈ કેવી હોય છે, તે જાણી હું તારું ગલરાટનું બોલવું મનમાં આણતો નથી. મારું કહ્યું માન, અને પછી એનું કશું સાંચું નીપજે તો વિશ્વાસ રાખજે.

૧ લો મંત્રી—અત્યારે હું લયલીત થયો છું. જેમ તેમ બોલાઈ જાય છે. અરે તું તો નહિ, પણ બીજા કોઈએ મારો ઘાટ ઘડી મૂક્યો છે. મહારાજે કામ મને સોંપ્યું અને પછી આવા હલકા મનુષ્યને આજ્ઞા આપે એ કેમ મનાય ?

૨ નો મંત્રી—એમ હોય પણ ખરું. અને નહિ હોય, તોએ બીજો ઉપાય નથી.

૧ લો મંત્રી—ખરી વાત.

(જાય છે અને સિદ્ધરાજને પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—અમે પ્રસન્ન છઈએ, તે કામ સાંચું કરીશું, ગિદ.

(વાંસો થાપડે છે.)

૧ લો મંત્રી—(રડતો રડતો) હું મહારાજ, હું પૃથ્વીપતિ, મારો અપરાધ થયો છે. તે અપરાધમાં કોઈ બાકી નથી. તમે છવાડો તો જ છવું, મને અલયવચન આપો. ત્યાં લગી ગિદનાર નથી, મારું માથું તમારે ખોળે છે, છેદવું હોય તો છેદો.

સિદ્ધ૦—અમારી રીત તું જાણે છે; અપરાધ જાણ્યા વિના અમે ક્ષમા કરતા નથી. તોપણ આ ઉત્સવને સમે અમે કૂર થવા ઇચ્છતા નથી. જા, આ કામમાં તે એક કોટિ રૂપિયા લગી ખાધા હશે તો માફ છે, પણ જો મારી પ્રજામાંના કોઈ એકને કોઈ પણ દુઃખ દીધું હશે, તો તો સૂણી તૈયાર છે. હું આવા ઢોંગ માનનાર નથી.

૧ લો મંત્રી—મહારાજ, મેં ખાધું તો કાંઈ નથી. અને તમારા રામરાજ્યમાં પ્રજાને દુઃખ દે એવો કાણુ છે ? પણ તમારી આજ્ઞાથી કંઈ વધારે મૂર્તિકારે કીધું છે તે જોશો ત્યારે આપ કોપાયમાન થયા વગર રહેશો નહિ.

સિદ્ધં—(હસીને) મૂર્તિકારને બોલાવો.

(છડીદાર બોલાવે છે.)

૧ લો મંત્રી—મહારાજ, પેલા હનુમાનજીની પૂજા કરવા પધારો છો ત્યાં જ છે. મહારાજ, મારો કાંઈ વાંક નથી. મેં અત્યારે જ જોયું. પેલા મૂર્ખે પોતાની મેજે, મહારાજ, મને પૂછ્યા વગર કરી મૂક્યું છે. (તે બાજુએ જાય છે.)

મૂર્તિં—(ધ્રુજતો ધ્રુજતો) મહારાજ !

સિદ્ધં—આ કેની આજ્ઞાએ કીધું ?

મૂર્તિં—અરે ! ઓ ! દયાળુ પૃથ્વીપતિ ! અરે ! મને કોઈ દુષ્ટ આપનું નામ દઈ બોળવી ગયો. (ગજવામાંથી વીંટી કહાડે છે.) આપની મુદ્રિકા તે આપી ગયો છે. કાણુ જાણે ક્યાંથી ચોરી લાવ્યો હશે ! મહારાજ, અરે મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધં—ગભરા મા. એ અમારી જ આજ્ઞા હતી. અમે તારા પર પ્રસન્ન છઈએ; પણ (૧ લો મંત્રીને) તારી ભૂલ છે કે તપાસ રાખી નહિ. આ તો અમારી આજ્ઞા હતી, પણ બીજું કાંઈ કરત તોએ તું તો નહિ જ જાણત કેની ! આ (વીંટી પાછી લે છે) જોયા પછી તારે કરવા દેવું હતું.

મંત્રેશ્વર—મહારાજ, એવી આજ્ઞા આપે ક્યારે આપી ?

સિદ્ધં—પછી કહું છું. પૂજનો સમય જાય છે. (આરતી ઉતારી સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી) હે વાયુપુત્ર ! બળનિધાન !! દુષ્ટિયાના બેલી ! હું તને આ રુદ્રમાળાનો રક્ષક કરું છું. જગતે મને સિંહનું ઉપનામ આપ્યું છે, પણ હું રંક તરણા સરખો છું. મનુષ્ય તે કાણુ

માન ? ચાલીસ પચાસ વર્ષનું ધણું તો તેનું પરાક્રમ તેમાં તે શું કરે !
જ્યારે શત્રુના વાળં આવી અહીંયાં ગમડશે, ત્યારે મારી બચ્ચ પણ
હોશે નહિ, અને હું (કાણુ જાણુ ?) ક્યાંએ રખડતો હોઈશ ! ત્યારે રક્ષા
કાણુ કરશે ? હે હનુમાન, સહાય તે સમે તારાથી થાય તો થાય. હે
દેવ, તું ત્યારે આલસ્ય કરતો નહિ—અરે ! માંડે એટલું નામ રાખજો.
હું આ દીનલાલે પ્રાર્થના કરું છું—અરે ! અત્યાર સુધી મેં મારી
પ્રજાની રક્ષા ખીજા કોઈને, દેવ કે દૈત્યને સોંપી નથી તે હું આજે
તે માટે કરગરું છું—એથી દીનલાલ ખીજો કેવો ?

(જો છે.)

મંત્ર—મહારાજ, જોશીના કહેવા ઉપર આટલો શક કાં કરે
છો ? સાચું એ પડે અને જુદું એ પડે. એનો કાંઈ નિર્ધાર નથી.

સિદ્ધ—(ગંભીરાઈથી) અરે મંત્રશ્વર, એમાં જોશી શું કહેવાનો
હતો ? આ જગત અનિત્ય છે એમાં શો સંદેહ ? સૂર્ય જો છે, તે જ
આથમે છે; પૂર્ણિમાને દિવસે વિશ્વને આનંદ પમાડે છે, તે જ ચન્દ્ર
કળાહીન થાય છે; માણસ જન્મે છે, તે જ મરે છે; જ્યાં મોટાં નગરવસેલાં
હોય છે, ત્યાં પાણી ફરી વળે છે; આ સૃષ્ટિ નિત્ય ભાસે છે, તેનો જ
પ્રલય થાય છે; અરે ! બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને શિવ સરખા કાળને વશ થઈ
નાશ પામે છે; તો અરે ! આપણા પામરના રાજપાટ અને આવાં
દેવાલયના શા હિસાબ ?—સ્વર્ગ સરખી જગ્યા પણ નિત્ય નથી તો.

મંત્ર—મહારાજ, કહેા છો તે ખરી જ્ઞાનવાતા છે; પણ
એમ છેક આખરનો વિચાર શીત કરીએ ? પ્રલયકાળની વાત આઘી
મૂકીએ, તો આ સ્વર્ગ સરખા ધામથી આપનું નામ “ યાવચ્ચંદ્ર-
દિવાકરૌ ” રહેવાનું છે.

સિદ્ધ—મૂર્ખ ! એવી ગાંડી વાત માં કર. દૈવનું કારમું ચક્ર
નિરંતર ફર્યા કરે છે, અને તેને વીંટાએલા વિશ્વની સર્વે વસ્તુઓ જાતી
નીચી થયા કરે છે. શિક્ષાદિત્યનું વલ્લભીપુર ક્યાં છે ? ખીજાં એવાં કેટલાં

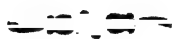
નગર ઉદય પામી શત્રુમાં ભલ્યાં હશે, કે જોનાં નામ પણ આપણે આ સમયે સાંભળ્યાં નથી ! અરે ! મંત્રેશ્વર, એક એવો દિવસ પણ આવશે, કે જ્યારે આ પાટણ શહેરને શત્રુનાં લશ્કરો પાયમાલ કરશે; સોલંકી વંશ નિર્મૂળ જશે; એક એવો સમય પણ આવશે, કે જ્યારે રજપૂતો શોધ્યા જડશે નહિ, અને જડશે તો મ્લેચ્છની સેવા કરતા; અરે ! જ્યાં રાજમંદિરો શોભે છે, ત્યાં હળ ફરશે. અને મૂર્ખ વતનીઓ વડલબીપુરની પેઠે આજે આપણે બેઠા છઈએ એવા દેવાલયના ખર્ષ ગએલા પથરા ખોદી કહાડી (આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે,) પેટને માટે વેચવા નીકળશે—અને પૂછશે તો પાટણ કે રુદ્રમાળાનું નામ સાંભળી તમારા સામું ટકટક જોયા કરશે ! તો હું કાણ માત્ર ! માટે હે મૂર્તિકાર ! તું એટલું લખ કે, “ પાટણનો સોલંકી સિદ્ધરાજ જે જીવતાં કાઠને નમ્મે નથી તે પગે લાગી માગી લે છે કે હે કાળ જેને અનુકૂળ છે એવા શત્રુ, આમાંથી કાંઈ પણ રાખજો. આજ મારે ને કાલ તારે.” (મૂર્તિકારને) તું તાંડે પણ નામ લખ, રહેનાર તો પ્રભુ કરે ત્યારે.

આલો, હવે કાલવાળા રજપૂતને બોલાવો.

(છડીદાર જગદેવને બોલાવે છે)

નવલરામ

આપણું શરીર

કહેવત છે કે “પહેલું સુખ તે જાતે નયાં,” એટલે રોગરહિત શરીર. આ કહેવત ઘણાખરા જાણે છે, જાણે છે, દાખલો આપે છે; પણ તેમના મનને તેની અસર થએલી આપણે જોતા નથી. ઘણા-ખરાને આપણે જાણતા સાંભળીએ છીએ કે ભાઈ, આજના જુવાનીઆનાં શરીર તકલેદી છે, તેમનાથી કાંઈ પણ કામ થતું નથી, ઘરડાઓના જેટલું બળ નથી, શરીરનું કદ પણ તેમના પ્રમાણમાં નાનું થતું જાય છે. તેથી જ આજકાલ એવું સાધારણ થઈ ગયું છે કે અઢી હાથનું માણસ કહીએ તોપણ ખોટું લાગે નહિ. અગાડીના વખતમાં એમ કહેતા કે તરત માંડું લાગતું હતું ને આજના વખતમાં તો ઉલટી શોભા ગણે છે. કેમકે જો કોઈ સ્ત્રી મોટી ને શરીરે મજબુત હોય તો લોકો કહુંશે કે એ તો કમાળીઆ જેવી છે. પણ વિચારતા નથી કે કમકૌવતવાળી સ્ત્રીની ખુશસુરતી શા કામની છે? આપણા આપદાદા અગાડી ઘણા મજબુત શરીરના તથા વધારે આયુષ્યના હતા, ને આપણે કમકૌવતના ને થોડા આયુષ્યના થયા, તેનું કારણ આપણી મૂર્ખાઈ વગર બીજું નથી. આપણે જો પરદેશીઓની સાથે આપણા શરીરનો મુકાબલો કરીએ તો તેમની આગળ આપણે કશી ગણતરીમાં નથી. એટલું જ નહિ પણ આપણા દેશીની સાથે મુકાબલો કરીએ તો કચ્છી, સિંધી, પુરબીઆ ને પંજાબી આગળ આપણો શો હિસાબ છે? કહેવત છે કે “જેવું ખાય તેવું

કામ કરે. આપણે દાળભાતના ખાનારા, આપણાથી શું થાય ? આપણું શરીર આવાં ને ઉપર કહેલા લોકોનાં શરીર બળવાન કેમ, તે વિષે જો વિચાર કરીએ તો આપણામાં નાનપણથી લગ્ન કરવાનો ધારો છે, તેથી ઉભરે પહેાંચ્યા વગર સ્ત્રીપુરુષ સંસારના ખટલામાં પડે છે; તેમનાં શરીર ઘણાં જ નબળાં થાય છે. તેની સાથે બીજી ઘણી ખરાબ રસમો આપણામાં છે. જેમકે આપણા લોકો મિષ્ટાન્ન જમવા ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા રાખે છે, તે એટલે સુધી કે જમવાનું આવ્યું તે મહાખુશીનું કામ થયું એમ જાણી તે દિવસે ઘણાખરા ખાવાની કડાકુટમાં બધો વખત પડી રહે છે. તેમાં વળી હજેજતદાર પદાર્થ હોવાથી હમેશના નિયમ પ્રમાણે નહિ જમતાં વધારે જમે છે. તેવી રીતે ખાધામાં નિયમ વગર હોવાથી રોગ થાય, ને રોગ થવાથી શરીર બગડે તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. તે વિષે મને એક વાત યાદ આવી છે. તે એ કે અગાડીના વખતમાં રામશંકર જોશી ને ગોવિંદરામ શાસ્ત્રી બે જણ હતા. તેમાં એક દિવસ ગોવિંદરામ શાસ્ત્રી નાતમાં વધારે જમવાથી તેમનામાં ચાલવાની શક્તિ ન રહી, તેથી તેમના જજમાને તેમને ઘેર મેલવા પાલખી મોકલી. તેમાં બેસી શાસ્ત્રીજી ઘેર આવ્યા ત્યારે લોકે કહ્યું, વાહ ! ગોવિંદરામ શાસ્ત્રી બહુ જમ્યા છે. તે સાંભળી શાસ્ત્રી બોલ્યા કે બહાં અમારાં જમવાનાં. જમવાનું તો રામશંકર જોશીનું ખરું, કે જમ્યા પાછળ પ્રાણ દીધા. મતલબ કે હું તો એટલો અભાગ્યવાન કે પાલખીમાં બેસીને પણ આવી શક્યો ! તે પ્રમાણે ઘણાખરા અકરાંતિયાપણે ખાધાથી રોગને વશ થાય છે, ને પોતાનું આયુષ્ય ખરાબ કરે છે, તોપણ ખાધા ઉપર અભાવ થતો નથી. ત્રીજું કારણ કસરત કરતા નથી. ગરીબ અથવા સાધારણ માણસોને અંગકસરત કરવી પડે છે ખરી, પણ તે નિયમસર નથી. મોટા લોકો તો કુસ્તી વગેરે મરદાની કસરતોને હલકી ગણે છે ને કહે છે, આપણે ખાનદાનના હોવાથી એવી અયોગ્ય કસરતો કેમ થાય ? એમાં પ્રતિષ્ઠા નહિ. એવી રીતે હોવાથી તથા ગાડીઘોડે બેસવાનું

મળવાથી તેમની પાચનશક્તિ ઓછી થાય છે, તેથી નિયમિત ખવાતું નથી. માટે તેઓ ઓછું ખાવામાં મોટાઈ માને છે ! કહેશે કે ભાઈથી તો શેરની એંશી રોટલી કરી હોય તેમાંથી દશ અગર પંદર જમાય છે. ત્યારે તે ઉપર વિચાર કરવો કે ભાઈના શરીરનું કૌવત કેટલું દશે. એવું હોવાથી તેમનાં શરીર ઘણાં જ તકલેદી થઈ જાય છે, ને જ્યારે દૈવયોગથી નબળા સ્થિતિએ પહોંચે છે ત્યારે ઘણું પસ્તાય છે. માટે મોટા લોકોને વાસ્તે કસરત ઘણી ઉપયોગી છે. પાશ્ચાત્ય શ્રીમંતો કસરત હંમેશાં કરે છે. તેમાં તેઓ શરમ રાખતા નથી, તેથી જ તેમનાં શરીર ઘણાં જ સારાં હોય છે. આ દેશની સાધારણ બાયરીઓને દળવાનું, ખાંડવાનું, પાણી ભરવાનું, રાંધવા વગેરેનું કામ હોય છે, તેથી તેમનાં શરીર સારાં રહે છે. પણ શ્રીમંતોની સ્ત્રીઓને તો મેડી ઉપરથી હોંડે ઉતરવું હોય તો ચાકશે તૈયાર જ જોઈએ, એથી તેમનાં શરીર એવાં થાય છે કે તેમને લગાર પણ જોર રહેતું નથી. તે એટલે સુધી કે ભારે ઘરેણાં પહેરે તોપણ તેમનું કામગીર શરીર કંતાઈ જાય છે. તેથી પરિણામે તેવી સ્ત્રીઓને સુવાવડમાં ઘણા રોગ થાય છે. કેટલીક તેવો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે મરણ પણ પામે છે. એવી રીતે કસરત ઉપર લક્ષ ન રાખવાથી માણં પરિણામ નીપજે છે. સ્ત્રીઓને કસરત આપવી અગત્યની છે, કેમકે કસરતથી શરીર સાફ રહે છે. શરીર સાફ રહે તેથી મન પણ સાફ રહે છે. શરીરની કેળવણી સધળાં કરનાં ઘણી જરૂરની છે. તે વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી, આપણે જ્યારે યુરોપીઓનાની ઘોડદોડ, શિકાર, પાણીમાં તરવાનું, બંદુક મારવાનું વગેરેની સરતો જોવા જઈએ છીએ ત્યારે ફક્ત આપણે એટલો જ સાર લઈને આવીએ છીએ કે, ફલાણો છલ્યો ને ફલાણો હાર્યો; પણ વિચાર કરતા નથી કે એ સાફ કે નહાફ. કેટલાક તો થોડી વાર વિચારી તરત કહે છે કે એ તો જુગટું છે; એ તો આપણા જુગાર રમે છે તેવું છે. પણ વિચારતા નથી કે તેઓને એ બાબતની ઘણી છીટ હોય છે, ત્યારે જુગાર રમવાનું કેમ કરે ? માટે તેનાં કારણ જો

દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારીએ તો તરત માલમ પડે છે કે એવી કસરતો હોવાથી શરીરને અને હુન્નરને કેળવણી મળે છે. આપણે પણ એવી કસરતો કરીએ તો આપણું શરીર વધારે કેળવાય. અગાડીના વખતમાં અહીંના લોકો બંદુક વાપરી જાણતા, લડાઈમાં કુશળ હતા, તથા સંકટ સહન કરવાની ટેવ પડી હતી, પણ આ સુધરેલા રાજ્ય પછી પોતાના બચાવની દરકાર રહી નથી, તથા જ્ઞાન કેળવણીનો વધારો હોવાથી એ બાબતમાં એટલા અજાણ્યા થયા કે બંદુકનો લડાઈ સાંભળી થરથર ધ્રુજીએ એવી દશાને પહોંચ્યા છીએ. માટે આપણા શરીરને કેળવણી આપવાને, ગમત થવાને અને ઉશ્કેરણી આપવાને, નિશાન મારવા, ઘોડા ઉપર બેસવું એવી એવી કળાઓથી હોશિયાર થવું અતિ જરૂરનું છે, ને તેવા હુન્નરનો વધારો કરવાને જેમ જેમ તેવી સરતો નીકળે ને તે બાબત પૈસાવાળા ને વિદ્વાન આગેવાની કરે તો અહીં લોકો હોશિયાર નીકળે પણ ખરા. શ્રીમતોના છોકરાઓને પણ યુરોપીઅનોની રીતે ઘોડે બેસતાં આવડતું નથી, એ કાઠીથી પણ નાકચુલ થાય એમ નથી. શરીરને નુકસાન થવાનું ચોથું કારણ ચિંતા છે. કહેવત છે કે, “ચિંતાથી ચતુરાર્ધ ઘટે છે,” ને તેથી શરીરનાં રૂપરંગ બદલાઈ જાય છે, માટે ચિંતા કરવી ન જોઈએ. પણ આપણા રીત-રિવાજ જ એવા છે કે એવું સમજનારને પણ ચિંતા થાય છે. જેમ કે બાપ મરી ગયો હોય કે બીજે જ દિવસે બારમું કરી નાત જમાવવાની ભાંજગડમાં પડે, છોકરો થયો કે પરણાવવાની, છોકરી પરણાવી તો તેના સાસરીઆની કુથલી એવી કે બસ ! આવી આવી ઘણી તરેહની ફિકરમાં ને ફિકરમાં આપણા લોકોનાં શરીર બગડે છે. સુધરેલા લોકોને પણ ચિંતા તો થાય, પણ તેમની ચિંતા સદાકાળ રહેતી નથી. આપણી ચિંતાનો તો આડો આંક. વળી ગરીબ હોય ને છોકરાં વધારે થયાં, તેમનાં પેટ ભરવાં તેની ચિંતાનું પૂછવું જ નહિ. કેમકે ભીખ માગ્યે પણ પૂરું થાય નહિ. ઘણાખરા બ્રાહ્મણો અથવા માગણો વારંવાર ભીખ માગે છે ને કહે છે કે મહારાજ ! છોકરી

પરણાવવી છે તે ૧૦૦ રૂપિયાનું કામ છે, માટે એટલા કરી આપો તો સાઈ. એવા લોકોને ધર્માધ લોકો પૈસા કરી આપે, પણ કહેતા નથી કે ભાઈ, તને તારા કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ ન હતી તો શા વાસ્તે સંસાર માંજો ? એવી રીતે નાનપણમાં પરણાવી પોતે ચિંતામાં પડે છે ને સામા માણસને ચિંતામાં નાખી ઓળટપ થઈ પડે છે. વળી આપણી નિશાળોનાં હાલનાં ધોરણો એટલાં અધરાં છે કે કુમળી વયના છોકરાઓ બિચારા સવારથી તે સાંજ સુધી ને રાતના આર વાગ્યા સુધી અભ્યાસ જરૂરી રાખે છે; તેથી તેમનાં શરીર કંતાઈ જાય છે. તેમાં વળી હાલના કેટલાક માસ્તરો પરીક્ષકનું કામ કરતા હોય તો મોટી મુશ્કેલી પડે એમાં નવાઈ નથી. કેટલાક શિક્ષકો શિક્ષાપદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરતા નથી. ફક્ત છોકરાને પરીક્ષક જેમ તપાસે તેમ પાઠ તપાસી લે. તેને આપે છે તે પાઠ સઘળો ઘેર તૈયાર કરવો પડે છે, ત્યારે તે છોકરાં દાર્દ્રાચુપો શી રીતે થાય ? ને આવી જ રીત જરૂરી રહેશે તો મને લાગે છે કે અગાડીના લખનારાઓનાં લવિષ્ય સાચાં પડશે, કે માણસનો આવરદા ઘટતો જશે. હાલ ચાલતી રીત પ્રમાણે ચાલે છે તેમ ભણાવવાની રીત આવી ને આવી રહે, તો છેવટ જતાં ૩૦ વરસનો આવરદા થાય તેમાં નવાઈ નથી.

ઉચ્ચ અભિલાષા

વળી પોતાનું સુખ પણ એવી રીતે સાધવું કે બીજાને દુઃખ ન થતાં પોતાને સુખ મળે; તે જ સુખ ઉત્તમ કહેવાય. વળી તમારે દરેક જણને ઉચ્ચ આશાઓ આપવી; હલકી આશા આપવી નહિ. તમે સારા નીકળશો તો રાગના દિવાન થશો. તમે ગરીબ છો તોપણ શા માટે દિવાન ન થઈ શકો? તમે જે ધારો તે કરી શકો તેમ છો, એમ બાળપણથી દરેક બાળકને શીખવવું જોઈએ. આપણું નસીબ આટલું જ છે, આપણે ગરીબ છીએ તેનું નસીબ ગરીબ જ હોય એવું કદી શીખવવું નહિ. આપણે પાંચ ગાઉ જવાનો સંકલ્પ કરી નીકળીએ તો ૩-૪ ગાઉ જઈ શકીએ; પણ ત્રણ ગાઉનો જ સંકલ્પ કરીએ તો દોઢ એ ગાઉ જતાં થાકી જવાના. માટે અભિલાષા હંમેશ ઉચ્ચ રાખવી, ને બધા તેવી રાખતા થાય તેનું શિક્ષણ દરેક બાળકને આપવું. તેમને દાખી ન દેતાં ઉચ્ચ કામનાઓવાળા કરવા. વળી છોકરાઓને આપકર્મી થતાં શીખવવું. આપના પૈસા છે માટે પુત્રાને કાંઈ કરવાની જરૂર નથી, બાળકોને આવી ધારણાવાળાં થવા દેવા નહિ. આપનું ખાતું તે હંદુ ખાવા જેવું છે. હંદુ અનાજ રાંધ્યા પછી ખાવામાં અને ગરમ ખાવામાં કેટલો તક્ષવત છે, એટલો આપકર્મી અને આપકર્મી થવામાં છે, એવું સમજતા છોકરાઓને કરવાં જોઈએ. બાપે હંમેશ ઇચ્છા એવી રાખવી કે દીકરો મારાથી સવાઈ કરે, ને છોકરાએ એવું અભિમાન રાખવું કે “શું મારામાં દમ નથી કે પિતાનું કમાણેલું જ હું ખાઉં?” તમારે આવું અભિમાન દરેક બાળકના મનમાં સિચવવું. તેમના મનમાં હસાવવું કે પરાક્રમથી પેદા કરેલા સો રૂપિયા તે વારસાથી મેળવેલા એક હજાર રૂપિયાની બરાબર છે.

અંબાલાલ

કાળા માથાનું માનવી શું ન કરે ?

ઘણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે, કે એક માણસથી શું થઈ શકે? એકલે હાથે તો તાળી પણ પડી શકતી નથી. મોટાં કામ ઘણાના એકત્ર પ્રયત્ન વગર થઈ શકતાં નથી. પણ એક રામે લંકા લીધી, તે આપણે જાણીએ છીએ. એક બુદ્ધે વિશાળ ધર્મની સ્થાપના કરી, એક શંકરે દિગ્વિજય કર્યો, એક સિકંદરે તે વખતની જાણીતી દુનિયા ઘેર કરી, અને એક બોનાપાર્ટે આખા યુરોપને ધ્રુવની મુક્યું હતું! દૃઢ મનનો, હિંમતવાન, બુદ્ધિશાળી અને જુસ્સાવાળો માણસ શું કરી નથી શકતો? કાળા માથાનું માનવી ધારે તે કરી શકે છે; માટે એકલાથી કંઈ થાય નહિ, એમ માની બેસી રહેવું યોગ્ય નથી.

હરેક કામની શરૂઆત એકલાથી થાય છે. હરેક માણસ બીજાઓની સાથે જુએ તો કોઈ કામ આરંભી ન શકાય. રણમાં પણ પ્રથમ સરદારને એકલાને ધસારો કરવો પડે છે, અને તે પછી તેની પાછળ તેનું લશ્કર તૂટી પડે છે. હરેક માણસ સરદાર બની શકતું નથી, એ વાત ખરી; તથાપિ હરેક માણસ યથાશક્તિ કામ ઉઠાવી શકે છે. દેશકલ્યાણનું કામ પોતાથી બને તેટલું કરવું, એમ જો હરેક વ્યક્તિ ધારે, અને તે પ્રમાણે કામ આદરે, તો શું ન થઈ શકે ?

ઘણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે, કે હજી સમય આવ્યો નથી. કાળે કરીને સૌ આપોઆપ થશે. પરંતુ સમય આવ્યો નથી, એટલે શું? સમય શી ચીજ છે, અને તે પોતે શું કરી શકે છે ?

સમયને માણસ લાવે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. સુધરેલા કે અગડેલા સમય-યુગનું મૂળ મનુષ્યનાં કૃત્ય છે. માણસ ધારે તો અગડેલો સમય સુધારી શકે છે, અને તેની બેદરકારીથી કે અયોગ્ય વર્તણૂકથી સુધરેલા કાળમાં કળિયુગ વ્યાપે છે.

કોઈ એમ કહે છે, કે ભાઈ, સંસારસુધારાનાં કામ તો સંસાર જ કરી શકે, નાતજાતના સમગ્ર લોકો ધારે તે કરી શકે, પણ કોઈ એકલો કંઈ કરવા બેસે, તો તેને ફળેત થવાનો, દંડાવાનો કે નાત-બહાર થવાનો સમય આવે, અને તેમ છતાં પણ કોઈ તેનું અનુકરણ ન કરે, તેથી ધારેલો સુધારો દાખલ પણ થઈ ન શકે. આ વાત કેટલેક દરજ્જે ખરી છે; અને તેથી જ ઘણા લોકો મુંગા બેસી રહે છે, કે સુધારાવાળા પાછા પડે છે, અથવા પોતાની ધારણા બર લાવી શકતા નથી. તથાપિ નાતજાતના સમગ્ર લોકોને પણ કોઈ વ્યક્તિ સમજાવનાર કે તૈયાર કરનાર મળે, સારે જ તે કંઈ કામ લઈ બેસશે. નાત વ્યક્તિઓથી થઈ છે; માટે વ્યક્તિવાર બળ ન્યાં સુધી વધે નહિ, સ્ત્રી સુધી નાતનું બળ વધવાનું નહિ. વ્યક્તિઓ ન્યાં સુધી સુધરે નહિ, સ્ત્રી સુધી નાત સુધરવાની નથી.

હરેક સુધારકને સવ યુગમાં ને સર્વ દેશમાં કંઈ ને કંઈ સહેવું પડે છે. જોખમ વગર ભારે કામ થઈ શકતાં નથી. દહીંમાં અને દૂધમાં પગ રાખવાનું હમેશાં બનતું નથી. સૌને રાજી રાખીને કામ કાઢી લેવાનું કવચિત જ બને છે. પગમાં કુહાડો માર્યો વગર પરાક્રમ થતું નથી. માટે સુધારો કરવાની ધારણા રાખનારા દેશહિતેચ્છુએ કંઈ પણ જોખમ માથે લેવું ઘટે છે. અલબત્ત જેથી સુધારો સિદ્ધિએ ન જાય, તેવું પગલું એકાએક ભરવાની જરૂર નથી; પરંતુ ઘણાં કાર્યો એવાં છે, કે જેથી હમેશને માટે નાતબહાર થવાની ધાસ્તી નથી, કે તેનું અનુકરણ બીજા ન કરે એમ બનવાનું નથી. લોકોની નિંદાને લેખામાં ન લે, તોએ ઘણાં કામ થઈ શકે.

હરગોવિન્દદાસ

ગુણીઅલ ગુણસુંદરી

(રત્નનગરીના રાજકુમારના શિક્ષક વિદ્યાચતુર અને તેની ગુણીઅલ પત્ની ગુણસુંદરી ઉપર ઉગતી અવસ્થામાં જ કુટુંબભાર પડ્યો; હિંદુ ગૃહસંસારમાં સામાન્ય એવા અનેક કડવા મીઠા અનુભવ ગુણસુંદરીને થયા. તેની નણંદ દુઃખખાનો પતિ સાહસશય પરદેશમાં અથડાતો હતો અને તેની પુત્રી કુમારી પરણવા યોગ્ય થઈ હતી; ગુણસુંદરીએ તેનાં લગ્ન કરી આપવાનું ધાર્યું, વિદ્યાચતુર સંમત થયો, ઘરમાં સર્વ રાજ થયાં, પણ વિદ્યાચતુરનો પિતા માનચતુર અકળાયો. પોતાનો ગુણી પુત્ર આ પ્રમાણે પારકી ચિન્તા વહોરે એ તેને ગમ્યું નહિ. ગુણસુંદરીએ ચતુરાઈથી ડોસાની સંમતિ વર્ધ લીધી અને કુમારીનાં લગ્ન થયાં.)

લગ્નની પૂર્ણાહુતિ પછી કેટલેક દિવસે લોકો વિદ્યાચતુર પાસે આંકડા લઈ આવવા લાગ્યા, અને ગુણસુંદરી તેમ જ માનચતુર બંને જણે તે વાત સરતબહાર થવા ન દીધી. એક જણ આંકડો આપી પાછો ગયો કે તરત ગુણસુંદરી મેડી પર ચડી અને વિદ્યાચતુરને પૂછવા લાગી કે તમે શો બેત ધાર્યો? વિદ્યાચતુર હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો: “એ તો તમારે વિચારવાનું છે, મને શું પૂછો છો?”

ગુણસુંદરી મેડીએ ચડી સાંથી માનચતુર ચેતી ગયો કે આ માણસ આંકડો આપી ગયો તેની વાતચીત થતી હશે, આથી પોતે પણ જાણ્યો, અને કોઈ દિવસ દીકરાવહુની વાત સાંભળવા ઉભો રહેતો નહોતો તે આજ દાદર નીચે જિજ્ઞાસાથી ઉભો રહી, ઉત્કંઠિત થઈ, કાન માંડી, ઉપર થતી વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

૧ કંઠ ઉંચો કરી, ડોક ઉંચી કરી, ઉત્કંઠા રાખી.

વિદ્યાચતુરનો પ્રશ્ન માનચતુરને બહુ નવાઈ ભરેલો લાગ્યો, સમ-
જાઓ નહિ. એટલામાં ગુણસુંદરીએ વિદ્યાચતુરને ઉત્તર દીધો.

“મારા વહાલા, આજ તો તમે ખરાબર બોલ્યા. કુમારીનું લગ્ન
થયું એ મોટા ઉત્સાહની વાત. દુઃખખા બહેનને નીરાંત થઈ અને
મારું વચન પણ એટલે મને પણ નીરાંત થાય. ધન્ય ભાગ્ય મારું કે
મારા પલ્લાનો આ પ્રસંગે ઉપયોગ થશે.”

માનચતુર નીચે ઉભો હતો તેણે પોતાની છાતી પર હાથ મૂક્યો,
હડપચી પર મૂક્યો, અને અંતે તર્જની બેવડી કરી તેની બેવડમાં
પોતાનો નીચલો હોઠ પકડ્યો: “શું આ ખરચ ગુણસુંદરીના
પલ્લામાંથી નીકળે છે?”

એટલામાં વિદ્યાચતુરનો ચિંતાતુર જેવો સ્વર સંભળાયો: “એ
તો ધન્ય ભાગ્ય કહો કે હીન ભાગ્ય કહો; મારી પાસે અત્યારે રોકડ
નથી; તમારી હિંમત ઉપર અને તમારા કલ્લા ઉપરથી આ ખરચ
માથે લીધું છે.”

માનચતુરે હોઠ કરડ્યો, હાથ વીંઝ્યો, અને પગ પછાડ્યો:
“ધિક્કાર છે આ દીકરાને કે વહુનું પલ્લું લેવા ઉભો થયો છે;
અરેરે! મારે કર્મે એકે દીકરો પરાક્રમી ન બિઠ્યો! આ દીકરાની
બાબતમાં પણ હું છેતરાયો! મારું કુટુંબ એક આ વહુથી ઉજળું
છે, બાકી બીજાં બધાં કુટુંબોળું! અલ્યા પલ્લું!”

ગુણસુંદરીનો સ્વર સંભળાતાં આ ક્રોધમાં વિધન પડ્યું: “આપ
મને કંઈ તમે કહીને બોલાવો છો અને આમ નરમ થઈને બોલો છો
તે કંઈ નવાઈની વાત લાગે છે.”

વિદ્યાચતુરે જરીક મોં મલકાવ્યું. “ના, એ તો અમસ્તું. પણ
જે હું શું કરું? લોકની પાસે ઉધારે રકમ માગવા જઈએ અને કોઈ
હા ના કહે એટલે આપણી પ્રતિષ્ઠા કોડીની થઈ જાય. આજ સુધી
મેં કોઈની પાસે કાંઈ માગ્યું નથી.”

“ ત્યારે તેમાં શું થઈ ગયું જે ? આજ તો રાત પડવા આવી છે, પણ કાલ હું દાગીના આપું તે વેચી આવો એટલે વગર માએ અને વગર સપાડે બધી રકમ ઉભી થશે. ”

“ શરીર ઉપરથી દાગીના ઉતરશે ને જગત જાણશે ને આપણી સાખ કાગીની થઈ જશે. ”

“ સારે કામે અલંકાર ઉતરશે તેનું પુણ્ય તમને છે. અને એ પુણ્યે આથી સોગણા અલંકાર પહેરાવવાનો કાળ આવશે. બહેનને સારું આપણે અલંકાર ઉતારીશું તો આપણી પ્રતિષ્ઠા કાગીની મટી કાટિ-લક્ષની થશે. ”

“ પણ વેચવા જઈશું તો સોના સાઠ ઉપજશે. ”

“ એટલી ખોટ ઈશ્વર પુરી રહેશે. ”

“ વ્યવહારની વાતમાં યે ઈશ્વર આપી રહેશે કહી કામ કરવું, એ હાપણ નહિ. ”

ગુણસુંદરી હસી પડી. “ ત્યારે તો નકામી જ વાતોમાં ઈશ્વરને ફોસલાવવાના કે ? ”

વિદ્યાચતુર હાથો. “ ના, પણ મને લાગે છે કે સૌ દાગીના ગીરો મૂકીએ. ”

“ એમ કરો ત્યારે. ”

“ પણ આ કામ જ કંઈ કરવા જેવું નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ જગતમાં મૂર્ખ દેરીશું. ”

“ જગત જખ મારે છે. આપણે ક્યાં યશને વાસ્તે કરીએ છીએ ? ”

“ પણ ઘરમાં કોઈને ખબર પડી તો આ કામ કરવા નહિ દે. ”

“ એ વાતની ચિંતા ન કરવી, સૌ થઈ રહ્યા પછી જ જાણશે. ”

“ પણ તમારા અલંકાર ઉતારવા એ મારો ધર્મ નહિ. હું બીજો ગમે તે રસ્તો કહાડીશ. ”

“ શું તમે મને તમારાથી જુદી ગણી ? ” દયામણું મોં કરી ગુણસુંદરીએ પૂછ્યું.

વિદ્યાચતુર ઉભો થઈ બોલ્યો: “ના, ના, જુદી તો શું? પણ જોઈશું.” તે કપડાં પહેરવા લાગ્યો.

ગુણસુંદરીએ બેઠાં બેઠાં તેના હાથ ઝાલી ઉભો રાખ્યો અને બોલી: “ત્યારે જુદી નહિ તો આ બીજું શું!”

હાથ છુટો કરી અંગરખું પહેરતો પહેરતો વિદ્યાચતુર બોલ્યો: “ના, ના, એવા શા કુતર્ક કરે છે; હવણું તો જરા દરબારમાં જઈ આવું છું. સૌ થઈ રહેશે—વખત આવ્યો.”

ગુણસુંદરી ઉભી થઈ, પાધડી લઈ આવી; અને તે પતિને માથે મૂકતી મૂકતી બોલી: “વખત બખત કંઈ આવવાનો નથી. સૌ વાત કાલ કરવાની છે. તમારે ચાલવાનું નથી.”

“જોઈશું, જોઈશું.” વિદ્યાચતુર દાદર ઉપર ઉતરવા લાગ્યો. ગુણસુંદરી તેના અંગરખાની યાજ ઝાલી રહી અને ઉતરતો અટકાવ્યો.

“ના, તે “જોઈશું જોઈશું” નહિ. મારા સમ આવ.”

“મૂક, મૂક, નીચે વડીલ ઉભા છે તે જોશે. ગુણસુંદરીએ અંગરખું મૂક્યું અને મૂકતાં મૂકતાં બોલી: “ડીક, હવણું તો જવ છો—પણ આખરે માફ જ ધાર્યું કરીશ. હજી એક રાતનો આંતરો છે.”

વિદ્યાચતુર દાદર પર ઉતરવા લાગ્યો. જતાં જતાં મનમાં બોલ્યો: “ધૈર્યની કૃપા વિના સત્ત્વી ક્યાંથી મળે? સત્ત્વી હોય પણ આવી કુટુંબવત્સલ અને સત્કર્મમાં આમ ધાર્યું કરનારી તે તો દુર્લભ જ! ગુણીઅલ! તારા મનોરથ ઉંચા અને પરોપકારી છે, એ મનોરથ પાર પાડવામાં તારો આગ્રહ અને તારું બળ અમને સોને હરાવે છે!”

“તું ધાર્યું કરનારી—તું સૌને તારા ગુણથી અને શુદ્ધિથી અને કર્મથી સૌને જીતનારી—તે મને મળી—માટે જ મારા ઉપર ધૈર્યની કૃપા છે. દ્રવ્ય કરતાં, રાજપદવી કરતાં, તારા રૂપી રત્નના ધણીને અભિમાન કેમ ન ચડવું જોઈએ?”

શૂરા માનચતુર

(રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની પુત્રી કુમુદસુંદરી સાસરેથી પીયર આવવા નીકળે છે, રસ્તામાં તેને બહારવટીઆઓ છૂટે એવો સંભવ હોવાના સમાચાર પ્રધાનકુટુંબને મળે છે. એટલે વિદ્યાચતુરનો વૃદ્ધ પિતા માનચતુર કુમુદસુંદરીના રક્ષણ માટે જવા તૈયાર થાય છે. ચન્દ્રકાન્ત મુંબઈથી આવેલા મહેમાન છે.)

“ના, ના, વડીલ, તમારે એ જોખમમાં પડવાનું નહિ. વૃદ્ધ શરીર અને આપણો ધંધો નહિ !” ગુણસુંદરી બોલી બિઠી.

ડોસો હસ્યો. “વારુ, ગુણસુંદરી, ડોસાને પણ જીવો તો ખરાં ! તમારો તો જન્મ પણ નહોતો અને આ બધા દેશમાં સાહેબ લોક નવા આવતા હતા તે વખત તમારો વડીલ તરવાર બાંધી રજપુતો ભેગો દોડતો હતો. શું કુમુદને માથે હરકત આવે ને હું જોઈ રહું ? જો એમ થાય તો મારો અવતાર નિષ્કળ જ. જો હરલમ, હું અને અબદુલ્લો અમારી તુકડી લઈ અત્યારે નીકળીશું ને સુલદ્રા ઓળંગી આગળ ચાલ્યા જઈશું તો બ્યારે કુમુદ મળશે ત્યારે અટકીશું અને એને લઈ આવીશું. એની સાથે પણ માણસો હશે તેને સાવધાન કરી આગળ પાછળ ચાલીશું. જાવ, મુખી અને હરલમ, તમે કહ્યા પ્રમાણે તૈયારી કરી પલકારામાં પાછા આવો; અને ગુણસુંદરી, તમે જરા મારાં જીનાં કપડાંમાંથી પાયજામો ફૂડાવો અને બીજાં કપડાં કહું તે ફૂડાવો. ફતેહસંગ, તું મારે સારું તમારા બધાંમાંથી કાઢીની તરવાર સારી જોઈને લાવ, બંધુક પણ લાવજે, અને.....”

ડોસો વધારે બોલવા મારિ છે એટલામાં તો સર્વ શરમંડળ તેના હુકમનો અમલ કરવા વેરાઈ ગયું.

સ્ત્રીમંડળ ડોસાનાં કેપડાં લેવા ચ્યું. જુના કાળમાં જ્યારે અંગ્રેજ રાજ્યનો અમલ બેઠો ન હતો અને બધો દેશ છુટારા લોકના ત્રાસથી બારે માસ હથિયારથી સજ્જ રહેતો હતો, જ્યારે બ્રાહ્મણોને અને સ્ત્રીઓને પણ પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલી તત્પરતા રાખવી પડતી હતી, તેવા ભયંકર સમયમાં જેની જીવાનીનો મુખ્ય ભાગ ગયો હતો તે માનચતુર હથિયારના ઉપયોગમાં પાવરધા હતો, અને તેના હાથને એવી રીતે કસાવાના પ્રસંગ પણ ધણા મળ્યા હતા. નાનાસાહેબના બંડ પછી દેશ અશસ્ત્ર થયો છતાં, સશસ્ત્ર અવસ્થાનું શરાતન, બળ અને આવડ માનચતુરમાંથી અદૃશ્ય થયાં ન હતાં, અને ઘણે વર્ષે પ્રસંગ આવ્યે સુતેલો સિંહ જન્યા પછી પણ સિંહ જ હોય છે તેમ માનચતુર આજ શરજનની ઉશ્કેરાયેલી અવસ્થા અનુભવવા લાગ્યો.

“ચન્દ્રકાંત, તમે તો ઘેર જ રહેજો—બધી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ થશે તે બેગું તમારું પણ થશે. ખમા અંગ્રેજ બહાદુરને કે હથિયાર લઈ લીધાં અને સ્ત્રીઓની તેમ જ તમારા જેવા પુરુષોની સૌ ચિંતા ઉપાડી લીધી!”

પોતાની ચિંતામાં પડેલો ચન્દ્રકાન્ત આ વાક્યથી સાવધાન થયો, આભો બન્યો, અને દેશને અશસ્ત્ર કરનાર ધારાના વિચારમાં પડી સરકાર ઉપર મનમાં ખીજવાયો.

માનચતુર બોલ્યો. “મુંઝારો નહિ; આ ઉતાવળને પ્રસંગે વાદ-વિવાદ કરવાનો નથી, તમથી કાંઈ અમારી સાથે નીપજો એમ નથી. કાયદાની તકરારો બહારવટીયા સાંભળે એમ નથી. હું તમને બંધુક આમું પણ દારૂગોળાને ઠેકાણે કાંઈ તેમાં ચોપડીઓ ભરાય એવું નથી. મને વાત કરવા વખત નથી, હું હથિયાર બાંધી જાઉં છું. પાછો આવું એટલામાં આ વાત ઉપર એક નિબંધ લખી કહાડજો.

ગોવર્ધનરામ

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ

આપણા જીવિતને સુખવાળું કરવું કે દુઃખવાળું એ જેટલું આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખે છે એટલું ખીન્નના ઉપર નથી રાખતું. ધણાંક માણસનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે તે કાઠિયણ મંડળીમાં આવી મળે કે તે મંડળીને આનંદમય કરી નાંખે. તે ત્યાં ન હોય ત્યારે તેમની ખોટ સર્વને લાગે. એથી ઉલટી રીતે કેટલાંક માણસ એવાં જ હોય છે કે જ્યાં જાય ત્યાં કાંઈને કાંઈ કલેશ ઉપજાવ્યા વિના રહે નહિ, ને તેમના જવાથી સર્વને સંતોષ થાય. આવું થવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તે માણસો પોતે જેવા સ્વભાવનાં હોય તેવું જ તેમને બધું મળી આવે છે; એટલે કે તે પોતે પોતાને જોઈએ તેવું બનાવી લે છે,

પ્રસન્નતા એ મોટો ગુણ છે, પણ તે કાંઈ એકાદ મૂળ ગુણ નથી. ધણાંક કારણો કે ધણાંક ગુણો ભેગા થવાથી જે પરિણામ આવે છે તેને પ્રસન્નતા કહે છે. પ્રસન્નતા એટલે આપણી જે સ્થિતિ હોય તેનાથી સંતોષ પામી સુખી થવાની વૃત્તિ, આવું જે થવું તે સંતોષ, ધૈર્ય, શાન્તિ આદિ અનેક શુભ ગુણોના બલથી જ થાય છે; એની મેળે થઈ શકતું નથી. જે સર્વ સ્થલે અને સર્વ સમયે સંતોષથી રહે છે તે નિસ્ય પ્રસન્ન રહે છે. એટલી વાત આપણે કદાપિ વીસરી જવી ન જોઈએ કે આ જગતમાં આપણને જે પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણી ધન્યતા પ્રમાણે થતું નથી, એટલે શ્રમ કર્યા જવો પણ જે ફલ થાય તેથી નિરંતર સંતોષ રાખી પ્રસન્ન રહેવું. આ વાત નહારી છે, ફલાણું હલકું છે, અમુક મને ગમતું નથી, એમ આપણે આપણી પોતાની સ્થિતિ વિષે જ ન્યારે બડબડાટ કર્યા કરીએ છીએ; ત્યારે

આપણને કદી પણ નીરાંત વળતી નથી, ને સુખે રાટલો આપણાથી ખવાતો નથી. જેટલું ને જેવું જોઈએ તેવું જગતમાં મોટા રાગને પણ મળેલું નથી કે મળતું નથી, તો આપણે એવી વિના કારણ પીડા શામાટે વહોરવી ?

દુઃખને સમયે હરબાડી જતા પહેલાં વધારે દુઃખી લોકોએ જે ધીરજ રાખી હોય તે સંભારવી, અને સુખની વખતે પુલ્કાર જતાં પહેલાં સુખી છતાં દુઃખી થએલાંને રમરણમાં લાવવાં. એમ સંતોષ ઉપર મનને ચોટાડવું, એમ થવાથી અંતઃકરણ સર્વદા પ્રસન્ન રહેશે, સર્વત્ર પ્રસન્નતાજ દેખાશે, અને બધે પ્રસન્નતા પેદા કરવાનું કારણ થઈ શકાશે.

જેનામાં પ્રસન્નતા નથી તે જ માણસ 'દુઃખી' છે. પ્રસન્નતાનો એટલો બધો ચમત્કાર છે કે તેનાથી ધણાક રોગ થતા અટકે છે, કે થયા હોય તે ઓછા થાય છે. એટલે અપ્રસન્ન માણસ મનમાં જ દુઃખી રહે છે કે કલેશ પામે છે એટલું જ નહિ, પણ તેનું શરીર પણ નહાઈ થઈ જાય છે. વળી અપ્રસન્નતા અનેક દુર્ગુણનાં પણ બીજ રોપે છે. જે માણસ બહુ અસંતોષી અને અપ્રસન્ન છે તેનામાં ઈર્ષ્યા અને લોભ એ બે મહા દુર્ગુણો પ્રવેશ કરે છે. જે લોકો પોતાનાં કરતાં પ્રસન્ન અને સુખી હશે, તેની તેમને ઈર્ષ્યા થશે; અને ગમે તે રીતે પણ પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા થવા રૂપી તેમને લોભ પેદા થશે. ઈર્ષ્યા અને લોભથી માણસો જે કુકર્મ કરે છે, ને જે દુઃખ જાતે વેઠે છે, તથા સર્વદા પીડાય છે, તેનાં દષ્ટાંત આપણે નિત્ય દેખીએ છીએ. એક કુકર્મ બીજાં દર્શ કરાવે છે, કેમકે તે વિના પ્રથમનું કુકર્મ ઢંકાતું નથી, પણ પરિણામે બધાં એ છતાં થાય છે, ને અનંત પીડા પેદા કરે છે. અપ્રસન્નતાની ટેવમાંથી અનેક અનર્થ ઉપજે છે, માટે સર્વદા પ્રસન્ન રહેવાનો જ પ્રયત્ન કરવો.

કોઈ આણસોતી પ્રકૃતિ જ એવી હોય છે કે તે બેઠાં મળી પડે છે, સહજમાં માઠું લગાડી એસે છે, ને એમ કોઈ સીતે નિરંતર વાળી એસતાં નથી. સ્વપ્ન રીતે આપણા ઉપર આવે તેવાં જે વ્યવહાર હોય તે વિના શક લેરેલા વ્યવહાર આપણે માથે ખેંચી લઈ અપ્રસન્નતા વધારવાની કશી અપેક્ષા નથી. એનાથી આપણને કે કોઈને કશો લાભ નથી. આપણે આપણી જાતથી જે પ્રસન્ન હોઈએ તો ખીજાને કાંઈ કહેવાનો સમય જ આવે નહિ; અને એવો આપણને નિશ્ચય હોય તો ખીજાની સાથે શંકા ઉપરથી વિરોધ કરીને અપ્રસન્નતાનો કલેશ વધારવો નહિ. આમ કરવાની ટેવ હોય એ ઓટી છતાં પણ કાંઈક કારણવાળી ગણાય; પરંતુ કેટલાંકને તો એવી નહારી ટેવ હોય છે કે તે એક સામાન્ય વિનંતિ કે ઉપકાર પણ પ્રસન્નતાથી કરી શક્તાં નથી. આજ્ઞા કરવાને જ જાણે તે અવતર્યા હોય, સામા માણસનાં મન દુલાવવાનો જ તેમનો ધંધો હોય, ખીજાની દરકાર ન કરવી એ જ તેમનો હક હોય, તેમ તેવાં માણસ નિરંતર વર્તે છે. જેને મિબજ કહેવાય છે તેવા મિબજવાળાં માણસ ઘણું કરીને આવાં જ હોય છે, તેમને પોતાની જાતનો એટલો મોટો વિચાર હોય છે કે તેમના મનમાં ખીજાને માટેના વિચારને એક તલપૂર પણ સ્થાન મળી શકતું નથી. તેમને બધી વાત નાની નાની લાગે છે, તેમને જે માન મળે તે પણ પોતાને થોડું હતું તે કરતાં ઓછું છે એમ લાગે છે. આવું થવાથી તેવાં માણસ નિરંતર અપ્રસન્ન રહે છે, તેમને કશું ગમતું નથી. તેમને બધી વાતોમાં કાંઈને કાંઈ ખામી જણાય છે, ને એમ તે જ્યાં જાય ત્યાં કલેશ પેદા કરવાનું કારણ થઈ પડે છે. ઘરમાં સ્ત્રી પુરુષ છોકરાં છૈયાં જાણે કોઈ વાદ આગળ ઊભાં હોય તેમ તેના આગળ ફરે છે; બહાર સોફામાત્ર તેનાથી દૂર રહી આસપાસ જાય છે. એટલું છતાં પણ તેને કોઈ ઠેકાણે પ્રસન્ન થવા જેવું જણાતું નથી. આવાં માણસને સર્વે ધિક્કારે છે, તેમનું એક પણ કામ સારું થતું નથી, અને તેમને પોતાને પણ અત્યંત કલેશ થાય છે. એ બધાનું કારણ શું? માત્ર અપ્રસન્નતા.

બધાક એમ જાણે છે કે એવો મિનનજ રાખવો એ ઉચ્ચ કુલની નિશાની છે, અધિકારની નિશાની છે, કે કોઈ ઉત્તમ યોગ્યતાનું ચિહ્ન છે. પણ ખરી વાત તો એવી છે કે જે કુલવાન છે, જે ખરા અધિકાર યોગ્ય છે, કે જેનામાં કોઈ ઉત્તમ ગુણ છે, તે તો સાળ જેવાં નમ્ર હોય છે, સર્વત્ર પ્રસન્ન હોય છે, અને કોઈને કલેશ કરાવવામાં કે દુભાવવામાં પોતાની નીચતા સમજે છે.

પ્રવૃત્તિ

એક ખીજે વિચાર પણ લોકમાં ચાલે છે. અમુક ધંધો જ સારો અને અમુક નહિ સારો, એમ લોક સમજે છે. પણ હવણું જ આપણે કહી ગયા કે સારી પ્રવૃત્તિ અથવા ઉદ્યોગ એ જ સારાપણાનું લક્ષણ છે. તે ઉદ્યોગનું ફળ શું થાય છે, અથવા થાય છે કે નહિ તે વિચારવાનું નથી. વિદ્યા અને અર્થ એ બે હેતુ લક્ષમાં રાખી, ધર્મશુદ્ધિએ વર્તી જે મનુષ્ય અટક્યા વિના પ્રવૃત્તિ કર્યા જાય છે, તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે, તેને સર્વ પ્રકારનું માન ધટે છે, ને તે પણ તેના ઉદ્યોગનું ધારેલું ફલ આવતું હોય કે ના આવતું હોય તથાપિ; જગતમાં આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ તે સ્થિતિ કાંઈ આપણે જાતે લીધી નથી, એ તો એક નાટકના વેષ જેવું છે. આપણું કામ એ નથી કે આપણે વેષ અમુક જાતનો શા માટે છે તેની કુથલી કરવી, પણ આપણું કામ એટલું જ છે કે જેવો વેષ આપણે ભાગ આવ્યો હોય તેવો યથાર્થ ભજવવો. તે યથાર્થ ભજવાય એટલામાં જ આપણને માન છે, આપણા જીવ્યાનું સાર્યક્ય છે, કામ કરવાથી શરીર દૃઢ થાય છે, મનના ઘણાક ઉત્તમ ગુણો ખીલી નીકળે છે, તો કામને કાંઈએ કદી પણ હલકું ગણવું નહિ.

એક વખત મહાન નેપોલિયન કોઈ અતિકુલીન સ્ત્રી સાથે ફરતો હતો તેવામાં એક મજૂર માથે ભાર લઈ દોડતો સામે આવ્યો. પેલી સ્ત્રીએ દૂર રહે દૂર રહે એમ કહ્યું, પણ નેપોલિયને કહ્યું કે “બાઈ! આપણે જ ખસો. કાંઈ નહિ તો એને માથે જે ભાર છે તેને માન આપવું જોઈએ.” આટલી બધી પ્રતિષ્ઠા, ઉદ્યોગ, શ્રમ, તેને છે. આપણાં ઘેરાં પોતાનાં છોકરાં ખીજને સોંપવામાં, કુલે તળાવથી પાણી

ન લાવવામાં, દળણું ખાંડણું ન કરવામાં, રસોઈ ન રાંધવામાં, ને વાસણ પુંજે વગેરે ધરકામ ન કરવામાં કુલીનતા સમજતાં હોય તો તે તેમની જૂલ છે. જેમ શરીર કસાશે, ને મનને કામ કરવાની છૂટ આવશે, તેમ સર્વ પ્રકારનું સુખ પેદા થશે; નવરાં એઠાં નખોદ વાળવાનો સમય નહિ મળે, ને સુખી થવાશે. મોટાં વગરમાં ન્યાં ઘેરાં નવરાં એસી રહે છે, ને બધું કામ ચાકરોને હાથે લે છે, ત્યાં જઈને જુઓ. ત્યાં સ્ત્રીઓનાં શરીર શીકાં નળાં, ને નેમના સ્વભાવ ચીડીઆ અને કંગાલ જણાશે. આનું કારણ માત્ર પ્રવૃત્તિનો અભાવ એટલું જ છે. મોટે સર્વદા કાંઈ પણ પ્રકારના કામથી અપ્રતિષ્ઠા સમજવી નહિ. પોતે જે હામે હોઈએ તે હામે આપણું જે કામ હોય તે સારામાં સારી રીતે કરવું એમાં જ પ્રતિષ્ઠા ને કલ્યાણ જાણવાં.

ધણાકને આરામ ભોગવવાનું બહુ મન હોય છે, પણ કામ કર્યા પછી આરામ જેવો મીઠો લાગે છે તેવો અમથો આરામ લાગતો નથી. કામ કરી રહ્યાં અને પાછું કરવાનું છે, એ જે સમયની વચમાં જે આરામ હોય તે જ અતિ સ્વાદથી ભોગવાય છે. જેને નિરંતર આરામ છે તે જ ઘેર ઘેર રખડે છે, જુઠાં સાચાં ગપ્પાં કે નિંદામાં સમય ગાળે છે, ને કશું કામ ન હોવાથી તેને દિવસ બહુ લાંબો લાગે છે, એટલે પોતાની જાત ઉપર અકળાય છે. એવાં માણસ કશાથી સંતોષ પામતાં નથી, તેમને કશું ગમતું નથી. સુખ આપનારો આરામ એ જ છે કે જેની આગળ અને પાછળ કામ હોય. સારે રાત દિવસ કામ કામ ને કામ; શરીરનું કામ મનનું કામ એમ તે ક્યારે નવરાં પડાય ? એમાં તો મરી જવાય ! એવું પણ કેટલાંક વારંવાર બોલે છે. આનું ઉત્તર એટલું જ છે કે આજસુધી કોઈપણ માણસ નિયમિત રીતે ઉદ્યોગ કરવાથી મરી ગયું નથી, પણ કેવળ ઉદ્યોગ, ન કરવાથી, એટલે આજ-સથી તો ધણાં મરી ગયાં છે. અનિયમિત આહાર કરવાથી તેમજ ઊંધવા જાગવાથી, અને એવાં જ બીજાં કારણથી તો ધણાં મરે છે.

મણિલાલ

દર્પણુદર્શીઓ

(કનકપુરના વૃદ્ધ મહારાજ પર્વતરાયને જીવાન બનવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે એ વાત જાણી કનકપુર પાસે આવેલી કિસલવાડીની માલજી જાલકાએ તેમને જીવાન બનાવવાનું માથે લીધું. તેના પ્રથમ ઉપચારની ખાતરી કરવા અંધારી રાત્રે મહારાજ વાડીમાં આવતા હતા, ત્યાં તેને કાંઈ નિશાચર પ્રાણી ધારી જાલકાના પુત્ર રાઈએ બાણથી વીધી નાખ્યા. જાલકાએ વાત ફેલાવી કે મહારાજ યૌવન મેળવવા માટે પરદેશી વૈદ્ય જોડે ભોંયરામાં રહ્યા છે. ત્યાં એકાંતમાં છ માસ સુધી ઔષધનું સેવન કરવાથી તેમને એવું તો યૌવન આવશે કે ઓળખવા પણ અધરા પડશે. મંડળેશ્વર દુર્ગેશ અને તેના નામહીન મિત્ર તરીકે રહેતો રાઈ લોકોનો મહારાજ વિષે શો વિચાર છે તે જાણવા વેષબદ્ધો કરી રાત્રે નગર-ચર્યા જોવા નીકળે છે.)

સ્થળ, કનકપુરનો મહોલ્લો

[બદ્ધેલે વેષે રાઈ પ્રવેશ કરે છે.]

રાઈ (સ્વગત)—અત્યારે હું જંગલીપ નથી, રાઈ નથી, પર્વતરાય નથી, દુર્ગેશનો નામહીન મિત્ર નથી, પણ વળી, પાંચમા વેષે નગરમાં નીકળ્યો છું. માઈ પોતાનું કાંઈ ખર્ચ સ્વરૂપ છે કે હું માત્ર જીદા જીદા વેષનો જ બનેલો છું એ વિશે મને શંકા થવા માંડી છે.

(ઉપજાતિ)

પ્રયોગ પૂરો કરિ નાટ્ય અંતે,
સ્વરૂપ સાચું નટ પાછું ધારે;
શું જન્મથી મૃત્યુ સુધી જ મારે,
નવા નવા વેષ સદૈવ લેવા ?

પરંતુ, જનસમાજની સેવા ઉઠાવનારે કોઈ કળિ પણ વેષ મૂકી
 કેવાનો ખ્યાલ થાય માટે કરવો? સેવકને છુટી હોતી જ નથી.

(ધમ્મક્ષત્રી)

. ધરમાં અને બહાર, ઊંઘતાં અને જાગતાં,
 ખાતાં પીતાં ને આલતાં સેવક તે સેવક છે;
 કદી તે ભંડારી થાય, કદી થાય નાણાવટી,
 કદી લડવૈયો થાય, વેષ એવા અનેક લે;
 કચરાનો વાળનાર, રાજગાદી બેસનાર,
 અને એવી નિરંતર સ્વામી કેરી સેવા કરે;
 સ્વામીને માટે શ્વાસ લે, સ્વામીને માટે વેષ લે.
 સેવામાંહે વિશ્રાન્તિની ક્ષણે તેને ક્યાંથી મળે ?

આ દુર્ગેશ પણ ગુપ્ત વેષે આવી પહોંચ્યો. (દુર્ગેશ અને એક
 છોકરો બે ઘડા અને કટોરા લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

રાધ—આ છોકરો કોણ છે ?

દુર્ગેશ—એ માફ વિશ્વાસુ માણસ છે. યોજના એવી કરી છે કે
 આપણે નગરમાં શેરડીનો રસ વેચવા નીકળવું. આ નગરમાં એવો રિવાજ
 છે કે પહેલી રાત્રે લોકો ધરને આંગણે બેસી શેરડીનો રસ પીએ છે.
 એ રીતે, રસ પાતાં આપણે લોકો સાથે લળી શકીશું. આપણે બે રસનો
 આ અકેક ઘડો લઈશું, અને આ છોકરો રસ ક્ષરીને આપવાના કટોરા
 લેશે. (એ પ્રમાણે ઘડા અને કટોરા લઈ સર્વે આગળ વધે છે.)

રાધ—સામેથી પેલો બાવો આવે છે તેની પહેલી બહોણી કરીએ.

(બાવો પ્રવેશ કરે છે.)

રાધ—બાવાજી! જે સીતારામ !

બાથો—જે સીતારામ! બચ્ચા, યે બરતનમેં ક્યા હયે ?

રાધ—શેરડીનો રસ છે. બાવાજી, પીશો ?

બાવો—મુક્ત પીલાયગા તો પીઈગે.

દુર્ગેશ—બાવાજી, મુક્ત પાછાં તો હમે રોટલા ક્યાંથી ખાઈએ ?

બાવો—સારા નગર એસા હયે. હમ દાતાર હુંદનેકું આયે તો લોક હમારે પાસસેં દામ મંગતે હયે. હમ રુદ્રનાથકે દરસનકે લીએ આયે તો મંદિરકે દ્વાર રાતદિન બંધ હયે. હમ બુટ્ટે રાગકું દેખનેકું આયે તો વો જુવાન હો જતા હયે. બાઈ, હમ તો જ્યાં નહિં રહીંગે. કનકપુરમેં અલખ જગાના ચે નકમ્મા હયે.

(બાવો જાય છે.)

રાઈ—બાવાજીની ચાસણીએ કનકપુરમાં સોનું નીકળ્યું નહિં.

દુર્ગેશ—બાવાના ઉદ્દગાર તે લોકવાણી કહેવાય નહિં. વેરાગીથી સંસારની ખરી તુલના થઈ શકતી નથી.

રાઈ—ગાતા ગાતા આ વિચિત્ર વેષે કોણુ આવે છે ?

(શરીર ઉપર ઠેર ઠેર બાંધેલાં દર્પણોવાળા અને હાથમાં લીધેલાં દર્પણમાં મોં જોતા કેટલાક મનુષ્યો ગાતા ગાતા પ્રવેશ કરે છે.)

મનુષ્યો—

(લાવણી)

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય જાહતાં બહારે;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય બેસતાં બાહરે;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય ચાલતાં વાટે;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય તોળતાં હાટે;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય બોલતાં વાણી;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય સૂણતાં કહાણી;

નિજ રૂપ દર્પણે દેખી કાર્ય સહુ કરજે;

લઈ ઝાંખી આપની પહેલી અન્ય બણી વળજે.

રાઈ—તમે સહુ કોણુ છો ?

એક માણસ—(દર્પણમાં મેં જોઈને) અમે સહુ દર્પણ-સંપ્રદાયના છીએ.

રાઈ—એ વળી નવો સંપ્રદાય! પરંતુ, જે ભૂમિ પર હજારો સંપ્રદાયોના ડુંગરો પડેલા છે તે ભૂમિ એક નવા સંપ્રદાયના ભારથી નમી જવાની નથી.

ખીજો માણસ—[દર્પણમાં મેં જોઈને] અમારો સંપ્રદાય ભારરૂપ નથી, અમે માણસોને દર્પણ દેખાડી તેમનો ઉદ્ધાર કરીએ છીએ, અને એ રીતે પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરીએ છીએ.

રાઈ—તમે આ નગરમાં ક્યારથી વસો છો?

પહેલો માણસ—(દર્પણમાં મેં જોઈને)—અમે નગરમાં લાલમાં જ આવ્યા છીએ. મહારાજ પર્વતરાયને ઘડપણ આવ્યું ત્યારે તેમણે રાજમહેલમાંનાં બધાં દર્પણ ફેંડાવી નંખાવેલાં. હવે મહારાજ જીવાન થઈ પ્રકટ થાય ત્યારે દર્પણની પુનઃસ્થાપના કરવાની તેમને અરજ કરવા અમે આવ્યા છીએ.

રાઈ—મહેલમાં દર્પણો મુકાયાથી શો લાલ થશે ?

ખીજો માણસ—(દર્પણમાં મેં જોઈને)—ઘડપણના બદલામાં જીવાની લીધાથી સત્ત્વ વધ્યું કે ઘટ્યું તેનો મહારાજને ખ્યાલ આવશે, અને મહેલમાંના સર્વ જનો પોતાની ઘટતી કદર કરી મહારાજની ઘટતી કદર કરશે. હ્યો, તમે પણ મુખ જુઓ. (દર્પણ દેખાડે છે.)

દુર્ગેશ—અમે તો શેરડીનો રસ પાઈ નાણાંનું દર્શન કરવા નીકળ્યા છીએ.

ખીજો માણસ—(દર્પણમાં મેં જોઈને)—અમારો ને તમારો જોગ નહિ ખાય. ચાલો, દર્પણદર્શીઓ !

(સહુ દર્પણમાં જોતા અને ઉપર પ્રમાણે ગાતાચાલ્યા જાય છે.)

દુર્ગેશ—લટકનારા રાહદારીઓનો મેળાપ કર્યો. હવે ચાલો, ધરને આંગણે ખેડેલા પુરવાસીઓનો મેળાપ કરીએ. છોકરા, પોકાર કરવા માંડ.

છોકરો (હાથમાં કટોરા ખખડાવી ખૂસ પાડે છે)—કોઈ પીઓ રસ રસાલ ! મિસરી માલ ! દિલ ખુશાલ !

(સહુ જાય છે.)

રમણલાઈ

હાથીને પગે

(માળવાના રાજા મુંજે તેલંગણના તૈલપને અનેકવાર હરાવ્યો. પછી તે એક યુદ્ધમાં સ્થૂતરાજ લિલ્લમના શૌર્યથી કેદ પકડાયો. વૈરથી બળી રહેલા તૈલપે મુંજનું માનભંગ કરવાના અનેક ઉપાયો કર્યા, છેવટે ભરદરબારમાં તેણે પોતાના પગ પખાળવાનું મુંજને કહ્યું. મુંજે તે ન માન્યું તેથી અને ગુપ્ત રીતે નાસી છૂટવાના પ્રયત્નો કરતાં પકડાયો તેથી તેને હાથીને પગે કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. મુંજની રીત-ભાત, રસિકતા આદિથી આકર્ષાઈ લોકો તેના પર મોહિત થઈ ગયા હતા. આથી જ તૈલપની પ્રજા મુંજ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવે છે. મૃણાલ તૈલપની બહેન છે.)

સાત દિવસ સુધી મુંજે લિક્ષા માગી, ને પોતાનો દિગ્વિજય કર્યો. આખું ગામ તેની પાછળ ઘેલું થઈ ગયું; દરેક નર ને નારી તૈલપને શાપ આપવા લાગ્યાં, દરેક જણ મુંજ બચે તેવી બાધા લેવા બેઠાં.

પણ આ વખત તૈલપ છેતરાય તેમ નહોતો. મૃણાલ પર, મુંજ પર, મુંજની સાથે બોલે તેના પર સખત પહેરો રહેતો, અને શબ્દેશબ્દ તૈલપને કાને જતા. તૈલપને ધીમે ધીમે માલવરાજના ચમત્કારી વ્યક્તિત્વનું અને પોતાની કથળેલી બાજનું ભાન આવતું ગયું; અને જેમ જેમ ભાન આવતું ગયું તેમ તેમ મુંજને મારી નાંખવાનો સંકલ્પ તે દઢ કરતો ગયો.

હઢેરો પીટાવી તેણે જગતને જાહેર કર્યું કે સાતમે દિવસે સવારે પાપાચારી મુંજને, મૃણાલવતી પાસે છેલ્લી લિક્ષા મંગાવી રહ્યા પછી, હાથીને પગે કચરવામાં આવશે; અને આ વિજય મહોત્સવમાં ભાગ લેવા તેણે આખા દેશને નિમંત્રણ આપ્યું.

આખો દેશ દિગ્ધ થઈ ગયો. હઝારો અંતરમાંથી રોષના, તિરસ્કારના ઉદ્ઘારો બહાર પડ્યા, હઝારો નયનોમાં આંસુ આવ્યાં, હઝારો નિઃશ્વાસો આ અન્યાયની સામે મૂગો પોકાર કરી રહ્યા.

પણ તૈલપનો સંકલ્પ નિશ્ચલ હતો. સાતમે દિવસે આખો દેશ રાજભવનના આગળના ચોગાનમાં ભેગો થયો. ચારે તરફ, બારીઓમાં, છાપરે લોકોની હઠ મચી હતી.

રાજભવનના ઓટલા પર મૃણાલવતી સ્થાન, ગંભીર વદને ઉભી હતી. તેના કદરૂપા મોં પર પણ શોકે સૈાંદર્યની છાયા નાખી હતી. તેની આંખો રડી રડી રાતીચોળ થઈ ગઈ હતી. અવારનવાર તેના હૈયામાંથી નિઃશ્વાસ નિકળતો હતો. જેનાથી લોકો ત્રાસતા તેને આજે દયાબીની નજરે જોઈ રહ્યા. મનમાં પણ તેનું આચરણ વખોડવાની કંઠારતા કોઈ સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષ રાખી શક્યું નહિ.

મૃણાલ પાસે લિક્ષા મંગાવી મુંજને હુદ્રતાનો આકરામાં આકરો અનુભવ કરાવવો એવો તૈલપનો વિચાર હતો. મૃણાલ આ હેતુ સમજી અને પહેલાં તેમ કરવા ના પાડી. પણ તૈલપે તેને પગવાર પણ મુંજને મળવા દેવાની ના પાડી હતી. અને આ હૃદયભેદક શરત કબૂલ કર્યા સિવાય મુંજને મળવાની બીજી તક મળે એવી નહોતી. આખરે તહેણે કબૂલ કર્યું. તેના સખત હૈયા માટે પણ આ આઘાતો અસહ્ય થઈ પડતા હતા,

મૃણાલની બાજુ પર રાણી જહ્નલાદેવી ને કેટલીક સખીઓ ઉભી હતી. રાણીનું મુખ પણ ફિક્કું ને ચિતાભર્યું હતું. સામે તૈલપ ઉભો હતો. તેના મુખ પર ક્રૂરતા ને નિશ્ચલતા હતી, તેની આંખોમાં દ્રેષ ને વિજયનો ઉલ્લાસ હતો. તે પોતાના કદા વેરી અને મા જેવી બહેનનો છેલ્લો, ચિત્તભેદક મેળાપ જોવા, એ બેની વેદના જોઈ આનંદ પામવા આતુર બની ઉભો હતો.

વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગ્યામાં એક મહોનમત ગજરાજ ડોલતો હતો. તેને નીશામાં ચકચૂર બનાવ્યો હતો. તેના પર ઝોંડ અનુભવી

મહાવત બેસી મહા મુમુક્ષીએ તેને કાણુમાં રાખતો હતો. હાથી લાલ આંખો વડે નગરજનોને નિહાળી રહ્યો હતો, ને થોડી થોડી વારે ચૂંક લંબાવી, અવાજ કરી પોતાનો ગુસ્સો બહાર કરતો હતો. મુંજ કારા-મૃદમાંથી નીકળીને આવ્યો. લોકોમાં શાન્તિ પ્રસરી રહી, અને બધા એકીટસે જોઈ રહ્યા.

ખંચાયા વિના, કોઈના કહ્યા વિના, તે સીધો મૃણાલ ઉભી હતી ત્યાં આવ્યો ને હત્યો. તેનું હાસ્ય અત્યારે પણ સદાના જેવું મોહક હતું.

“કેમ ! મૃણાલવતી !” ઘણે દિવસે પ્રિયતમાને મળ્યો હોય તેવા તેના અવાજમાં રણકાર હતો. મૃણાલ પહેલાં જવાબમાં હસી શકી નહિ, પણ તરત મુંજના મોહક હાસ્ય ને અવાજનો ગદ્દુ તેના પર પ્રસર્યો, ને હસી મીઠું, ધીમું, મ્હાન વદને. તેની આંખો રનેહભીની. ચર્મ બનેની દષ્ટિ તેજસ્વી કરે એકમેકને આલિંગી રહી. બધા શ્વાસ ધરી જોઈ રહ્યા.

“હવે શાનું દાન આપશો ?” રસિક પ્રણયી એકાન્તવાસમાં જેમ સુમધુરતાથી પૂછે તેમ પૃથ્વીવસ્ત્રભે પૂછ્યું, “જે હતું તે તો ક્યારનું આપી દીધું.”

મૃણાલવતી આ શબ્દો સાંભળી ઘેલી બની ગઈ. તેને રોમેરોમ પ્રણયમારુતનો ભયંકર સુસવાટ વાઈ રહ્યો. તે દુઃખ, સમય ને સ્થળ વાંસરી ગઈ, માત્ર મેહાન્ધ નેત્રે હૃદયનાથની રસિક મૂર્તિ નિહાળી રહી.

“મુંદરી ! ગભરાવાનું કારણ નથી. દુનિયા તો ભૂંડી ને અમાન છે—ને રહેવાની, તમે તો તમારું જીવન સરસ કર્યું—ભલે દુનિયા ગમે તે કહે.”

મૃણાલ ભાન ભૂલી ગઈ—તૈલપનું, નગરજનોનું, લોકલાજનું. ભિક્ષા આપવાનું પાત્ર હાથમાંથી ફેંકી દીધું, ને દોડી મુંજના એડીવાળા પગે વળગી પડી.

“ક્ષમા કરો મહારાજ ! પૃથ્વીવલ્લભ મેં તમને જીવતા માર્યા”
કહી મૃણાલે મુંજના પગની રજ માથા પર મૂકી.

“તમે ! માફ મૃત્યુ તો હું જન્મ્યો ત્યારનું નક્કી થયું હતું.
તેમાં તમે શું કરી શકો ? બીઠો.”

આ જોઈ તૈલપ ઓટલા પરથી ફૂંદો ને મૃણાલનો હાથ પકડી
તેને છુટી પાડી. લોકોની ને સૈનિકોની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં.

“તૈલપ ! મારા પરનું વેર એ બાયડી પર કહાડ્યે શો કાયદો ?”

“ચૂપ રહે ! ચાંડાલ.”

“શા માટે હું રહું ?” હસીને મુંજે કહ્યું, “ચૂપ રહેવાનો વખત
નો તારો છે, આ પળે મારો દિગ્વિજય પૂરો થયો.”

ગુસ્સામાં, શું કહેવું તે ન સૂઝતાં તૈલપ મૂગો રહ્યો, મુંજે પોતાનું
તેજસ્વી મુખ ચારે તરફ ફેરવ્યું, હસ્યો, ને બધા સાંભળે એમ કહ્યું.

“મૂર્ખ ! કાંઈ નજરે સૂઝે છે. અવન્તિના સિંહાસન પર સિંહ
જેવો મારો ભોજ બળે છે; સ્થૂન દેશમાં બિલ્વભ માફ વેર વાળવા
તલસે છે. તારી પ્રબ્ધ તારી નથી રહી, મારી બની છે. વિજય કોનો
મારો કે તારો ?”

“હમણાં મારો હાથી તારો વિજય દેખાડશે” કહી તૈલપે
મૃણાલને ઓટલા પર બેસાડી ને આગળ આવ્યો.

મુંજ અડખજટ હસ્યો.

“એમાં તારો વિજય કે મારો ? તું મને નમાવા માંગતો
હતો; ને હું વગર નમ્યે જીવન પૂરું કરીશ. તું નીતિનો આડંબર ધારતો
હતો; અત્યારે જેને છોડી રાજદ્વ્યાનું પાપ વહેરે છે. વિજેતા કોણ
હું કે તું ?”

મુંજનો અવાજ તિરસ્કારભર્યો તે મેદનીમાં ગાજી રહ્યો.

તૈલપે અકળામણમાં હોહ કરડ્યા. તેની આંખમાંથી વિષભર્યાં
કિરણો ફૂટ્યાં.

“ સૈનિકા ! પકડો એને. ”

“ શા માટે ? હું જ ભારી મેળે ચાલ્યો. ” કહી ગજેન્દ્રસમાં, ગૌરવભર્યો ડગ ભરતો તે ગજરાજ તરફ ચાલ્યો.

બધા જોઈ રહ્યા—આંખો ફાટીને. બધાનો શ્વાસ રૂંધાઈ રહ્યો. મુંજ શાન્તિથી આગળ ચાલતો. પાછળ તૈલપ ને થોડા સૈનિકો આવતા.

પેલા હાથી આગળ આવી મુંજ ઊભો રહ્યો. ને તૈલપના હુકમથી સૈનિકોએ તેની બેડી કહાડી નાખી.

બેડીઓ છૂટી કે મુંજ ટદાર થઈ ઊભો રહ્યો. તેણે પોતાના કપાળ પર પડતા વાળ ઉંચા કર્યા; અને વિશાળ ભાલથી આપતું મુખ લોકો તરફ, મૃણાલ તરફ ફેરવ્યું. તેની આંખમાં નિડરતા હતી, પૃથિવીની વલ્લભતા સૂચક તેજ હતું. તેના હોઠ પર મીઠું, ગૌરવભર્યું હાસ્ય હતું.

લોકોને કમકમાં આવ્યાં. કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો રડવા લાગ્યાં. મૃણાલ ગાંડાની માફક જોઈ રહી. સૈનિકો હોઠ પર હોઠ ખીંડી કર્તવ્ય-પરાયણ થઈ રહ્યા.

“ તૈલપ ” નિરાતે મુંજે કહ્યું “ જો માંડ મૃત્યુ આખરે તો પૃથ્વીવલ્લભને શોભે એવું જ રચાયું. ”

તૈલપ નિશ્ચલ હોઈ.—કૂરતા ભર્યો ઊભો હતો. તેના હૃદયમાં નિરાશા પ્રસરતી હતી. તેને લાગતું હતું કે મરતાં મરતાં પણ મુંજ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવતો હતો. મુંજ જરા ખિન્ન થાય, તેની વલ્લભતા જરા અદૃષ્ટ પામે તેની વાટ તે જોઈ રહ્યો હતો.

“ ચાલ ! નહિ તો સૈનિકો બોલાવું. ”

મુંજે એક તિરસ્કાર ભરી નજર તૈલપ પર નાંખીને હાથીની સૂંઢ પાસે બે ડગલાં આગળ ગયો.

ત્યાં જઈ તે ખંચાઈને ઊભો.

તૈલપને જોઈતી તક મળી—“ કેમ મહારાજો ? ”

“ પૃથિવીવલ્લભ મહારાજ તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય. ગાંડા; એ તો માત્ર એક વિચાર આવ્યો.

“ શા ? ”

“ એટલો જ ” ગર્વથી મુંજે માયું ઉચું કર્યું. તેની આંખો જરા સ્નેહભીની થઈ “ કે બિચારી સરસ્વતીનું થશે શું ? ”

“ એટલે ? ”

“ લક્ષ્મીર્યાસ્યાતિ ગોવિન્દે

વીરશ્રીવીરવેસ્મિન ।

ગતે મુંજે યશઃપુંજે

નિરાલમ્બા સરસ્વતી^૧

એટલું કહી અનિવાર્ય તિરસ્કારથી તૈલપ તરફ પૂંદ કરી તે હાથી તરફ કર્યો. “ગજરાજ ! રાજાઓમાં ગજ એવો પૃથ્વીવલ્લભ તારી પાસે આવ્યો છે. ”

થોડી વાર વિચાર કરતાં, રમતો હોય તેમ હાથી સૂંઢ હલાવી રહ્યો, અને મુંજે તેને પંપાળ્યા કર્યો. આખરે શાન્તિથી તેની સૂંઢને તે વળગ્યો. ઉપરથી મહાવતે અંકુશ માર્યું. હાથીએ સૂંઢ વીંટી મુંજને ઉંચકી લીધો.

હાથીએ સૂંઢનું ગુંછળું ઉંચું કર્યું—નીચું કર્યું; અનેકવાર તેની વચ્ચે હસતો, પ્રભાવભરી આંખો વડે ગર્વ દર્શાવતો પૃથિવીવલ્લભ કાળીનાગ નાથતા શ્રીકૃષ્ણ સમો લોકોની નિશ્ચલ ને સજલ આંખો અગાડી રમી રહ્યો. ગજેન્દ્રે ઘોષ કર્યો ને સૂંઢને એક ઝોક વધારે આપ્યો, પૃથિવીવલ્લભનો વિજય ઘોષ ગાળી રહ્યો, “ જય મહાકાળ. ”

x

x

x

x

લોકોમાં હાહાકાર થયો. મૃણાલની કારમી ચીસ ગગન ભેદી રહી. મુંજ હાથીના પગ તળે અદૃષ્ટ થઈ ગયો હતો. હાથીએ પગ મૂક્યો—ભાર દીધો—કચરાવાનો અવાજ થયો; ને તેણે પગ ઉંચકી લીધો.

જમીન પર પૃથિવીવલ્લભનું શય છુંદાઈ ને રોટલો બની પડ્યું હતું.

૧ લક્ષ્મી તો ગોવિંદને ત્યાં જશે, કીર્તિ જશે વીરસદનમાં. પણ યશનો પુંજ મુંજરાજ મરતાં બિચારી સરસ્વતી નિરાધાર થઈ રહેશે.

શામળશાનો વરઘોડો

વરઘોડાની ધામધુમ ચાલી રહી હતી. કોઈ નાટક કંપનીની હરરાજીમાં ખરીદેલા, કટાઈ ગએલી જરીના પહેરવેશમાં શોભતા વાળ-વાળાઓ ગમે તે બહાને વધારેમાં વધારે કાન ફોડે એવો ઘોંઘાટ પેદા કરી, પોતાની હોશિયારી દેખાડતા હતા; ખીજી તરફ સ્વદેશી “બેડ” હતું. આઠદસ તાસાંવાળા તાનમાં વગાડતા હતા. બે હીજડા બે ત્રણ શરણાધીના તીણા અવાજે ફાવે તે તાલમાં નાચતા હતા. લોકોની દૃષ્ટિ તે તરફ વધારે જોઈ મને લાગ્યું કે આપણો સ્વદેશપ્રેમ હજી ચુસ્ત છે—આપણું જ સંગીત આપણને ગમે છે. એટલામાં એક પાસે ઉભેલો ગૃહસ્થ બોલ્યો. “શાઆશ ! શેઠે દીક કયું. ચાળીસ ગાઉથી તો હીજડા બોલાવ્યા છે.” શાઆશ શેઠની હવેલી આગળ નાના સરખા યોગાનમાં આવી સરપૂર્ણ હવામાં—દરેક ધર આગળથી નીકળતી, બદબો મારતી ગંગા જમનાઓ આગળ પાડોશીના એટલા પર અમે બેઠા. શેઠે કેં ક્રિયા કરતા હોય એમ લાગ્યું, કારણ કે બ્રાહ્મણોના થોડી થોડી વારે “હો—હા—હા” ના અવાજો આવતા હતા. ધર્મ પ્રમાણે શેઠ લમ કરવા લાયક થઈ ચૂક્યા એવી ખાત્રી થાય તેટલા માટે પૈસા મળ્યા એટલે ક્રિયા પુરી થઈ જણાઈ. થોડાધણા પુરુષો હતા તે બહાર નીકળ્યા અને વરરાજના ઘોડાને બોલાવ્યો.

ઘોડો મહામહેનતે બોળી કાઢ્યો હોય એમ લાગતું. સિકંદરના “બ્યુસેફેલસ” કે નેપોલીઅનના જગજહેર ઘોળા ઘોડાને લાયકાતમાં શરમાવે એવો આ હતો. ડૉન કિવ્ઝોટના “રોઝીનાંત”થી પણ એ અઢતો લાગ્યો. તેને આંખ એક હતી, અને જીભુતાને લીધે લબડતા હોઠોમાંથી સતત લાળ ટપકતી. તેની ખાંધે સાજ અને પગે ધુધરીઓ હતી. પણ ‘આ પગે મરું કે ખીજી પગે મરું’ એવો ધરાદો તેની કાઠી, અને તેની

જિભા રહેવાની હવે પરથી દેખાઈ આવતો: ઘોડીધણી માખીઓ પણ બિચારાને પળવતી, છતાં દહતાથી-શાંતિથી-સ્થિરતાથી શામળશા જીવાને ભાર વહેવાના ગર્વમાં જાણે, એક પુરી દેખતી આંખ મીચી, તે જિભો. શેઠ આવ્યા. મોઢામાં પાનને કુચો, આંખમાં કાજળના બિલાડા, ભૂગોળની લવ્યતાવાળું પણ જરીના જમ્મા પાધડીમાં જગમગતું શરીર, મોઢા પર ખૂંપ અને હાથમાં નાળિયેર ! શું સૌંદર્ય, શી છટા ! પરદે-શીઓને કહીએ કે આવો અને જુઓ. છે તમારે ત્યાં આવો કલાનો આદર્શ ? ગમે તેવા પણ અમે શ્રેષ્ઠ તે શ્રેષ્ઠ.

શેઠ ઓટલાની કાર પર જિભા-ઘોડાને ઓટલાની કાર પાસે આણ્યો. પણ કાં તો શેઠનું સ્વરૂપ જોઈ કું કાળકા માતાના સ્મરણથી ઘોડો ચમક્યો હોય-કે કાં તો જનવરની લગ્નની પવિત્ર ભાવનાની દૃષ્ટિથી શેઠના કૃત્યને દપકો આપી, સુધારાનો હિમાયતી થયો હોય-કે કાં તો સંન્યસ્ત અવસ્થામાં આવી રહ્યો હોઈ શેઠને પણ તેમ સૂચવતો હોય, ગમે તે કારણ હોય પણ જ્યાં શેઠ ઓટલા પરથી પગ ઉંચકે કે ઘોડો ધૂં કરે, ડોકી હલાવે, કે ખાંધ ખંખેરે. શેઠ તો બિચારા જ્યારે જ્યારે પરણવા જતા ત્યારે જ ફક્ત ઘોડે બેસવાનો મહાવરો રાખતા હોવાથી ઘોડાની આ દગલખાણથી ખીને, તરત પગ પાછો ખેંચતા. શેઠે એકવાર-બે વાર-સાત વાર મહાન ભગીરથ પ્રયત્ન આ ધરડા ઘોડાને પલાણવા કર્યા, પણ હતા ત્યાંના ત્યાં ! આખરે બે જાણે અશ્વરાજને મોઢા આગળથી ઝાલ્યો, બે જાણ પુંછડાની તપાસ રાખવા પીઠ પાછળ જિભો રહ્યા, અને શેઠને કહ્યું “ ચાલો શેઠ ! હવે શીકર નથી. ”

લોકો બધા એકી ટશે જોઈ રહ્યા, અર્જુને મત્સ્ય વીંધ્યું ત્યારે પણ આટલી એકાગ્રતા દુપદના રાજદંડરખારમાં નહિ દેખાઈ હોય. એકીકર થવાનાં વચનોથી શેઠે હીંમતને બે હાથે પકડી. અરે હા ! પણ બંને હાથમાં તો નાળિયેર હતું.-શેઠે પગ ઉઠાવ્યો હંમેશા કરતાં વધારે-અને મૂક્યો અશ્વરાજની વૃદ્ધ પીઠે, પણ જાત ઘોડાની અને તેમાં

પુરાણો, પછી પૂજવું થું ! તરત ફરી ગયો-મોઢું શેઠ તરફ કયું-કાન. ઉંચા કર્યા. શેઠ ગભરાયા-જીવ બ્રહ્માંડની લગભગ જઈ પહોંચ્યો-પાછળ હઠ્યા-હાથ છોડી જીવ બચાવવા નાગિએર જતું કયું-પાછળ હઠતાં એકદમ પાધડી ભીતમાં અથડાઈ-ખસી-આગળ આવી-પડી ગઈ. વરરાજા તાજનષ્ટ થયા. લોકોમાં હાહાકાર કે પછી હ-હ-હકાર વ્યાપ્યો, શેઠે ઉંચું જોયું. દ્યાર્દતાથી લોકો તરફ જોયું-તિરસ્કારથી ઘોડા તરફ જોયું, ગૌરવથી કીચડમાં પડેલી પાધડી સામું જોયું. ઠપકામાં, મીઠામીઠામાં આકાશ તરફ-ઈશ્વર સામું જોયું. કાણુ જાણે શું દેખાયું પણ એકદમ હોહ ખેંચાયા અને આખી મેદનીમાં પહોંચે એવો સૂર તેમના ગળામાંથી નીકળ્યો—

“ એ-એ-એ. ”

લોકો બધા વીંટાઈ વળ્યા. ધણાખરાએ મેઢે રુમાલ કે ખેસ દીધો. મને લાગ્યું કે તે શરમમાં હોવું જોઈએ. શેઠ કેમ રડયા તે કોઈ સમજ્યું નહિ. શેઠે રડતે રાગે કહ્યું કે, “કીલાની બા સાંભરી.” પછી મહામહેનતે શેઠને ઠીક કર્યા અને ચાર મજબુત સાજનીઆઓએ ઉંચકી અશ્વરાજ પર બેસાડ્યા. ઘોડાને દ્રેષણુદ્ધિ થઈ હોય એમ લાગ્યું. તેની આંખો ઘડપણના પાખંડથી ભરેલી લાગી.

શેઠને ઘરડે ખભે, નીકળતાં નીકળતાં, વળી એક તલવાર મૂકી. રખે ઘોડા પરથી પડી જાય-કે આનમાંથી નીકળી તલવાર વાગે-કે હાથમાંથી નાગિએર સરી જાય એવી અનેક શીકરમાં વરરાજા કેમે કરીને બેઠા. આખરે બેડના અવાજથી અને હીજડાના નૃત્યથી તાલ-બદ્ધ થઈ વરઘોડો નીકળ્યો.

આખરે અમે વેવાઈને ઘેર આવ્યા. વેવાઈનું ઘર જરા નીચાણમાં હતું એટલે ત્યાં જતા પહેલાં ઢોળાવ ઉતરવાનો હતો. તાસાંવાળા તાનમાં, હીજડાઓ ગાનમાં અને સાજનીઆઓ ગુલતાનમાં ઢોળાવ ઉતર્યા;-ઉતર્યા અને પાછા ફર્યા. ઉપર ઢોળાવ શરૂ થાય ત્યાં-કોઈ પર્વત પર શીરસ્તો ઉભો હોય

તેમ-શેઠ અને એમને ઘોડો ઇમકીને ઉભા હતા. ઘોડો બળવા કરવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ, જાણે તેના મનમાં તે કરવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો હોય તેમ, નિશ્ચલતાથી, એકજ પગ ઢોળાવ પર મૂકી-ફુનીઆને દબાવતો, શેઠને ગભરાવતો, ઉભો હતો. અરે ઘોડા ! જમાનાની અસર તારા પર પણ !

એ ચાર જણુ દોડી ગયા, અને ઘોડાને પકડી ખેંચવા માંડ્યો. પણ તે વળી એકનો એ થાય ? શેઠ કહે કે ઉતરી પડું. લોકો કહે વળી એમ તે ઉતરાય ? એ ત્રણુ જણુ લગામ ઝાલી અને એક પાછળથી એ ત્રણુ સપાટા ઘોડાને અડાવી દીધા. ઘોડો હીંમત હાર્યો-બળવાનો ધરાદો છોડ્યો. ત્યાગવૃત્તિથી-માર ન સહન થવાથી, તેણે ગતિ સ્વીકારી, ડગલાં લીધાં એક, બે, ત્રણુ. ઉપર શેઠ ગભરાયા ઢોળાવને લીધે ઘોડાની ડોક પર નમ્યા, ઘોડાના આગલા પગ ધ્રુન્યા-તેણે જોખમદારી છોડી-તેના આગલા બે પગ મરડાયા-વળ્યા,-અને ગુસ્તવાકર્ષણના પ્રભાવે તે સર્યો, નીચે અમે ઉભા હતા ત્યાં એ અને ડોકે વળગેગા શેઠ એમ ઝપાટાખંધ ઉતર્યા-આખરે નીચે અટક્યા. સ્વાર્થી સાજનીઆઓ જોઈ રહ્યા-મદદે દોડતાં પહેલાં આ દૃશ્ય ફરી નહિ જોવા મળે એવા વિચારે તેને હૃદયમાં ઉતાર્યું. આખરે શેઠને ઉચ્ચા અને હવે વેવાઈનું ધર આવ્યું હતું એટલે પગે જ તે ત્યાં પહોંચ્યા.

• કનૈયાલાલ મુનશી

ગોવર્ધનરામ મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં

ગોવર્ધનરામની ઉંમર સોળ વર્ષની થઈ ત્યારે તે છઠ્ઠા ધોરણમાં હતા. પણ તેમનો અભ્યાસ એવો સારો હતો કે તે એક ધોરણ કૂદીને છઠ્ઠા ધોરણમાંથી જ મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં બેઠા અને પાસ થઈ ગયા.

તે વખતે મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં સંસ્કૃત પરીક્ષા લિખિત તેમ જ મોઢેની અને લેવાતી હતી. ગોવર્ધનરામ ન્યારે આ મોઢેની પરીક્ષા આપવા ગયા ત્યારે એક એવો પ્રસંગ બન્યો જે વિષે તે હસતે હસતે ઘણીવાર વાત કરતા. પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે સંસ્કૃતનું સાહિત્ય એમણે ઘણું સારું વાંચ્યું હતું, પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણ બહુ કાચું રહી ગયું હતું. તેથી લિખિત પરીક્ષામાં વ્યાકરણોના જવાબ ખરા લખી શક્યા નહિ. લિખિત પરીક્ષા થઈ રહ્યા પછી મોંની પરીક્ષા શરૂ થાય છે, અને રોજ થોડા થોડા છોકરાઓ જ અટકની કક્કાવારી પ્રમાણે તપાસાય છે. આમ હોવાથી ગોવર્ધનરામનો વારો લગભગ એક મહિને આવ્યો. તે દર્મિયાન પુષ્કળ મહેનત કરીને—ઘણા ઉબ્બગરા કરીને સંસ્કૃત વ્યાકરણ બધું કીટ કર્યું. ન્યારે મોઢેની પરીક્ષા આપવા ગયા ત્યારે એમની પહેલાંના છોકરાઓની પરીક્ષા ચાલતી હતી; તેથી ગોવર્ધનરામને ઓરડાની બહાર ઘણો વખત ખોટી થવું પડ્યું. આ બેસી રહેવાનો વખત સાધારણ રીતે ઘણા છોકરાઓને બહુ ભારે લાગે છે. અધિરાઈ અને ચિન્તાની ખરેખરી અવધિ તે વખતે આવે છે. આવે વખતે ગોવર્ધનરામ તો આગલી રાતોના ઉબ્બગરાને લીધે ત્યાં જ ઊઠી ગયા ! તે વખતે પ્રો. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર પરીક્ષક હતા. ગોવર્ધનરામનો વારો ન્યારે આવ્યો ત્યારે તેમણે “ત્રિપાઠી” કરીને પરીક્ષા લેવાના ઓરડામાંથી ખૂસ પાડી. એક ખૂસ નિષ્ફળ ગઈ

એટલે બીજી પાડી. તોયે જવાબ ન મળ્યો. તેથી તેનું કારણ તપાસવા તે જાતે બહાર આવ્યા અને જુઓ છે તો બહાર બાંકડા ઉપર એક વિદ્યાર્થી ધસધસાટ ઊઠે ! પ્રો. ભાંડારકરના હૃદયમાં રસિકતા અને ક્રોધજનતા બન્ને હતાં. બીજા પરીક્ષકને આવે વખતે ચીડ ચઢે તેને બદલે એમના મનમાં કાંઈક આશ્ચર્ય અને કાંઈક દયા ઉત્પન્ન થયાં. લગભગ માયાથી ગોવર્ધનરામને હંદોળી જાગૃત કર્યાં. ગોવર્ધનરામ જળકીને જુઓ છે તો “ પરીક્ષક સાહેબ ” પોતે જ એમની પાસે ઉભેલા ! આશ્ચર્યની અને ગભરાટની લાગણી હજી તો પૂરી થતી નથી ત્યાં તો પ્રશ્ન કાને પડ્યો, “ ત્રિપાડી તમારું નામ કે ? ”

“ જી, હા. ”

કાંઈક કુતૂહલથી ફરી પ્રશ્ન પુછાયો.

“ તમે કેમ ઊંઘતા હતા ? ”

ગોવર્ધનરામ હવે પૂરેપૂરા સ્વસ્થ થઈ ગયા હતા. તેમણે જરા પણ ગભરાયા વિના પૂરી શાન્તિથી જવાબ દીધો, “ સાહેબ, મને ઉઝાગરો ધણો હતો અને અહીં બેસી રહેવું પડ્યું, તેથી આંખ મળી ગઈ. ”

વ્યાકરણ પાછળ ગોવર્ધનરામને આખો મહિનો ગાળ્યો હતો, તેથી એમણે જે જે જવાબ આપ્યા તેથી ભાંડારકર ધણા પ્રસન્ન થયા. હવે, સાધારણ રીતે લિખિત પરીક્ષા કરતાં મેંની પરીક્ષા છોકરાઓને વધારે કપરી લાગે છે. કારણ કે લિખિતમાં તો વિચારવાનો વખત મળે, સવાલોના જવાબ મરજીમાં આવે તે ક્રમમાં આપી શકાય. લાગ આવે તો “ કૌંપી ” પણ કરી શકાય. અને કશું નહિ તોયે, પરીક્ષક આપણી સન્મુખ ન હોય એટલે એ ગભરામણ તો આછી. પણ મેંની પરીક્ષામાં તો તરતમે તરત સંભારી કાઢી તાળે-તાળે જવાબ આપવાનો; અને તેમાં પરીક્ષકને મોઢામોઢ જવાબ આપતાં તો ધણા હિંમતવાળા છોકરાઓના ઓઠ પણ સીવાઈ જાય છે. ધણા હોશિયાર છોકરાઓની હોશિયારી પણ ગુમ થઈ જાય છે.

અને ઘણા અદ્ભુત ગોપણશક્તિવાળાઓની રમરણશક્તિ પણ—
અડીઅલ ટટ્ટની માફક—અટકી જાય છે તથા ખાસ ચાદ રાખેલું હોય
તે આ પ્રસંગે ખાસ ભૂલી જવાય છે. અધુરામાં પૂરું, જે પરીક્ષા
લેનાર સાહેબ જરા કડક મિનનના કે ચક્રમ હોય, કે પોતે પણ
એકવાર પરીક્ષા આપવા ગયા હતા તે ભૂલી જતા હોય, તો તો
બિચારા વિદ્યાર્થીના બાર જ વાગ્યા ! તેથી સાધારણ રીતે મેંની
પરીક્ષાના કરતાં લિખિત પરીક્ષામાં છોકરાઓ વધારે સારા જવાબ
આપે છે. ગોવર્ધનરામનામાં તેથી ઉલટું જોયું એટલે સાનન્દાશ્ર્વ પામીને
તથા એમનામાં પહેલાં જે જરાક વિલક્ષણતા જોઈ હતી તેથી આતુર
થઈને, પ્રો. ભાંડારકરે પૂછ્યું, કે “ તમે લિખિત પરીક્ષામાં વ્યાકરણના
જવાબ લખવામાં ઘણી ભૂલો કરી છે, અને આ મોઢેની પરીક્ષામાં
આવા સરસ ઉત્તર દો છો તેનું કારણ શું ! ”

ગોવર્ધનરામે પોતાની હમેશની સત્યતાથી, શાન્તિથી અને વિનય-
ભરી હિંમતથી ખુલાસો કર્યો કે, “ સાહેબ, એમ થયું કે પહેલી
પરીક્ષા વખતે હું વ્યાકરણમાં બરાબર તૈયાર થઈ શક્યો નહોતો,
એટલે એમાં તો જેવું સૂઝ્યું તેવું મારે લખવું પડ્યું. પણ ત્યાર પછીથી
આ મહિનો આખો મને વાંચવાને મળ્યો તેમાં મેં બધું પાકું કરી
લીધું. તેથી હવે આપને સાચા જવાબદઈ શક્યો છું. ”

આ ઉત્તરમાં પ્રકટ થતી ઝળુતા, સત્યતા, હિંમત અને પોતાના
કર્તવ્ય સંબંધી ચિન્તા એ ચારે વાનાં જોઈને પ્રો. ભાંડારકર તો ખુશ-
ખુશ થઈ ગયા. આ વૃદ્ધ મંડિત સાથે ગોવર્ધનરામને જે ગાઢ સંબંધ
પાછળથી બંધાયો, તેનું બીજ કદાચિત આ પ્રસંગ પણ હોય !

કાન્તિલાલ પંડ્યા

ધર્મશાળા

ધર્મશાળા એટલે વિવિધ જનસમાજ. ત્યાં ત્રિખંડોની વાર્તા ચાલે. ત્યાં બાવાઓ આવે, વેપારીઓ આવે, સરકારી અમલદારો આવે, જૂનો જમાનો વીતી ગયો છે એની જેમને બિલકુલ ખત્તર નથી એવા જૂના જમીનદારો ઘોડા પર જૂનું જીન નાંખી પ્રવાસ કરતા આવે, જૂના જમાના જેવું કંઈ હતું કે ન હતું એનો ખ્યાલ પણ જેને નથી એવા જીવાનિયાઓ આવે, લિખારીઓ આવે અને લિખારીઓ કરતાં ખરાબ પોલીસ પણ આવે. બાવા અનેક જાતના લોકો સાથે પ્રસંગ પડવાથી જેમનો મિજાજ ખાટા દહીં જેવો બન્યો છે એવા દુકાનદાર દહીં વેચવા પાસે બેઠેલા હોય જ. ધર્મશાળામાં સાંજરે છ વાગ્યાથી આઠ વાગ્યા સુધી ઘણું લાગેલડવાડ જ ચાલે છે. મુસાફરો એકબીજા સાથે અથવા પેતાના કૂલીઓ સાથે, ઘરાકો દુકાનદાર સાથે, દુકાનદારની સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાં સાથે, પોલીસો લિખારીઓ સાથે અને કુતરાંઓ એક બીજા સાથે આઠ વાગ્યા સુધી લડી લે છે. આઠ વાગ્યે પ્રથમ સુધા શાંત થાય છે, પછી ચુલાઓ શાંત થાય છે, ઘણું લાગે દીવાઓ પણ શાંત થાય છે (કેમકે એક પૈસામાં કોડિયું, દીવેટ અને તેલ આપનાર દુકાનદાર પાસે આઠ વાગ્યાનું જ બજેટ હોય છે) અને પછી વિરોધ શમી જઈ વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. આઠ વાગ્યા પછી એકવાર સુલેહનામું થયા પછી કોઈ કોઈની સાથે લડે નહિ એવો ધર્મશાળાનો આંતર-રાષ્ટ્રીય કાયદો હોય છે. તરત જ મુસાફર મુસાફર વચ્ચે સંવાદ શરૂ થાય છે. બાવાઓ દેશદેશાંતર વિષેની હકીકતો અને તેની સાથે પોતાની ટીકાટીપણી અહીંયાં રજુ કરે છે. જ્યાં છોકરાંઓ હોય ત્યાં બાદ-શાહ-ખીરબલ જરૂર આવે. ઘેરાંઓ હંમેશાં યાત્રાની જ વાતો કરે અને

એક જ ગામનાં હોય તો સાસુવહુ વચ્ચેના સનાતન સંત્રામની વાતો કરે. હિંદુસ્તાનની ગમે તે પ્રાંતની સ્ત્રીઓ બીજા ગમે તે પ્રાંતની સ્ત્રીઓ સાથે ધર્મશાળામાં વાતચીત કરી શકે છે. ભાષાની અગવડ તો સુશિક્ષિત લોકોને માટે જ હોય છે. સ્ત્રીઓ એટલે જૂની દુનિયા, ત્યાં વિચારો, ભાવનાઓ, વહેમો, રિવાજો અને આદર્શો એક ને એક. પછી વાતો કરતાં અગવડ શાની આવે? જેમ બે અંગ્રેજ મળે એટલે આજની હવા કેવી છે એની વાત કરે છે તેમ સ્ત્રીઓ મળે એટલે તારે કેટલાં છોકરાં છે, છોકરીઓ ક્યાં ક્યાં પરણી છે, છોકરીઓને સુખ છે કે દુઃખ છે, ઘરની ડોસીએ જત્રા કરી છે કે નહિ, વગેરે વાતો જ ચાલે. દુકાનદારની સ્ત્રી આમાં ભળી પોતાના દુઃખની કહાણી પાંચ હજાર છસો બારમે વખતે અશ્રુ સહિત અને કશો સંક્ષેપ ક્યાં વગર જેવી ને તેવી જ કહી દે છે, અને ઘણે ભાગે આ વર્ણન નકામું નથી જતું. માયાળુ મુસાફરો-ખરાબ દુકાનદારથી છેતરાએલા આ મુસાફરો-દુકાનદારની સ્ત્રીનું દુઃખ જોઈ તેમ જ તે પણ દુકાનદારનો પોતાના જેટલો જ દ્રેષ કરે છે એ વાતનું સમાધાન માની તેને કંઈ પણ મંતોષ આપી વિદાય લે છે. દુકાનદારોએ પણ દરેક પ્રાંત વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધેલો હોય જ, અને તેઓ બાવા જેટલી જ છૂટથી તે જણાવી દે છે; કેમકે પીનલોકોની એક પણ કલમ બાવાએને અને દુકાનદારોને માટે નથી.

દેશી રિયાસતના રહીશો ધર્મશાળામાં આવે એટલે રિયાસતોનું તારતમ્ય ચર્ચાય છે અને દરબારની અંદરની ખટપટ અને પ્રપંચનું રહસ્ય ‘તમને જ’ કહે છે. ગમે તે માણસ આગળ પોતાના રાજદરબારની કિંવદન્તી બોલી નાંખવા જેટલા તેઓ બેવકા નથી હોતા. પણ ‘તમે’ તો ખાનદાન માણસ. ‘તમારા’ આગળ એવી વાતો કહેવામાં શાને વાંધા હોય?

કાલેલકર

એક પ્રશ્ન

સર્વ શાસ્ત્રીઓ કૃપા કરી અહીં આવો. અને મારા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરો. ધર્મના, માનસશાસ્ત્રના, સંસારશાસ્ત્રના, રાજનીતિના, પ્રમાણશાસ્ત્રના, નીતિના, અનીતિના, સર્વ શાસ્ત્રીઓ:

આવો શાસ્ત્રી તમ પગલે પાવન થવું રે લોલ,
પ્રાણુ રૂઢન્ટા પ્રશ્ન પદે ઠાલવું રે લોલ.

*

*

*

*

હું બીજી એલએલ. બી. નો અભ્યાસ કરતો હતો અને વાંચવાથી કંટાળીને મારે વચ્ચે માળે જે હાથમાં આવ્યું તે પેપર વાંચતો હતો. તેમાં મુંબાઈની ગાયવાડી લેખનમાં એક માળામાં જરા આગનું છમકલું થયાનું વાંચ્યું, અને કાંઈ વાત કરવા જોઈતી હતી માટે કાણ જાણે શા ભોગ લાગ્યા તે મારી બહેનને કહ્યું: “ જોયું બહેન, આ મુંબાઈમાં આગનું છમકલું થયું તે. ”

બહેન: કેમ, છમકલું થયું તેમાં એવું શું જાણવાનું છે ? કારણ શું હતું ?

હું: માળામાં ધાટી સ્ટવ કરતો હતો અને સ્પિરિટ ઝાંછો પડ્યો છે જાણી બીજી વાર સળગતા સ્પિરિટમાં બાટલી લઈ સ્પિરિટ નાંખતાં આખી બાટલી સળગી. એ તો સાઈ થયું કે આસપાસથી માણસોએ આવીને આગ ઝુઝાવી.

બહેન: હા, આપણા ઘરમાં આવું. બનતાં બનતાં રહી ગએલું તે તમને ખબર છે ?

હું: હા. મને ખબર કેમ ન હોય ? પણ તને એની ક્યાંથી ખબર ?

બહેન: વાહ ! આપણો નોકર ડાહ્યલો નવો નવો રાખેલો, તે પણ એવી રીતે સળગતા સ્પિરિટમાં સ્પિરિટ નાંખવા જતો હતો. પણ હું પાસે બેઠેલી તે મેં હળવે રહીને તેના હાથમાંથી બાટલી જ લઈ લીધી. જો ઉતાવળી બોલું તો કદાચ ચમકીને એકદમ સ્પિરિટ નાંખી દે.

હું: અરે ગાંડી, એ તો હું ત્યાં બેઠો હતો અને મેં જ એના હાથમાંથી બાટલી લઈ લીધી'તી. અને પછી મેં તમને બધાંને સમજાવ્યું કે—

બહેન: લો, રાખો રાખો. એટલું અમે નહિ સમજતાં હોઈએ ? મેં ચન્દ્રકાન્તમાં વાંચેલું કે કર્ણ નિશાન પાડવા પાછો પગલે જતો હતો અને ત્યાં પહોંચે કુવો આવ્યો. જો એક પગલું પાછો ખસત તો કુવામાં પડત. કર્ણના માણસે બોલ્યા ચાલ્યા વિના પેલું નિશાન જ તોડી પાડ્યું. અને એવી રીતે તરતજીવિથી કર્ણને બચાવ્યો. ત્યારથી હું સમજતી કે એવે વખતે ખૂબ ન પાડવી. પણ જાતે જ તે સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી કાર્ય અટકાવ્યું.

હું: ઓ હો હો ! શું શાસ્ત્રજ્ઞાન છે ! ચન્દ્રકાન્તમાંથી દાખલો આવ્યો એટલે જાણે થઈ ગયું ! એ તો ડાહ્યલાના હાથમાંથી મેં બાટલી લઈ લીધી હતી અને પછી તમને બધાંને મેં ઘટલીના ચિત્રકારનો દાખલો આપીને આ વાત સમજાવી હતી. એ વખતે પછી તેં કર્ણનો દાખલો આવ્યો હતો.

બહેન: કાંઈ નહિ. આમાં પંચ નીમો, બાને બોલાવો. બા કહે તે ખરું. બા, ઓ બા, આમ આવો.

બા આવ્યાં.

બા: કેમ હીરા, શું છે ?

હું: બા, આપણા ઘરમાં—

બહેન: ના, એમ નહિ ચાલે. તમે તો વકીલાત કરીને આડું અવળું પૂછો અને બા તો બિચારાં બોળાં છે, હું જ પૂછું છું. બા,

આપણા ઘરમાં ડાહ્યલો નોકર હતો અને તેને આપણે કહાડી મૂક્યો એ યાદ છે ?

બા: હા; મુઓ તદ્દન એવદૂક. એક વાર સળગતા સ્પિરિટમાં પાછો સ્પિરિટ નાખતો હતો. હું પાસે બેઠી હતી તે તેની પાસેથી મેં તો બાટલી જ લઈ લીધી. ઠીક થયું, ગયો, નહિ તો કાંઈનું કાંઈ નુકસાન કરત.

હું: વળી આ જુઓ. આ તો બેની લડવાડમાં ત્રીજો ખાઈ જાય. હું અને હીરાને એ જ તકરાર ચાલે છે. હું કહું છું મેં ડાહ્યલાના હાથમાંથી બાટલી લીધી અને હીરા કહે છે મેં લીધી. અને તમને પૂછવા બોલાવ્યાં તો તમે વળી જુદું જ કહો છો.

હીરા: કાંઈ નહિ, બા, ! એ ભાઈ આપણને નહિ પહોંચવા દે. નાનાં ભાભીને બોલાવો. એ કહેશે એટલે સાચું માનશે. ભાભી, આ ભાભી !

મારી પત્ની ગૌરી આવી એટલે હીરાએ કહ્યું: કેમ ગૌરીભાભી, આમ આવો. ડાહ્યલાના હાથમાંથી સ્પિરિટની બાટલી કાણે લઈ લીધી એ વાતનો ન્યાય કરો.

ગૌરી: તે કેસની હકીકત જાણ્યા સિવાય શો ન્યાય કરે ? પક્ષકારો કાણ છે ?

હીરા: ભાઈ કહે છે મેં બાટલી લઈ લીધી હતી અને—

ગૌરી: ત્યારે તો તમે હમણાં બોલો માં. હું જ એમની ઉલટ-પાલટ તપાસ કરું છું, સાંભળો. તમે કહો છો કે તમે બાટલી લઈ લીધી હતી ?

હું: પણ હું તને ક્યાં ન્યાયાધીશ તરીકે સ્વીકારું છું ? અને ન્યાયાધીશથી તે વળી ઉલટપાલટ તપાસ થાય ?

ગૌરી: ના, તે ન્યાયાધીશ નહિ, જાઓ. પણ હું વકીલ તરીકે અને છેવટ પક્ષકાર તરીકે તો પૂછી શકું ના ? બોલો, તમને ખબર

છે ? રસોડામાં ચૂલો કઈ જગાએ છે ? અને સ્ટવ કઈ દિશામાં રહે છે ?

હું: એટલે તને બીક લાગતી હશે કે રખેને હું તારા રસોડાના સ્વરાજમાં પગપેસારો કરું ! તેથી આટલી જીવ ઉપર આવીને લડે છે ! પણ મને ખબર છે હોં !

ગૌરી: તમે મારા સ્વરાજમાં પગપેસારો કરશો એવી મને લગારેય બીક નથી. તે દિવસે બહેને મરકરી કરી ત્યારે રોટલી સવળી કે સવળી તે પણ ઝાળખતા ન હતા. પણ ખબર હોય તો જવાબ દો.

હું: પૂર્વમાં.

હીરા (તાળીઓ પાડતાં): ખોટું, ખોટું, હાર્યાં. લાભી, તમે ભારે કર્યું. હવે કહો કે આટલી કાણે લીધીંતી ?

ગૌરી: કાણે કેમ ! મેં લીધીંતી. તે દિવસે આ અને તમે બહાર ગયાં હતાં. હું ઘરમાં એકલી હતી. એને મોટા ભાઈને માટે ચહા મૂકવાનું કહેલું અને હું ઓચિંતી જઈ ચડી. ત્યાં તો એવઢૂં આટલી હાથમાં લઈને સળગતામાં રેડવા જતો હતો.

હું: જો ન્યાયાધીશ થયાં છે પોતે. આમ તેમ કરીને પોતાને માન ખાટું છે. અને બીજાની વાતો ખોટી કરવા બધાંની ગેરહાજરી બતાવવી છે.

ગૌરી: મેં ક્યારે કહ્યું હતું કે હું ન્યાયાધીશ છું ? હું તો પહેલેથી જ પક્ષકાર હતી.

હીરા: કાંઈ નહિ. ત્યારે મોટાભાઈને બોલાવો. હવે આનો ફડચો તો કરવો જ જોઈએ.

હું: હા; મોટાભાઈને બોલાવો.

હીરા: મોટાભાઈ, જરા આમ આવશો ?

મોટાભાઈ: કેમ, છે શું ? સુખે પેપર પણ નહિ વાંચવા દો ?

હીરા: તે અમારે પણ પેપર વાંચતાં જ મુશ્કેલી આવેલી છે માટે બોલાવીએ છીએ.

મોટાભાઈએ આવીને કહ્યું: ઓહો ! આ કાલાહલ શો ? યુરોપનું યુદ્ધ લજવો છો કાંઈ ?

હીરા: હા ! લગભગ યુદ્ધ જેટલા પક્ષકારો થઈ ગયા છે. એક એ ખૂટતા હશે.

મોટાભાઈ: હો ત્યારે હું પણ પક્ષકાર થાઉં. બોલો શું છે ?

હીરા: ના; આમાં તો ન્યાય કરવો પડશે. પક્ષકાર થયે કામ નહિ આવે. તકરાર મોટી થઈ પડી છે. હું અને ભાઈ વચ્ચે તકરાર પડી છે.

ગૌરી વડીલને જોઈ ચાલવા જતી હતી તેને પકડી રાખી તે ફરી બોલી: હો; ભાભીસાહેબનું દેનરમાં નામ ન નોંધાવ્યું એટલે એ તો રીસાઈને ચાલ્યાં. એમને પણ દાવો છે અને બાનો પણ દાવો છે. આપણા ઘરમાં ડાહ્યો હતો તેના હાથમાંથી આટલી કોણે લઈ લીધી તે સવાલ છે. હું કદું છું મેં લીધી અને ભાઈ કહે છે—

મોટાભાઈ: હા, તે નમે બધાંએ ઘણીવાર એના હાથમાંથી આટલી લીધી હશે તેમાં તકરાર શી કરો છો ? મેં તો માત્ર એકવાર ડાહ્યાના હાથમાંથી આટલી લીધેલી. મેં તેને સ્ટવ સળગાવવાનું કહ્યું. તેણે થોડો સ્પિરિટ નાંખીને સળગાવ્યો. મેં કહ્યું: ‘ અલ્યા, ઓછો પડશે ’ એટલે મૂરખો સળગના સ્પિરિટમાં સ્પિરિટ નાંખવાનું કરતો હતો. મેં તેના હાથમાંથી આટલી લઈ લીધી. *

હીરા: આ તો તમે પણ અરેખર પક્ષકાર થઈ ગયા ! હવે કરવું શું ?

બા: હવે મોટાં ભાભી બાકી રહ્યાં. એ પણ કહે કે, મેં સળગતું બચાવ્યું હતું એટલે થયું. નાટક પૂરું થાય.

બરાબર આ જ વખતે મોટાં ભાભી આવી પહોંચ્યાં.

હીરા: ભાભી, આયુષ્ય તો લાંબું છે. બોલો આપણા ઘરમાં સ્પિરિટ સળગાવતાં ડાહ્યાના હાથમાંથી આટલી કોણે લઈ લીધી હતી ? જો જો, મેં જ લીધીની એમ ન કહેતાં.

મોટાંભાભી: તમે પણ એ જ વાત કરો છો ! હું તો માનું જ છું કે મનોમન સાક્ષી છે. (મારા સામું જોઈને) વિચારસંદ્ધિ આલે તેને અંગ્રેજીમાં શું કહે છે ? તમે કાંઈ કહ્યું હતું ને ?

હું: ટેલીપથી (Telepathy).

મોટાંભાભી: હું તો ટેલીપથીને માનું છું. દીનુભાઈને ઘેર બેસવા ગઈતી ત્યાં ડાહ્યાલાની વાત નીકળતાં મેં હમણાં જ કહ્યું કે એ મૂરખો સજગતા સ્વભાવમાં સ્પિરિટ નાંખવા જતો હતો તે મેં બાટલી પડાવી લીધી હતી. અને અહીં આવું છું તો તમે પણ એ જ વાત કરો છો ! પૃથ્વી આવો વળી ખોદું કહેતી હોઉં તો.

હીરા: પણ ભાભી, આ તો વિચિત્ર ટેલીપથી થઈ. આવી તો દુનિયામાં નહિ હોય. અમે વાત તો એ જ કરીએ છીએ પણ અમે દરેક એમ કહીએ છીએ કે એ બાટલી અમે લીધેલી.

મોટાંભાભી: હો યુરોપીય યુદ્ધ જેટલા પક્ષકારો થઈ ગયા.

હું: પણ ત્યારે આનો નિવેડો શો આવ્યો ?

મોટાંભાભી: નિવેડો એ કે બધાંએ હવે ચલા પીવી.

હું: પણ બાટલી કાણે લીધી ?

મોટાંભાભી: જે ચલા પીએ એણે.

*

*

*

*

એ વખતે તો મેં એ નિવેડો સ્વીકારી લીધો. પણ તમને બધા શાસ્ત્રીઓને પૂછું છું: આમાં ખરું કાણ ? અને આ ગોટાળાનું કારણ શું ?

મને એટલું હો એટલું કહો કથી રે લોલ,

માન્યું અમાન્યું હો મંત કાં થતું નથી રે લોલ !

ધાર્યું અધાર્યું હો મંત કાં થતું નથી રે લોલ ?

રામનારાયણ પાઠક

દંડકારણ્ય

[ભરત ગયા પછી રામચંદ્રને ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર રહેવાનો અણુગમો થવા લાગ્યો; કેટલાક ઋષિઓના સંગાથમાં તે દંડકારણ્ય જઈ પહોંચ્યા.]

વિન્ધ્ય પર્વત અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના વિશાળ પ્રદેશનું નામ દંડકારણ્ય હતું. દંડકારણ્ય એટલે કુદરતની શોભાનો ખજાનો એમ મનાતું, અને ખરેખર હતું પણ તેમજ. માણસ એક વાર માંદા પેઠો હોય તો ક્યાં ગયો એનો પત્તો જ ન લાગે એવાં વાઘ, વર, રીંછ વગેરે વિકરાળ પશુઓથી ભરેલાં ઘાડાંજંખળવાળાંવન, અને લીલોતરીવાળાં ગાઉના ગાઉ સુધી પથરાઈ રહેલાં વિશાળ મેદાન, ઊંચી ટેકરીઓ અને ઊંડી ખીણો, પ્રચંડ ધૂધવાટ કરતી નદીઓ અને ખળ-ખળ વહેતાં નાનકડાં ઝરણાં, વેરાન પ્રદેશ અને ધાનથી ઉભરાતાં ખેતરો, વગેરે ભાતભાતનાં દશ્યોથી જ્ઞેનારના મન પર સૃષ્ટિની વિશાળતા અને વિવિધતાની ઊંડી છાપ પડતી અને એ સૃષ્ટિના કર્તાની શક્તિ માટે ભક્તિભાવ ઉપજતો. રસિક અને નિર્મળ મનવાળા મનુષ્યનું હૃદય એ દશ્યો જોઈને કુદરત સાથે એકતાન થતું અને પોતાના અને સૃષ્ટિના આત્મા વચ્ચે એકતાનો અનુભવ કરતું.

તપ અને ધ્યાનને માટે દંડકારણ્યમાં પૂરી અનુકૂળતા હતી અને તેથી જ એ તપસ્વીઓનું સ્થાન બની ગયું હતું. તેમાં ઠેકઠેકાણે ઋષિમુનિઓના આશ્રમનાં જૂથનાં જૂથ વસ્યાં હતાં. એ આશ્રમોમાં મોટાં મોટાં વિદ્યાપીઠો ચાલતાં અને અહોરાત્ર સરસ્વતીની ઉપાસના

થતી. સરસ્વતીના અનન્ય અને નૈષ્ઠિક ઉપાસક ઋષિમુનિઓ એ વિદ્યાપીઠોના કુલપતિ થતા અને એમના હાથ નીચે સેંકડો અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા લણાવતા. તે કાળમાં દંડકારણ્યનાં વિદ્યાપીઠોની પ્રતિષ્ઠા ભારે હતી અને દેશદેશાન્તરમાં તેમની કીર્તિ પ્રસરેલી હતી. દેશદેશથી દિગ્ ગણાતી ત્રણ વર્ણોના વિદ્યાર્થીઓ હજારોની સંખ્યામાં આવી એ વિદ્યાપીઠોમાં જોડાતા અને અભ્યાસ કરતા. એક-એક કુલપતિના હાથમાં દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને બધાને અન્નવસ્ત્ર કુલપતિ જ પૂરાં પાડતા. કેળવણીનું ખર્ચ મોટે ભાગે રાજાઓ તરફથી પૂરું પડતું. વિદ્યાપીઠોમાં વિદ્યાઓનું પઠનપાઠન થતું. વિદ્યાર્થીઓ લણીગણી ગુરુદક્ષિણા આપી ગુરુનો આશીર્વાદ લઈ સ્નાતક બની ઘેર જતા..

તે કાળે વિદ્યાનું મહત્ત્વ એટલું બધું ગણાતું કે વિદ્યા મેળવવી એ દરેક દિગ્નું કર્તવ્ય ગણાતું. ઉપવીત સંસ્કાર કરી અધ્યયન ન કરનાર ‘ત્રાત્ય’ કહેવાતા અને અપવિત્ર ગણાતા. ગમે તેવા સંકટમાં પણ કોઈ એમને વિદ્યા લણાવવા અથવા એમની સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવા તૈયાર થતું નહિ. લણવાને માટે કોઈ જાતની શ્રી ન હતી કે ભારે ભારે ચોપડીઓ ખરીદવી પડતી ન હતી. સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન ગુરુને મુખેથી જ મળતું. એટલે ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ સહેલાઈથી જ શાસ્ત્ર લણવું હોય તે શાસ્ત્ર કે વિદ્યામાં પારંગત થઈ શકતો. વિદ્યાપીઠો હમેશાં ભરેલાં રહેતાં તેનું આ મહત્ત્વ અને લગભગ ફરજિયાત કેળવણી એ પણ એક મુખ્ય કારણ હતું.

એક બાળુ સરસ્વતીની આરાધના ચાલતી ત્યાં બીજી બાળુ તપસ્વીઓની તપશ્ચર્યા પણ કોઈ જાતના દમ્પલ વિના નિર્જન અરણ્યના એકાંત અને સાંતિવાળા ભાગોમાં અહોરાત્ર અખંડ ચાલ્યાં કરતી હતી. ઋષિઓ જાતજાતનાં વ્રત આદરી એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન ધરી મોક્ષના ઉપાય સાધી રહ્યા હતા. કેટલાકને સૂર્યચન્દ્રનાં કિરણ એ જ એક આહાર હતો. કેટલાકને કાચું પથ્થરથી પીસેલું અનાજ જ

ખાવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. કેટલાક પાંદડાં ખાઈને જ જીવતા તો કોક વળી ખાંડા વિનાનું ફેતરાંવાળું જ અનાજ ખાતા. કેટલાકે ગળા મુધી પાણીમાં ઉભા રહી કદી પણ બહાર ન નીકળવાનો નિયમ કર્યો હતો. કેટલાક શરીરની પથારી કરીને જ સૂઈ રહેતા, તો કેટલાકને ઉભે ઉભે જ ઊંઘ લેવાનું તત હતું. કોઈ વળી રાતદિન એક પગ પર જ ઉભા રહેતા. કેટલાક કેવળ પાણીનો જ આહાર કરતા તો કેટલાક કેવળ વાયુભક્ષણ કરીને જ રહેતા. કેટલાક હમેશાં ખુલ્લી જગામાં ઉભા રહેતા, તો કેટલાક દર્ભ પાથરીને તેના પર શયન કરતા. કેટલાક પર્વત પર રહેતા અને કદી નીચે ઉતરતા નહિ. કેટલાકનો વળી હમેશાં ભીનાં વસ્ત્ર પહેરી રાખવાનો નિશ્ચય હતો. કેટલાક ચોપાસ તાપણાં સળગાવી એની વચ્ચે બેસી પંચાગ્નિ સેવન કરતા હતા. આમ નાના પ્રકારનાં શરીર-કષ્ટ કરીને એ બધા તપસ્વીઓ જપ કર્યા કરતા અને સમાધિની ધૂન લગાવી રહ્યા હતા.

એમની દિવ્ય શાંતિમાં ખલેલ પડાવનાર માત્ર એક વસ્તુ હતી. દંડકારણ્યમાં રાક્ષસોનો પણ વાસ હતો. એ રાક્ષસો ઋષિઓ પર વારં-વાર ધાડ પાડતા, એમના યજ્ઞમાં લંગાણુ પડાવતા અને કેટલીક વાર તેમને મારી પણ નાંખતા. કેટલાયે તપસ્વીઓ આમ રાક્ષસોનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા. રાક્ષસોના જીવનનો ઉપાય કરવાની એમનામાં શક્તિ ન હતી એમ નહિ. ત્રિભુવનને પણ પલકમાં બાળીને ભસ્મ કરે એવું એ તપસ્વીઓમાં તેજ હતું. પણ એ તેજ મૂઢ હતું અને એનો તેઓ ઉપયોગ કરતા નહિ. ઘણાં વિધ્ન વેડીને અને અગણિત લાઘવોને હઠાવીને કણ કણ કરીને સંચિત કરેલા તપને શાપ આપીને ક્ષણવારમાં બાળી નાંખવું એ તેમને ન ગમતું. તેમને મન નાશવંત દેહ કરતાં તપની કિંમત વધારે હતી. એથી તેઓ મુંઝે મોઢે રાક્ષસોનો ત્રાસ સહન કરીને કોધને દબાવી રહ્યા હતા. કોધનો સહેજ પણ વિગળ થાય તો તપ ક્ષીણ થઈ જાય, તેથી તેઓ સંભાળી સંભાળીને ચાલતા હતા.

તેમણે બ્યારે સાંભળ્યું કે એ ધીર વીર ક્ષત્રિયકુમાર દંડકાર-
ણ્યમાં આવ્યા છે અને તેમણે અત્યાર સુધીમાં બધા રાક્ષસોને માર્યા
છે, ત્યારે તેમનાં મન પ્રપ્ત્તિસ્થિત થયાં. આ ક્ષત્રિયકુમારો દંડકારણ્ય-
માંથી રાક્ષસની જડ કાઢશે કે ઓછામાં ઓછું તેમને ત્યાંથી ભગાડી
તો મૂકશે એ આશાથી તપોવનવાસીઓને આનંદ થયો. જે ઋષિમુ-
નિઓ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા તેમને તો વિષ્ણુભગવાને દુષ્ટ રાક્ષસોનો
સંહાર કરવાને અવતાર લીધો છે એ વાતની ખબર હતી.
ઋષિઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ રામ પાસે ગયું અને તેમને દંડકાર-
ણ્યમાં રહી રાક્ષસોનો ભય દેડવાને વિનંતિ કરી.

ચન્દ્રશંકર શુક્લ

દીકરો !

ચલાળા ગામથી ચાર ગાઉ ઉપર બરાબર ગરને કાંઠે શેલ નામની એક નદી ચાલી જાય છે. કાળા પથરોની એની લેંકાર ઉંચી બેખડો વચ્ચે ધીરાં ધીરાં ગરજતાં એનાં પાણી વહાં જાય છે—જાણે કાઠી ભૂતાવળનાં છોકરાં માને ધાવતાં ધાવતાં હોંકારા કરી રહ્યાં છે.

એ વિકરાળ નદીને કાંઠે પંખીના માળા જેવડું નાનું લાખા-પાદર નામનું ગામડું છે. લાખાપાદરની ચોપાસ નદીઓ જ ચાલી જાય છે. ચોમાસામાં તો જાણે પાતાળલોકની નાગકન્યાઓ પૃથ્વી ઉપર નાચ કરવા નીકળી હોય તેમ અનેક ઝરણાં ફૂટી નીકળે છે. સતજીવના ઋષિ જેવા એક જૂના વડલાની છાંયડી નીચે પથરની બેખડમાંથી પાણીનો મોટો ઘોધ પડે છે. એ ઘોધની આસપાસ લોકોએ ગૌમુખ બાંધીને ગૌમુખી ગંગા સ્થાપ્યાં છે. પડખે જ શંકર બેઠા છે. કુદરતે એકસામટી ગુલાબી કરેણુ ઉગાડી છે. આંખાની ઘટા જમી છે. નીચે એ ગૌમુખીને ઝીલનારો, કુદરતમાતાએ જાણે માપી-માપીને કંડારેલો નિર્મળ કુંડ આવેલો છે. નીચાણમાં ઉંડો ધરો છે. વડલા ઉપર મોરલા ટૌકે છે, ગૌમુખીનાં નીરં ખળખળે છે, કુંડમાં નાની માછલીઓ તગમગે છે, ને ધુનામાં મગર શેલે છે. કુદરતના રૂપમાં કામળ અને વિકરાળ બેય રેખા કેવી ભુક્તિથી આંકેલી છે ! એવે સ્થળે જન્મનારાં માનવી પણ એક વખત એવાં જ કામળ અને વિકરાળ હતાં ! શરવીર ને પ્રેમી હતાં !

એ ગામડામાં લાખાવાળા નામે એક કાઠી દરબાર થઈ ગયા. લાખાવાળા જેવા પરાક્રમી હતા તેવા જ પ્રભુભક્ત હતા.

એક દિવસ લાખાવાળા દરબાર ચલાળા ગામે કાઠકને કારને ગએલા. આસપાસના ખીન્ન ઘણા કાઠી મલદેરા પણ આવેલા. કામળીઆવાડનો ભોળે કામળીઓ પણ આવેલો. ભોળે કામળીઓ લયાનક હુંટારો હતો. મુલકની ગાયો હેસો ચોરાઈને આવે એને ભોળે કામળીઓ સંધરતો. એનું નામ લેતાં તો છોકરાં છાનાં રહી જતાં.

ચલાળામાં ભોળો થયેલ કાઠી ડાયરો ભોળ કામળીઆની લોહકાઈનીં વખાણ કરવા મંડ્યો. એકેએક કાઠી ભોળને સાંઝે લગાડવા મંડ્યો. “બા, ભોળે ક્યાં થાય?” “ભોળલાઈની તો ફે ફાટે.” “ભોળે તો મોટા ગઢપતિને ધૂળવ્યા”! એવી એવી નારીક વચ્ચે એટો એટો ભોળે રૂપે મદેલા હોકાની ધીરી ધીરી ઘૂંટ નાણી રહ્યો છે. અથા કાઠી એની પાસે બકરાં જેવા લાગે છે.

ભોળનાં બહુ વખાણ થવા માંડ્યાં ત્યારે લાખાવાળાથી ન રહેવાયું. એણે ધીરે રહીને વચન કાઢ્યું કે “હા, બા, હા, ભોળે મલકેને! બાદશાહ, ને કાઠી એનાં કુતરાં! ભોળે સાંઢ, ને કાઠી એના માંડ!”

ડાયરો થંભી ગયો. ધગાવેલા ત્રાંબા જેવી લાલધુમ આંખો દરડીને ભોળે એના પાડાના જેવા કાંધમાંથી અવાજ કાઢ્યો કે “એ કાણ?”

“ભોળ, એ તો હું લાખાવાળો.”

“હીક, લાખાવાળા! લાખાપાદર આડો હવે ગઢ ચણાવજો. માટી થાળે.”

“માટી તો મા જાણે ત્યારે થઈને જ સૌ આવે છે; ત્યાર પછી માટી થવાય નહિ, અને લાખાપાદરને તો જીવતાં શરીરોનો જ ગઢ શોભે. માટે ભોળ, તું આવજો. તું વખાણીશ એવી મહેમાનગતી કરશું.”

સહુ પોતપોતાને ઘેર ગયા. લાખાવાળાને તે દિવસથી લણકારા વાગી ગયા કે નક્કી ભોળે લાખાપાદર ઉપર પડશે. તે દિવસથી લાખાવાળો પરગામ જઈને રાત નથી રોકાતા. જ્યાં જાય ત્યાંથી ઝાલર ટાણે તો ઝાંપામાં આવી જ પહોંચે.

એ વાતને તો છ આઠ મહીના થઈ ગયા. લાખાવાળાને લાગ્યું કે ભોળે કાં તો ભૂલી ગયો, ને કાં તો થડકી ગયો. એ રીતે મનમાંથી ફડકો ઓછો થયો.

એક દિવસ લાખાવાળો ચલાજે ગયા. ચલાળાના ગલદેરા કહે કે “લાખ વાતે પણ આજની રાત નહિ જાગા થઈએ.”

લાખાવાળો બોલ્યા કે, “બા, રાતે આમ રેદું મુકાય નહિ. ભોળાને નોતરાં દીધાં છે.”

“હવે દીક. ભોળે ક્યાં તમારી વાંસે લમતો ફરે છે ?”

ક્યવાતે મને દરબાર રોકાણા. રાતે ઢોલીઆમાં એને ઊંધા ન આવી.

આંહી લાખાપાદરમાં શું થયું ? સાંજ પડી અને વાવડ મળ્યા કે, “ભોળે કટક લઇને આવે છે.” ગામનો ઝાંપો બંધ કરી, આડાં ગાડાં ગોઠવી, લોકો હથિયાર લઈ ઉભા રહ્યા. પણ દરબાર વિના લોકોની છાતી લાંગી ગઈ.

ભોળાનું કટક પડ્યું. ઝાંપો ઉપર લાખાપાદરના કૂંક જીવાન કામ આવ્યા. ઝાંપો તૂટ્યો. કટક ગામમાં પેસીને વસ્તીને ધમરોળવા મંડ્યું. નક્કો કર્યું હતું કે લૂંટ કરી કરીને સહુએ પરબારા ગામને સીમાડે કાઢી જાડ નીચે મળવું. તે પ્રમાણે સહુ ચાલવા મંડ્યા.

ગામમાં કબરસ્તાન જેવી શાંતિ છવાઈ ગઈ. ભોળે કામળીઓ સમજતો હતો કે લાખાવાળો ઘરમાં સંતાઈ રહ્યો છે. એ લાખાવાળાના ફળીમાં જઈને હાકલા કરવા મંડ્યો કે “કાહી ! બારે નીકળ, બારે નીકળ.”

એરડામાં ઉભી ઉભી લાખાવાળાની સ્ત્રી ચરચરતી હતી. એણે જવાબ દીધો કે “ભોળ, કાહી ધરે હોત તો તો શેલને સામે કાઢે તને લેવા આવત, સંતાત નહિ.”

હંચી હંચી ઓસરીની એક થાંભલીને ટેકા દઈને લાખાવાળાની એક દીકરી ઉભી હતી. પંદર વરસની ઉંમર થઈ હશે. ભોળાના

પડકારા, લોહી તરખોળ ભાલું, ને લાલધુમ આંખો એ જોકરીને મન જાણે કાંઈક જોવા જેવું લાગતું હતું—ખઠીવા જેવું નહિ. એ શાંત ઉભી હતી. અંધારી રાતે જોમમાયા જેવી લાગતી હતી. મોતની લીલા તો જાણે ખૂબ નીરખી હોય તેવી ઠરેલી એની મુખમુદ્રા હતી ! પેલા વડલાની છાંયડીએ રસેલી અને ધરામાં નહાઈ નહાઈને વજ્ર જેવી અનેલી એની કાયા હતી.

ભોજે જોયું તો ફળીમાં એ બાઈ ઉભી હતી તે થાંભલા પાસે જ એક વછેરો બાંધેલો. આપ સગા દીકરાને ચડવા ન આપે એવો એ વછેરો ! લાખાવાળાનો આત્મારામ એ વછેરો ! ભોજે વિચાર્યું કે “આ વછેરો લઈ જઈને જગતને બતાવીશ; લાખાવાળો જીવશે ત્યાં લગી નીચું જોઈને હાલશે.”

પોતાના હાથમાં ભાલું હતું તે ઓસરીની કારે ટેકવીને વછેરાના પગની પછાડી જોડવા ભોજે નીચે બેઠો. માથું નીચું રાખીને પછાડી જોડવા મંડ્યો. બરડો બરાબર લાખાવાળાની દીકરીના સામો રહ્યો.

ઔરડામાંથી મા કહે છે કે “બેટા, આંહી આવતી રહે.”

પણ કાડીની દીકરી શું જોઈ રહી છે ? તૈયાર ભાલું, તૈયાર બરડો, અને નિર્જન ફળિયું ! વિચાર કરવાનો એને વખત નહોતો. એણે ભાલું ઉપાડ્યું; ત્યાં ઉભાં ઉભાં જ એ હાથે ઝાલીને એ જોમ-માયાએ ભોળના પહોળા બરડામાં ભાલાનો ધા મૂક્યો. ભય દેતું ભાલું સોંસરવું ગયું. ભોળને ધરતી સાથે જડી દીધો.

નીચે ઉતરી, ભોળની જ તરવાર કાઢી, દીકરીએ એને ઝાટકા મૂક્યા. શરીરના કટકા કર્યા. પછી માને બોલાવી, “માડી, પછેડી લાવ્ય, ગાંસડી બાંધીએ.”

ગાંસડી બાંધીને ઔરડામાં મૂકી દીધી. કાઈને ખબર ન પડવા દીધી.

ગામમાંથી આખી ફોજ નીકળી ગઈ હતી. સહુને મન એમ હતું કે ભોજે મોઢા આગળ નીકળી ગયો હશે.

દીકરીએ તે જ ટાણે ગઢવીને બોલાવ્યા. દીકરી કહે કે “ગઢવા, ચલાજે જાઓ, ને આપુને કહો કે પરબારા ક્યાંય ન જાય, આંહી આવીને એકવાર મારે મોઢે થઈને પછી લલે ભોજની વાંસે જાય. પણ પરબારા જાય તો મને મરતી દેખે.”

ગઢવી ચલાજે પહોંચ્યા. દરબારે વાત સાંભળી કે ભોજે ગામ લાગ્યું. લાખાવાળાને માથે જાણે સાતે આકાશ તૂટી પડ્યાં !

“હવે હું શું મોઢું લઈ લાખાપાદર આવું? પરબારો શત્રુઓને હાથે મરીશ.”

“પણ એકની એક દીકરીના સમ ! ડાહી દીકરી શું કામ બોલાવતી હશે ! મારા સંતાનને માઈ મોઢું કાળું કરવાની કુમતિ કદી ન મૂઝે. કંઈક કારણ હશે ! જાઉં ! ”

દરબાર ઘેર પહોંચ્યા. ત્યાં ધીરેક રહીને દીકરીએ કહ્યું, “આપુ તમારે જાવું હોય તો લલે, પણ કટક કોઈ નથી ગયું. એક જણને તો આંહી રાખ્યો છે. ”

એમ કહીને ચોરડામાં લઈ જઈને ગાંસડી છોડી બતાવી. લાખાવાળાએ મોઢું ઓળખ્યું. એ તો ભોજને પોતે !

દરબારનું હૈયું હરખથી અને ગર્વથી ફાટવા લાગ્યું. એણે દીકરીને માથે હાથ મૂક્યો. એ બોલ્યો કે “જગન કહેતું કે મારે દીકરી છે. પણ ના, આજ જાણ્યું કે મારે તો દીકરો છે ! ”

ઝવેરચંદ મેઘાણી

“ Books, indeed, endow us with a whole enchanted palace of happy thoughts.”

Macaulay

પુસ્તકો મળ્યાં એટલે સદ્વિચારો રૂપી એક આખો મનમોહક
મહેલ મળ્યો એમ જ સમજવું.

મકાલે

દલપતરામ

(ઈ. સ. ૧૮૨૦—૧૮૬૮)

“ દાવકું હાસ્ય, મર્માળા કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય એ વડે દલપતશૈલીનાં શાંત અને સુખોદક વર્ણન ઝગઝગી રહ્યાં છે. ” સ્વ. નવલરામ

“ વીતતી દીર્ઘ રાત્રી, ને થતો પહોડ દેશમાં;
એ પ્રભાતે ઉઠ્યા આપ, આશાવાદી અરુણ શા. ”

ન્હાનાલાલ

“ સજન સંભળાવજો રે, ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર,
સજન સ્નેહ સહિત સંભળાવજો. ”

દલપતરામ

ઉપલાં ત્રણ અવતરણો કવિના જીવન પર પ્રકાશ નાખે છે. રાજા અને પ્રજા ઉભયનું હિત સાધનાર, શાન્ત યોદ્ધક કાવ્યશક્તિ વડે અનેકવિધ સુધારા તરફ લોકોનું લક્ષ દોરનાર, અને ગુજરાતી સાહિત્યની ખતી તેટલી સેવા કરનાર લોકપ્રિય કવિ દલપતરામ જીવ્યું સાર્થક કરી ગયા છે. એમની કીમતી મદદ વગર દારબસ (ફોર્મ) સાહેબ ઝાઝું કરી શક્યા ન હોત. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કવિ દલપતરામનું ઋણ ફેડી શકે એમ નથી. હોપ વાચનમાળા કવિ દલપતરામ વગર અધુરી જ રહેત, અને અમારા બાલપણના ક. દ. ડા. (કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ) વગર અમે પણ કવિતાનો પ્રસાદ અને આનંદ કદાચ ના મેળવી શકત. એમના પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલ કાવ્યશક્તિમાં પિતાથી સવાયા થયા છે, એ જોઈ સદ્ગત કવિનો આત્મા બહુ પ્રસન્ન થતો હશે.

આર્યભૂમિનું હિત

(પૃ. ૧) પોતાના દેશનું હિત ધચ્છવું એ દરેક કેળવાએલા માણસની ફરજ છે. માત્ર ધચ્છવું એટલું બસ નથી, પણ આપણું કાર્યોથી આપણા દેશને લાલ થાય, હાણુ ન થાય, એવી કાળજી રાખવાની જરૂર છે. સ્વદેશના નહારા ચાલ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરી સારા ચાલ (સુધારા) દાખલ કરવા તથા કરાવવા તનતોડ મહેનત કરવી ઘટે છે. સ્વદેશપ્રેમ વગરના માણસને અંગ્રેજ કવિ સ્કોટે નિષ્પ્રાણ, એતન રહિત કહ્યો છે, જીવતો મુઆ બરાબર ગણ્યો છે.

અસ્થિ—(સં.) અને ચર્મ (સં.)—હાડચામ, હાડકાં અને ચામડાં.

ચર્મ—ચામ } સંસ્કૃત શબ્દો પરથી ગુજરાતી શબ્દો કેવા થયા
ધર્મ—ધામ } છે તે વિચારવું.
દુग्ધ—દૂધ }

ખટકર્મ—ધર્મનાં કામ. ખટ (સં. ષટ્)=છ. (સં.) વિષ—વિષ્, વખ.

ઋષિ—ઋષિ. ભાષા—ભાષા, ભાષે. નિયમ વિચારો.

ભાદરવાનો ભીંડો

(પૃ. ૧) હલકો માણસ હલકાઈ જતાવે, ત્યારે ધીર ગંભીર પુરુષે કેમ વર્તવું તે આ કાવ્ય પરથી જણાય છે. ક્યાં ભાદરવાના ભીંડોનો નાનોશો છોડ અને ક્યાં વિશાળ વડનું વૃક્ષ ?

સર્વથા (સં.)—સર્વ પ્રકારે, બધી રીતે, નિરાંતે. સર્વદા (સં.)—સદા, હંમેશા. આ બે શબ્દોનો ભેદ પારખવો.

એક શરણાઈવાળો

(પૃ. ૨) આ કાવ્યની છેલ્લી બે લીટીઓમાં બધો અર્થ સમાએલો છે. સાંખેલું બળવવાનું કહેનાર શેઠ સંગીતના કેટલા કદરદાન છે જગતમાં વિદ્યાની કદર કરનાર પણ બહુ હોતા નથી. માણસ વિદ્યાનું કદાચ ન ઓળખે શકે, પણ વિદ્યારસિક તો જરૂર ઓળખે શકે.

કેડેથી નમેલી ડાશી

(પૃ. ૨) “ પીપળ પાન ખરંતા, હસતી કુંપળિયાં;
મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી આપલિયાં. ”—

એ પ્રસિદ્ધ લીટીઓનો ભાવ આ કાવ્યમાં છે.

જીવાનીને ગદ્યાપચીશી કહી છે એ આ કાવ્ય વાંચીને સાચું લાગે છે. જીવાન પોતાની મસ્તીમાં ધરડી ડાશીને હસે છે; પણ ડાશીએ કેવો સરસ ઉત્તર દીધો ?

અછતી—છતી નહિ; ખુદી નહિ, ઢંકાએલી, ખોવાએલી. **દિવાની** (ફા.)—ઉન્મત્ત, છકેલી, મસ્તીખોર. **જરા** (સં.)—ધડપણ.

ઊંટ

(પૃ. ૩) માણસને પોતાના દોષ સૂઝતા નથી, પણ પારકાના તો ઝટ સૂઝે છે; તે વિષે આ કાવ્ય છે. ‘ઊંટનાં અદારે વાંકાં’ એ કહેવત સંભારો.

વારણ (સં.)—હાથી.

આપણી વાર્તાઓમાં શિયાળને બહુ બુદ્ધિમાન પ્રાણી ગણેલું છે.

રળિયામણી ગુજરાત

(પૃ. ૩) અંગ્રેજીમાં કહેવત છે, કે દેશોટન વગર કેળવણી અધુરી જ ગણાય. આપણા દેશમાં જનતાનો રિવાજ હજી ચાલુ છે, અને તેનો ઉદ્દેશ પણ કેળવણીની જણપૂ પૂરવાનો છે; સાથે સાથે ધર્મની ભાવના વધે ને માણસ પ્રભુને સંભારતો થાય તે પણ ખરું જ.

હિંદુસ્થાનમાં ગુજરાતની ભૂમિ રળિયામણી ગણાય છે. ગુજરાતની મોટી નદીઓ, પહાડો, અને સર્વત્ર લીલોતરીવાળી જમીન પર પ્રાન્તમાંથી આવનારને મોહક લાગે છે. વળી અહીંના હુન્નરઉદ્યોગ તથા કારીગરીના નમુના પણ વખણાય છે.

(પૃ. ૪) **શમશેર** (ફા.)—તલવાર. **પ્રતિમા** (સં.)—મૂર્તિ.

ડુંગરપુરની મૂર્તિઓ ઘાટ માટે વખણાય છે. વડનગર નામગરમાં ડુંગરપરા એવો એક વિલાસ છે, તેઓ ડુંગરપુરથી અવિલાસ.

કાંબી—પગે પહેરવાનું રૂપાનું ધરણું; કાંબી એમ બોલાય છે.

ઝૂમઝૂ—ગળામાં પહેરવાનું સોનાનું ધરણું.

‘સુરતનું જમણું ને કાશીનું મરણું’ એ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે.

પાપડી—સુરતની પાસે કતારગામ છે, ત્યાંની પાપડી ખાસ વખણાય છે.

બરફી—સુરતનાં હવાપાણીને લીધે ત્યાં જેવી બરફી બને છે, તેવી ત્યાંના જ કંદોઈ પણ બીજે સ્થળે બનાવી શકતા નથી.

પેંઠણી—પેંઠણની, પેંઠની.

પેંઠણ (અથવા પેંઠ) મધ્યપ્રાન્તમાં શહેર છે. (સં. પ્રતિજ્ઞાન.)

પીતાંબર (સં.)—પીત=પીળું, અંબર=વસ્ત્ર. હવે ગમે તે રંગના રેશમી (પુરુષને પહેરવાના) વસ્ત્રને પીતાંબર કહે છે.

લાલ—અમદાવાદમાં લાલના પઉ ઉત્તમ ગણાય છે.

ગજદંત (સં.)—હાથીદંત. **સિંહલદ્વીપ**—લંકા.

દ્વીપ (સં.)—ખેટ } નેડણી પર લક્ષ દેવું.
દ્વિપ (સં.)—હાથી }

હેમ (સં.)—સોનું.

સોની લોકો ‘હીમ અમુક મદિયાણા’ એમ બોલે છે ને ચોપડામાં લખે છે, તે ‘હીમ’ સંસ્કૃત ‘હેમ’નું રૂપ છે. વળી—આવળે, આ ચરણ સામાન્ય રાખીને કવિએ ગૃહસ્થાશ્રમનો મધુર ભાવ સૂચવ્યો છે.

(પૃ. ૫) **વાગડ**—કચ્છનો દક્ષિણ પ્રદેશ, જામનગરને સામે કાંઠે.

મનરૂપી દોડો

(પૃ. ૫) મનને કાણુમાં રાખવું બહુ મુશ્કેલ છે તે વિષે આ કાવ્ય છે. માણસના શરીરને કેદમાં પૂરી શકાય છે, પણ મનને કાંઈ બાંધી શકતું નથી. મનનું કામ વિચાર કરવાનું છે, અને માણસને વિચાર વાણુવેગે આવે છે ને જાય છે, ખૂબ અભ્યાસ રાખે ને વારંવાર મન મારે, તો જ વિચાર રૂપી દોડો લગામમાં રાખી શકાય છે.

જેનો જડ નહિ જોડો—વિચાર જેવું વેગવાળું બીજું કશું નથી. જોડો=જોડો.

ગણે નહિ પુણ્ય પાપ—સારા કે નરસા વિચાર આપણા ધાર્યા આવતા નથી; નહારા વિચાર મનમાં ન પેસે તે માટે, ખૂબ જાગૃત રહેવું પડે છે.

ગણે—પૂર,—મોટી મોટી નદીઓ ને સાગરો મનરૂપી ઘોડો જોતજોતામાં ઓળંગી જાય છે.

ફીતુર—સ્વચ્છંદ.

કોયલાની કાળપ

(પૃ. ૫) ‘પ્રાણુ ને પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) જોડે જાય,’ એ કહેવત જાણીતી છે. કોયલા કદાપિ ઘોળા થાય નહિ, તેમ પ્રાણુસનો અમુક સ્વભાવ હોય તે ટાળવો લગભગ અશક્ય છે.

કાળપ—કાળાશ, કાળાપણું. સરખાવો—મોટપ, નાનપ, સારપ.

કામ, ક્રોધ, લોભ, વગેરેને આપણા આત્માના શત્રુઓ કહેલા છે. તેમને જે જીતે, તે ચક્રવર્તી રાજથીયે મોટો સમજવો.

રાજહંસ—મુંબઈના લુવાણા દક્કર હંસરાજ કરમશીને ‘હંસ-કાવ્યશતક’ કવિએ ભેટ કર્યું હતું. રાજહંસ=હંસરાજ.

ટેવ

(પૃ. ૬) ‘ પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ? ’

એ કવિ દલપતરામની પંક્તિ કહેવત રૂપ થઈ ગઈ છે.

ધ્યાન (સં.)—કુતરો, ધ્યાનની પુંછડી. શિલાની. સાથે સાંધી—એ પ્રમાણે અન્વય કરવો. ‘કુતરાની પુંછડી વાંકી તે વાંકી.’ એ કહેવત સંભારો.

નહિ—એસે,—સારી ટેવ પાડવી બહુ મુશ્કેલ છે, ખોટી ટેવ સહેજમાં પડે છે.

નીર (સં.)—પાણી

‘નેવનાં પાણી તે મોભે ચઢે ?’ એ કહેવત છે.

(૫. ૭) ટો-ટાળો.—ખાળખેશુમાં ખોટી ટેવ છોડવી સહેલ છે, મોટા થયા પછી છૂટશે નહિ.

આ પંક્તિ પર વિદ્યાર્થીએ ખૂબ મનન કરવું ધટે.

હલપતરામે—ભુનંગી હંદમાં એસે એટલા માટે આ શબ્દ 'હલપતરામે' એમ ગણી લેવો.

રચ્યા છે | રૂડા છે | દેદેપ | તે રામે—

એ પ્રમાણે ચાર યગણ થાય છે.

સંપ

(૫. ૭) સંપ અને લક્ષ્મી વચ્ચે સંવાદ ચાલે છે. તેમાં સંપ લક્ષ્મીને કહે છે. તુજ=તારી (લક્ષ્મીની) ફંદ=ફંદો, પ્રપંચ.

રાધા અને વિરજ એ ગોપીઓનાં નામ છે. ગોલોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને રાધા તથા વિરજ ગોપીઓની અદેખાઈને લીધે શોક સહેવો પડ્યો હતો.

રુકિમણી ને સત્યભામાને રોજ અણખનાવ થતો હતો તેથી શ્રીકૃષ્ણને સંતાપ વેઠવો પડતો હતો.

કેકેયીના કલેશથી રામાવતારમાં ભગવાનને વનવાસ વેઠવો પડ્યો હતો; અને ત્યાં સીતાના કંકાસથી કનકમૃગની પાછળ જવું પડ્યું હતું અને પરિણામે સીતાનું હરણ થયું હતું.

કોશલદેશ—અયોધ્યાની આસપાસના દેશનું નામ.

નરેશ (સં. નર + ઇશ) = રાજા.

વડા—વખાણે,—વડા વિવિધ કવિઓ વખાણે=મોટા મોટા અનેક કવિઓ વખાણે=મોટા મોટા અનેક કવિઓ દશરથ રાજાના ગુણ ગાય છે; જેવાકે વાલ્મીકિ, કાળિદાસ, તુલસીદાસ, વગેરે.

અલક્ષ—લક્ષમાં (કલ્પનામાં) ન આવી શકે એટલી બધી.

નૃપ—શયું—દશરથ રાજા વણમોતે મુઆ.

સામળભટ

વિ. સં. ૧૭૪૦-૧૮૨૦ } આ સમયમાં
 ઇ. સં. ૧૬૮૪-૧૭૬૪ } હયાત હતા.

‘ચોપાઈ તુલસીદાસ કી, છપ્પય સામળ ખાસ.’

છપ્પા તો સામળભટના જ. ગુજરાતી ભાષામાં બોધક ને રસમય છપ્પા દાખલ કરવાનું માન સામળને ઘટે છે; તેમજ કદપના ને ચમત્કાર ભરી વાર્તાઓથી લોકનું મનરંજન કરવાનું માન પણ એને ઘટે છે. ઓછું ભણેલા ઓછા સંસ્કારવાળા સામાન્ય માણસોને સામળની વાર્તાઓમાં જે રસ આવે, તે પ્રેમાનંદની સુધડ સંસ્કારપૂર્ણ રસમય મધુરવાણીમાં ન આવે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો સમજવાને કાંઈક સંસ્કાર જોઈએ, કાંઈક જ્ઞાન જોઈએ; સામળને હરકોઈ માણસ વાંચીને પોતાનું મનરંજન કરી શકે. આજે પણ ગુલબકાવલીની વાર્તા કે ગજરામારની વાર્તાની લાખો પ્રતો ખપી જાય છે, અને આપણા શિષ્ટ ગ્રન્થો કેટલેય વર્ષે નવી આવૃત્તિ પામે છે. સામળના જ (પ્રેમાનંદને ઉદ્દેશીને લખેલા) શબ્દોમાં કહીએ તો—

સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક;

સાદામાં શિક્ષા કથે, તે જ કવિજન એક.

સામળભટ શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ હતા અને અમદાવાદ પાસે ગોમતીપુરની નજીક આવેલા વેંગણપુરમાં રહેતા હતા. ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાના સીંહજી (સૂંઝ) ગામના લેઉઆ પટેલ રખીદાસે કવિને સારો આશરો આપ્યો હતો, અને બદલામાં કવિએ પટેલને મૂળ

ચડાવ્યા હતા; 'ભોજ સમોવડ ભૂપ' એટલો બધો ધલકાવ આપી દીધો હતો. પ્રેમાનંદમાં ને સામળમાં આ મોટો ફરક. એકે હરિ સિવાય કોઈના ગુણ ગાયા નહિ અને બીજાએ એક સામાન્ય પણ પૈસાદાર પટેલને માટે કવિતા કરી.

છતાં કવિ તરીકે સામાળનું સ્થાન પણ ઊંચું છે. તેનાં કાવ્યોમાં મનુષ્યસ્વભાવનું અવલોકન ઝીણવટભર્યું દેખાય છે. મુખ્ય કાવ્યો:-સિંહાસન બત્રીશી, વૈતાળપચ્ચીશી, શિવપુરાણ, નંદબત્રીશી, રાવણમદોદરીસંવાદ, અંગદવિષ્ટિ, પદ્માવતીની વાતો, ભદ્રાભામિની, મદનમોહના, ઉદયમર્મસંવાદ.

‘જીવતો નર ભદ્રા પામશે, મુઆ પછી કો નહિ મળે,’ એવાં અનેક વચનો કહેવત રૂપ થઈ ગયાં છે.

ઉદયમ

(પૃ. ૮) પ્રારબ્ધ બળવાન કે પુરુષાર્થ, નસીબ ચડે કે ઉદય ? આ જૂના પ્રશ્નનો ઉકેલ અહીં સૂચવ્યો છે. ભૂતકાળમાં આપણે કરેલાં કામો વર્તમાનમાં આપણને ફળ દઈ રહ્યાં હોય છે; એટલે ભવિષ્યમાં સુખ જોઈતું હોય તો વર્તમાન કર્મ સારાં કરવાં જોઈએ, જેથી કરીને ભાવિ નસીબ સારું બંધાય. કપાળે હાથ દઈને ખેસી રહેવું, નસીબમાં હશે તે થશે, મળવાનું હશે તો મળશે,—એવાં વચન કાઢનાર કાયર પુરુષ છે, તેનામાં પુરુષાર્થ નથી. પ્રારબ્ધ પુરુષાર્થ વડે જ બંધાય છે, માટે કર્મ તો ક્યેંજ છૂટકો એટલું જ નહિ, પણ સારાં કર્મ કરવાં જોઈએ; બીજા કશા ખાતર નહિ તો ભવિષ્યમાં સુખી થવાય એટલા માટે પણ મનુષ્યે સારાં કર્મ કરવાં જોઈએ.

નારી-મર્મ—સામળભટના ‘ઉદયમર્મસંવાદ’ એ નામના કાવ્યમાં કામકળા નામની ગણિકા અને શિવશર્મા નામના પંડિત વચ્ચે વાદ થાય છે.

નારી-કામકળા.

મર્મ-(સં.)—રહસ્ય.

શુકદેવ—વ્યાસજીના પુત્ર; તે બાળયોગી હતા.

મુંગા—ખાય,—મુંગાથી બોલવાનો ઉઘમ ન થઈ શકે; પાંગ-
ળાથી ચાલવાનો ઉઘમ ન થઈ શકે; એમ ના છૂટકે જ માણસ ઉઘમ
હીન રહે છે; અર્થાત અમુક અનિવાર્ય અપવાદ સિવાય સૌ લોકોને
ઉઘમને વશ થવું જ પડે છે. નક્કીબને આધારે એસી રહેનાર માણસ
ગોદા ખાય છે.

વિપ્ર (સં.)—બ્રાહ્મણ

પૃ. ૯ લોહું—અંગાર,—લોહું અને પથ્થર હોય, પણ ખૂબ
સખત મહેનત કર્યા વિના કાંઈ દેવતા પડે નહિ. કર્મ જ હાડ=હાડકાં
લાંગી જાય એવું સખત કામ, મહેનત.

દવાત (ફારસી)—ખડીઓ.

કથાંતર(સં.)—બીજી કથાઓ, અનેક કથાઓ.

વાડ થઈને ચીલડાં ગળે

(પૃ. ૯) ‘નન્દબત્રીશી’માં પ્રધાનનો પોપટ નંદસેન રાજાને
શિખામણ દે છે.

વાડ-ગળે,—જેમ વાડ ચીલડાં ખાઈ જાય નહિ, તેમ પિતાતુલ્ય
રાજા પોતાની પ્રજાને કનડે નહિ.

(પૃ. ૧૦) કુંડળા—જાણ,—કાન જો કુંડળને ખાઈ જાય, તો
તેની ફરિયાદ કોને કરવા જઈએ ? અર્થાત, એમ બને જ નહિ, અને
રાજા પોતાની રૈયતપર કુદષ્ટિ કરે જ નહિ.

છાની—દે,—કોઈને ત્યાં આપણે છાની રીતે (બીજા કોઈને
કહ્યા વિના) કંઈ થાપણ મૂકી આવ્યા હોઈએ અને તે માણસ લોભને
વશ થઈ થાપણ ઓળવે, તો તે બાબતમાં સાક્ષી ક્યાંથી લાવવો ?

આગળ=ભવિષ્યમાં

સદ્વિદ્યા વિષે

(પૃ. ૧૦) સત્યે=ખરેખર

વીખ—વિત્તે,—સંપત્તિમાં સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યને અભિમાન,
ઝેર ચઢે છે, તેનો ઉતાર એક જ છે—સદ્વિદ્યા.

વર (સં.)—સારી.

રિદ્ધિ (સં.)—પૈસોટકા, સમૃદ્ધિ.

(પૃ. ૧૧) મણા=ખોટ, ખામી.

સદ્વિદ્યા—ચક્રી,—લક્ષ્મી, રાજ્ય, રૂપ, વગેરે ચંચળ છે, અનિત્ય
છે, પણ સાચી વિદ્યા હમેશ ટકનારી છે એમાં સંદેહ નથી.

વાન(સં. વર્ણ)—ચરીર. ‘સોળે સાન ને વીસે વાન.’

વિદ્યા—પશુ,—વિદ્યાવે નિઃ પશુઃ ।

બગ્ગા (સં. વક્ર)—બગલો

કગ્ગા (સં. કાક)—કાગડો

પ્રાક્રમી—(સં. પરાક્રમ)—પરાક્રમી

પંડિત—ભોર છે,— વિદ્વાન માણસ સૌ કરતાં ચડિયાતો છે.
સરખાવો—

‘ભોર મુગટ શિર પર ધર્યો.’

અડવાણો—અડવો, ઉધાડે પગે.

અલખત—દોલત.

ખડધાન્ય—વગર વાન્યે જિગતું અનાજ, સામો, નમાર, વગેરે;
અર્થાત, હલકું ધાન્ય.

(પૃ. ૧૨) કથીર—હલકી ધાતુ, ક્લાઈજેવી.

મૂર્ખ—ઝૂરે,—પોતામાં અકકલ નહિ હોવાથી માણસના સમૂ-
હમાં મૂર્ખને ગભરામણ થાય છે.

અકલ—મૂળ કારસી શબ્દ ‘અકલ’ છે. પણ ગુજરાતીમાં ‘અકલ-
લ’ બોલાય છે.

મૂરખ—બોલે,—ગુણવાન એટલે વિદ્વાનની પેઠે મૂર્ખ પણ બહુ
બોલવા જાય, તો તેની હાંસી થાય છે.

હંસ—કશું,—હંસ તથા બગલાનો રંગ એક જ હોય છે તેથી કાંઈ બગલા હંસમાં ખપે નહિ. અને તેનું કારણ બગલા બાજુ પણ નહિ. ક્ષીરનીરનો વિવેક કાંઈ બગલા કરી શકવાના હતા ?

કશું—(સં. કીલ્કશમ્)=થું.

મહીપતિ(સં.)—પૃથ્વીનો ધણી, રાજા.

અનમી—કોઈને નમ્યું આપે નહિ એવા, ગર્વિષ્ઠ, અભિમાની.

માન—મોડે,—અનમી લોકોનાં માન (અભિમાન) તોડી નાખે. કાણુ ?

કાળિદાસ

એ વડનગરો નાગર ગૃહસ્થ વસાવડો રહીશ 'હતો. (હાલ પણ એ નાતમાં 'વસાવડા' એવી અટક હોય છે.) એનાં રચેલાં પ્રહ્લાદાખ્યાન ધ્રુવાખ્યાન, અને સીતાસ્વયંવર પ્રસિદ્ધ છે, અને સ્ત્રીઓને મોઝે ધણી વાર સાંભળવામાં આવે છે. પ્રહ્લાદાખ્યાન વિ. સં. ૧૮૧૭ (એટલે ઇ. સ. ૧૭૬૧) માં પૂરું થયું હતું એમ એની રચ્યાસાલ પરથી જણાય છે. એની “ભાષા સાદી પણ રસથી ભરેલી, અને અલંકાર થોડા છે તોપણ તે સારા છે.” (કવિ નર્મદાશંકર.)

ધ્રુવાખ્યાન.

(પૃ. ૧૩) નિરંજન—નિર્ગુણ.

સૃષ્ટિ—જળમાંય, શ્રીવિષ્ણુ ભગવાંનને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થઈ તેથી ધીરપણે સાગરમાં પોદી ગયા. આગળ 'નારાયણ' શબ્દ આવે છે તે સાર્ય છે.

નિપાવા=નિપજવવા.

પાંચે પુત્ર—પાંચે સંતાન (ઊકરાં)

ઉત્તાનપાદ—બ્રહ્માનો પૌત્ર, ક્રુવજનો પિતા.

એ સુદરી—વિષ્ણુપુરાણમાં સુતીતિ અને સુરુચિ એ નામ છે.

ઉછંગ (સં. ઉત્સંગ)—ખેળો.

ઉત્સંગ—ઉચ્છંગ, ઉછંગ.

ઉત્સવ—ઉચ્છવ, ઓચ્છવ.

વત્સ—વચ્છ (વાછડું)

} નિયમ વિચારો.

(પ. ૧૪) અપરમ—ઓરમાન મા.

પૂરણ—સુખ—કર્મનો સિદ્ધાન્ત.

(પ. ૧૫) દત્ત વિના—આપ્યા વિના.

જગ (સં, યાગ)—યગ; (વિષ્ણુયાગ).

(પ. ૧૭) સુવાસણી—(સં. સુવસના) સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી.

બ્રહ્મકુમાર—બ્રહ્માના પુત્ર, નારદજી.

ખડ્ગ (સં.)—ખાંડું, તલવાર.

(પ. ૧૮) વાળો ચેત,—મનને મનાવો.

સરિગત—(શરિગત) લાગીદાર.

અભિલાખ—(સં. અભિલાષ), ઇચ્છા, મનોરથ.

લાખેણી—સરખાવો, “ લાખેણી લાડી લેઈ ગયો રે. ”

(પ. ૧૯] મધુવન—જમનાજીને કાંડે આવેલું વન.

અદ્વાશન—(અદ્વ+અશન)—મિતાહાર.

ઘનશ્યામ—શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર. (ઘન=મેઘ, વાદળું)

મકર (સં.)—મગર, માછલી.

કૌસ્તુભ—કૌસ્તુભમણિ.

કટિ મેખલા—કેડે કંદોરો.

નેપુર—(સં નૂપુર) ઝાંઝર.

પાણુ—સં. પાણિ = હાથ. શ્રીવિષ્ણુ ચતુર્ભુજ કહેવાય છે, અને

તેમના ચાર હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ એમ ચાર વસ્તુઓ હોય છે.

દ્વાદશ અક્ષર—આર અક્ષરનો મન્ત્ર,—ૐ મમો મયવતે
વાસુદેવાય.

અરણ્ય—(સં. અરણ્ય)=રાન, વન.

ગુજરાતી ભાષાની અનુપમ સેવા કરનાર મહાકવિ પ્રેમાનન્દ

‘વીરક્ષેત્ર વડોદરું, ગુજરાત મધ્યે ગામ;
આતુર્વિંશી જ્ઞાતિ પ્રાક્ષણ્ય, ભટ પ્રેમાનન્દ નામ.’

(સુદામાચરિત્ર, કડવું ૧૪)

મહાકવિ પ્રેમાનન્દ વડોદરાના વતની હતા. ગુજરાત વિષે એમને
અભિમાન હતું:—

‘વીરક્ષેત્ર વડોદરા કહાવે, ગરવો દેશ ગુજરાતજી. ,
(નળાખ્યાન. કડવું ૬૪)

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ એ સુપ્રસિદ્ધ દેશદાઝવાળી ગરવી
લખનાર કવિ નર્મદે ‘ગરવી’ શબ્દ પ્રેમાનન્દ પાસેથી ઉછીનો લીધો
હોય તો આશ્ચર્ય નથી. દેશપ્રેમીને ભાષાપ્રેમ કેમ ન હોય ? ન હોય તો જ
નવાઈ. પ્રેમાનન્દે ગુજરાતી ભાષાને કોઈ પણ એક વ્યક્તિથી બની
શકે તેના કરતાં બમણી-ત્રમણી સમૃદ્ધ કરી, અને તેના સાહિત્યને
હિન્દુસ્થાન દેશના કોઈ પણ પ્રાન્તના સાહિત્ય સાથે ઊભા રહેવાની
શક્તિ દીધી.

પ્રેમાનન્દના પિતાનું નામ કૃષ્ણારામ ભટ હતું. નાની ઉમરે કોઈ
રામચરણ નામના વિદ્વાન સાધુ પુરુષના સમાગમે પ્રેમાનન્દે ખૂબ

દેશાટન કર્યું, અને સત્સમાગમના બળે સારા સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યા. પોતે સંસ્કૃત ગ્રન્થો સારી પેઠે વિચાર્યા હતા, એ તેમનું કાઠપણુ આખ્યાન વાંચનારને સહજ જણાય છે, છતાં તેમણે રામચરણ ગુરુની ધન્ય પ્રમાણે માનુલાપાને સમૃદ્ધ અને અલંકૃત કરવામાં પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરી અને પરિણામે ગુર્જર સાહિત્યમાં પ્રમુખપદ પ્રાપ્ત કર્યું.

પ્રેમાનન્દે પોતાના સાહિત્યક્ષેત્રમાં પુષ્કળ શિષ્યો એકઠા કર્યા હતા. તેમાં ચાર મુખ્ય છે: (૧) વલ્લભ (પોતાનો પુત્ર), (૨) રત્નેશ્વર, (૩) વીરજી, અને (૪) સુન્દર. આ શિષ્યોની સહાયતાથી કવિએ વાઙ્મયનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ખેડ્યાં અને ખીળ પ્રાન્તોની સર-ખામણીમાં ગુજરાતી ભાષા પંકાય એવા અનેકદેશી પ્રયત્નો કર્યા. વલ્લભનાં રચેલાં અનેક આખ્યાનો આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે, (ઉદા. દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન), સુન્દરે પ્રેમાનન્દના મરણ સમયે અધુરો રહેલો શ્રીમદ્ભાગવતનો દશમસ્કન્ધ પુરો કર્યો.

શતં જીવ શરદો વર્ધમાન: એ વેદમન્ત્રને પ્રેમાનન્દે સાચો ઠેરવ્યો. તેઓ લગલગ શતાયુ હતા. તેમની હયાતીની મર્યાદા ઈ. સ. ૧૬૩૬-૧૭૩૬ની ગણાય છે; એકાદ બે વર્ષ આમ તેમ ઓછાં હશે. વિક્રમ સંવત ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૨, એટલે વિક્રમ સંવતના ૧૮ માશતકના અધિષ્ઠાતા આપણા મહાકવિ પ્રેમાનન્દ હતા, અને એ અદુમ્લય શતકમાં આપણા ઘણા ખીળ મોટા કવિઓ થઈ ગયા—સામળલટ, વલ્લભ (પ્રેમાનન્દપુત્ર), અખો, વૃદ્ધલ ધોળો, વગેરે.

પ્રેમાનન્દનાં મુખ્ય કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) નળાખ્યાન, (૨) ઓખાહરણ, (૩) સુદામાચરિત્ર, (૪) ભાગવત સપ્તમ, અષ્ટમ, અને દશમસ્કન્ધ, (૫) મામેરું, (૬) સુભદ્રા-હરણ, (૭) રણયજ્ઞ, (૮) અંભિમન્યુ આખ્યાન, (૯) સુધન્વાખ્યાન અને (૧૦) હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન.

એ ઉપરાંત ખીળ અનેક નાનાં મોટાં આખ્યાનો એમણે લખ્યાં છે. એમને શીઘ્ર કવિતા ગમતી નહિ, છતાં એકવાર અખતરો કરેલો.

વાંચો:—

‘ મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી વાડવ મોદિક સાફ રે;
આખ્યાન લખીને ઉદાસ થયો, મન તૃપ્ત થયું નહિ માફ રે.
ઘડી ઘડીમાં વાંચે એટલું, એક દિવસમાં કરવું રે,
આવો મમત કરતા રખે, એથી રૂઝું મરવું રે.
મન ધાર્યું અન્ય નાશ કરવા, ત્યારે મિત્રે વાર્યો રે;
રસાલંકાર સમજે નહિ, તેણે અન્ય ઉત્તમ ધાર્યો રે.’

(લક્ષ્મણાદરણ)

પ્રેમાનન્દે કેટલાંક નાટકો લખ્યાં છે એમ કહેવાય છે. ત્રણ નાટકો તો એમને નામે પ્રસિદ્ધિ પણ પામ્યાં છે: (૧) રોષદર્શિકા—સત્યભામાખ્યાન, (૨) પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન, અને (૨) તપત્યાખ્યાન. પરંતુ આ નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે હજી વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, અને એની ચર્ચા હજી પરિસમાપ્ત થઈ નથી.

કવિ આખ્યાનો રચતા અને પોતે જ લોકો સમક્ષ ગાઈ બતાવતા, અર્થાત્ આપણા માણુભટોની પેઠે કથા કરતા. એવી કથાઓ વડોદરામાં, સુરતમાં, ને નંદરબારમાં કરેલી જણાય છે:—

‘ ઉદર નિમિત્તે સુરત સેવ્યું, ને ગામ નંદરબાર;
નંદીપુરામાં કીધી કથા, જથા બુદ્ધિ અનુસાર. ’

x

x

x

x

‘ ભટ પ્રેમાનન્દ નામ મિથ્યા, શ્રોતાજન બોલો શ્રીહરિ. ’

શ્રીહરિ સિવાય કોઈના ગુણ એમણે ગાયા નથી, અને એમના અનેક આખ્યાનોમાં ભક્તિરસ પૂર્ણ જામ્યો છે. સાચો અને ઊંચો શૃંગારરસ, હૃદય હલાવી નાંખી આંખો ભરી દે એવો ઊંડો કરુણરસ, અને આછો હાસ્યરસ કવિની કવિતામાં અનેક સ્થળે દર્શન દે છે.

સુદામાચરિત્ર

સુદામા અને શ્રીકૃષ્ણની કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉજ્જયિનીમાં સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં તેઓ બે તથા બલરામ સહાધ્યાયી હતા. પછી સુદામા પોતાને વતન પોરબંદર (સુદામપુરી) આવ્યા ને ગૃહસ્થાશ્રમી થયા. શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકાં ગયા ને ત્યાં યાદવોના રાજા થયા. પ્રેમાનંદ કહે છે:

મથુરામાંથી કૃષ્ણ પધાર્યા, પુરી દ્વારિકા વાસી;
સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, મન જેનું સંન્યાસી.

(કડવું ૧)

સુદામાને ત્યાં કુટુંબવિસ્તાર ખૂબ વધ્યો, પણ પોતે પ્રભુના પરમ ભક્ત હોઈ કાંઈ પ્રવૃત્તિ ન કરતાં ભક્તિમાં જ લીન રહેતા. તેથી ઋષિપત્ની બહુ દીનલાવે વીનવે છે કે હે નાથ, આપના મિત્ર દ્વારકાના અધીશ છે, તેમને ત્યાં જાઓ, એટલે આપણાં દળદર શીટશે. માગવું ને મરવું બરાબર એમ સમજનાર સુદામાને પત્નીની સલાહ ગમતી નથી.

કડવું ૩

(પૃ. ૨૦) જાદવરાય—શ્રીકૃષ્ણ યદુવંશના હતા અને યાદવ કે જાદવ કહેવાતા હતા.

ભાવઠ—ભીડ, મુશ્કેલી.

ગોમતી—દ્વારકાંની પાસે અરબી સમુદ્રની ખાડી છે તેને ગોમતી કહે છે. ગોમતી નામની મદી નથી. ‘ત્યાં તો ગોમતીસંગમ થાય’ એમ લખનાર પ્રેમાનંદ કવિ પોતે દ્વારકાં ગયા નહિ હોય એમ લાગે છે.

પ્રતિવાય—(સં. પ્રત્યવાય)=અડચણ, વાંધો.

મામ—ટેક, સ્વમાન.

ટેકીલા અને ઉચ્ચ આદર્શવાળા ઋષિ અને તેમની વ્યવહાર-કુશળ પત્ની વચ્ચેનો આ સંવાદ બહુ આનંદદાયક છે.

ખોડું—ધરં, લાંબો કરં.

અન્તર્યામી—(સં. ચમ્ર = નિયમમાં રાખવું)=આપણા મનને નિયમમાં, અંકુશમાં, રાખનાર પ્રભુ, અન્તઃકરણનો પ્રભુમય અવાજ. “The Voice of Conscience within.” ખોડું કામ કરતાં આપણને આપણા અન્તઃકરણમાંથી કોઈ રોકે છે તે.

(પૃ. ૨૧) સુખ-વીસરે,—“ સુખે સાંભરે સોની ને દુઃખે સાંભરે રામ ” એ કહેવત યાદ કરો.

તમને-વાર,—ઝીની વીનવણી કેટલી સાચી છે !

રાજ-જગદીશ,—અન્વયઃ રાજ થઈ (.હોઈ) વિભાષણે મહાવીર ધીર જગદીશ (રામ) ને જાણ્યા.

જાણવાથી રૂંડું મરણ, આ શબ્દો બૂલશે નહિ.

નવનિધ, નિધિ (સં.) = ભંડાર.

ઘટ (સં) = ઘડો, માટીનો ઘડો.

આપણો દેહ માટીના ઘડાની જેમ ક્ષણભંગુર છે, તેથી તેને પણ ઘટ કહે છે.

પૂરણ પુરુષ પુરાણ,—અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણઃ (ગીતાજી).

પુરાણ પૂર્ણ પુરુષ = સનાતન પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ.

(પૃ. ૨૨) પ્રેમદા—શુદ્ધ શબ્દ ‘પ્રેમદા’ (સં.). પ્ર+મદ, જેનામાં ભુવાનીનો પુષ્કળ તોર ભરેલો છે એવી યુવતી.

સંસ્કૃત નહિ જાણનારે ‘પ્રેમદા’ને ફેરવીને ગુજરાતીમાં ‘પ્રેમદા’ કર્યું લાગે છે. પછી તો એ ૩૫ ૩૬ પણ થઈ ગયું.

કડવું ૪

આ કડવું બહુ સુંદર ને રસમય છે. બાળકોએ એ મોંએ કરવું જોઈએ.

ધેલી—એ લાડવાચક શબ્દ છે.

હાણુ—(સં. હાનિ) નુકસાન, અલાભ.

ખડધાન—હલકું અનાજ, ખંટીખાવટો, કોદરા, વગેરે.

શાળ—(સં. શાલિ). ચોખા.

જળ-પાળ, —‘ પાણી પહેલાં પાળ આંધવી ’ એ કહેવત સંભારો. તળાવનું પાણી વહી જાય તે પહેલાં તળાવને પાળ ચણવી જ જોઈએ; એમ ન કર્યું હોય તો પાછળનો પસ્તાવો વ્યર્થ છે. અર્થાત, સારાં પુણ્ય કર્મ કર્યા વિના આ લવમાં સુખ ન જ મળે,

(પૃ. ૨૩) એ—અન્ન, આ લીટીઓમાં કવિ સ્ત્રીની વ્યવહાર શુદ્ધિ દેખાડે છે.

(પૃ. ૨૪) ધોશી—તતખેવ, ઋષિપત્નીની શ્રદ્ધા અચળ છે.

ત્રીકમ—(સં. ત્રિવિક્રમ) સંભારો વામન અને બલિરાજની કથા.

કડવું ૫

કાંગ—કોદરા (ગરીબ લોક ખાય છે તે.)

ઉખળ—(સં. ઉત્કલ) ખાંડણિયો,

(પૃ. ૨૫) છાચાય—અભણાય, અપવિત્ર થાય.

જ્યમ-રીસ—કેવી અનુભવનાં રાત છે !

ઉપાન—(સં. ઉપાનહ) જોડા.

તૈલાભ્યંગ—શરીરે તેલ ચોળીને નહાવાથી આરોગ્ય સુધરે છે (ખાસ કરીને શિયાળામાં).

કૌપીન—(સં.) લંગોટી.

વનકૂળ—વહકલ (ઝાડની છાલને ખૂંચ પલાળી રાખીને કૂટીને બનાવેલાં લુગડાં).

કડવું ૬

(પૃ. ૨૬) આ કડવાનો રાગ સારંગ છે; ધણા વિદ્યાર્થીઓ તેને ચોપાઈમાં ગાય છે તે વાજબી નથી.

પોરબંદરથી દ્વારિકા લગભગ ૫૦ માઈલનું અંતર દરિદ્ર જર્જરિત સુદામાજી પગે ચાલીને ગયા હતા તે વાત વિદ્યાર્થીઓએ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

કનકકોટ-કાંગરે, શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં દ્વારકાં સોનાની હતી એમ કહેવાય છે. એ કલ્પના હો કે સત્ય હો, પરંતુ સૂર્યાસ્ત સમયે અરબી સમુદ્રનાં વેગલેર ઊછળતાં મોઝાંની આસપાસ સન્ધ્યાના સોનેરી રંગ તો ખરેખર દર્શનીય છે.

કોઠા, ભુરજ.

કોશીસાં, દેવડી.

ગોમતી સંગમ, પ્રેમાનંદ કવિએ દ્વારામતી દીડી નહિ હોય. ગોમતી એ નદી નથી, પણ સમુદ્રની થોડે સુધી જતી નાની ખાડી છે. ‘ગોમતી સંગમ’ એ ભૂગોળની બૂલ છે.

પછી-લગવાન, પછી લગવાન (સુદામા) પુરમાં પેદા-એવો અન્વય છે. લગવાન=પવિત્ર.

કીધાં—મન, સ્ત્રીઓને મુખે આવી સુધ્ધ મશકરી કેટલી રસિક લાગે છે !

કેશવરામ, શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ.

વિકરાળ, (સં. વિ + કરાલ) વિશેષ કરાળ, વિશેષ ભયંકર, બહુ ગિહામણું. સંસ્કૃત નહિ જાણનારા ગુજરાતી લેખકો સંસ્કૃત જાણવાનો ડોળ કરે છે, અને શુદ્ધ વિકરાળ શબ્દને અશુદ્ધ બનાવે છે.

પાડે-ખાળ, નાનાં છોકરાં તાળીઓ પાડે, ગાલ કુલાવી તે પર નમાયા મારી અવાજ કરે, અને વિચિત્ર ભાસતા સુદામાની આસપાસ વીંટળાઈ વળે એ ચિત્ર કેવું સ્વાભાવિક છે.

મયા, માયા, મહેરબાની.

ધામ-ભાણ, રાજમંદિરને ઓટલે સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યા હોય તેવા તેજસ્વી ચોકીદારો ઊભા છે.

(૫. ૨૭) હાટ, દુકાન

ચોક, સંભારો દિલ્હીનો ચાંદની ચોક.

ગોખ, (સં. મવાણ) ઝરખામાં આગળ પડતો અર્ધ ગોળા-કાર ભાગ હોય છે તે.

અમરાપુરી-ઓવારી, ઓવારણું લેવાનો રિવાજ ધણીને ખબર હશે. દારિકાં એટલી બધી સુંદર છે કે (કવિ કહે છે) તેના મોં આગળ ઇન્દ્રની નમરી અમરાવતીને હું ફેંકી દઉં.

હરિણનાં ગીત, એવાં મનોહર ગીત કે હરણાં સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ જાય.

છપ્પન કોટિ જાદવ, કેવળ અતિશયોકિત છે.

હિન્દુસ્થાનની વસતી કેટલી ? કાઠિયાવાડની કેટલી ?

પ્રતિહાર, (સં.) દારપાળ, ચોકાદાર.

શામળિયો, (સં. જ્યામલઃ) શામળો, શ્રીકૃષ્ણ.

સરખાવો-‘શામળો ધરેણું મારે સાચું રે’-(મીરાંબાઈ)

કૃષ્ણ = શ્યામ. ‘કાળા કાળા કૃષ્ણ’ એ લોકોક્તિ જાણીતી છે. શ્રીકૃષ્ણના વર્ણ ઉપરથી તેમને ધનશ્યામ કે મેઘશ્યામ પણ કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અવતારરૂપ પોતાને ગણતા અને ગણાવતા આપણા વૈષ્ણવ મહારાજોમાં ‘ધનશ્યામલાલજી’ એ નામ સાધારણ છે.

સંકટ વિકટ, (મં.) તડું વિતડું.

ગહન-નથી (કર્મેણો મહના ગતિઃ । ગીતાજી) ભવિષ્યમાં સુખી થવું હોય, તો વર્તમાન કર્મ સારાં કરે, એ જ કર્મના સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય છે.

ગુરુને-લાકડાં, પ્રાચીન આશ્રમો ને ગુરુકુળો કેટલાં સાદાં ને શ્રગભીલ હતાં. શ્રીકૃષ્ણ જેવાં ધનિક અને સદામાજેવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ગુરુકુળની સેવા સરખી જ કરના નામનિ વિદ્યાર્થીનઃ સુખમ વિદ્યા મેળવતી હોય તો અંશઆરમ છોડવાં જોઈએ એ ભાવાર્થ છે.

સિંહાસન, (સં) સિંહ જડિત આસન (મધ્યમપદલોપી

સમાસ) સિંહાસનની ખેડ બાબુએ સિંહનાં મોં કોરેલાં કે જડેલાં હોય છે.

માનુભાવ, મહાનુભાવ, ઉદાર હૃદયવાળા, મહાશય.

માધવ, (સં.) મા = લક્ષ્મી, ધવ = પતિ, લક્ષ્મીપતિ, કમળાપતિ, શ્રીકૃષ્ણ. (સરખાવો-સધવા, વિધવા.)

કડવું ૭

(પૃ. ૨૮) ક્રુધા-વરિયો, ભૂખડી બારશ જેવો.

રણછોડ, (સં. રણશૌંદ્ર) બળવાન યુદ્ધવીર શ્રીકૃષ્ણ.

મોખાં, પગે પહેરવાની મોજડીઓ.

(પૃ. ૨૯) કંઠર્પ, (સં.) કામદેવ.

બીલેલ-નેવ, બે બાળભિત્રોનો પરસ્પર સ્નેહ અહીં વર્ણવ્યો છે.

અશરણશરણ, શુદ્ધરૂપ-અશરણશરણ. અનાથના નાથ, દુષ્ટિ-યાના ખેડી.

મુરારિ, (સં. મુર+અરિ) મુર નામના રાક્ષસના શત્રુ, તેને હણનાર; શ્રીકૃષ્ણ. એ ઉપરથી 'મોરારણ' એવું આપણામાં નામ હોય છે.

સોંધો, સુગંધી પદાર્થ.

કડવું ૮

(પૃ. ૩૦) ભક્તાધીન-પૂજે, ભગવાન હમેશાં ભક્તવત્સલ છે માટે.

ચક્રપાણિ (સં.) સુદર્શન ચક્ર છે જેના હાથમાં એવા (શ્રીકૃષ્ણ);

અદુગ્રીહિ સમાસ.

પાદોદક, (સં.) ચરણામૃત.

વૈદર્ભી, રુક્મિણી, વિદર્ભ દેશની રાજપુત્રી.

ઘૃતપક્વ, (સં.) ઘીમાં તળેલાં.

પય, (સં.) દૂધ

તાંદુલ, (સં. તણ્ડુલ) કોદરીના દાણા.

'સુદામાના તાંદુલ ને વિદુરજની ભાજી.'

પ્રેમાનંદ-પરમેશ્વરને, કવિની કેવી પ્રભુલકિત ! હરિશુભ
સિવાય ખીજું કાંઈ એણે ગાયું જ નથી.

કડવું ૯

(૫. ૩૧) ગાહડી, (સં. ગોઘી) ખાનગી વાતચીત.

લાલી-શોષે, કેવી મીઠી મરકરી !

અમને-થારી, સુદામાનો વિવેક. એક રીતે, એના સાચા હૃદ-
યની ઇચ્છા.

કડવું ૧૦

(૫. ૩૧) આ સંવાદ બહુ રસમય છે. એ બાળમિત્રોનાં જૂનાં રમણો
વર્ણવે છે. વર્ગનાં એ ભાગ પાડી મેંએ ગવડાવવાથી બાળકોને ખૂબ
મજા પડશે.

(૫. ૩૨) પાછલી રાતના જાગતા, આપણા દેશમાં વહેલા સૂઈને
વહેલા ઊઠવું એ જ કુદરતી છે.

ધુન્ય, (સં. ધ્વનિ) ધૂન. વેદના મંત્રો પ્રભાતમાં ભણીને
મધુરું મંગીત ખીલવતા, ધૂન મચાવતા.

અરિષ્ટ, સૂર્ય.

ખાંધવા, (સં. વાન્ધવ) મિત્રો, ભાઈઓ.

ખોડ, સડા ઝાડનું થડ.

બારે મેહ, મેઘ બાર ગણાય છે; તે બધા આવ્યા. એટલે
ખૂબ વરસાદ પડ્યો. (મેઘ-મેહ, માઘ-માહ)

મુસળધાર, (સં. મુસલ=સાંખેલું) સાંખેલા જેવી જાડી ધારે
વરસાદ વરસ્યો.

સાગરમાં, ગુરુપુત્ર પ્રભાસપાટણ પાસેના દરિયામાં ડૂબી
ગયો હતો.

પંચાનન, પાંચ મુખ (અહીં પાંખિયાં)વાળો.

દૈત્ય, ગુરુપુત્રનું હરણ કરી જનાર રાક્ષસ-પંચજન. (તે ઉપરથી શંખનું નામ 'પાંચજન્ય' હતું)

ક્ષયમની, યમપુરી, યમરાજનું નગર.

(પૃ. ૩૩) મને-મહારાજ, સુદામાનો વિવેક.

સૌમ્ય, (સં.) મૃદુ, સ્નેહાળ, અમીભરી.

મલખારી

(ઇ. સ. ૧૮૫૩—૧૯૧૨)

મહર્ષિ બહેરામજી મહેરવાનજી મલખારી શુદ્ધ ગુજરાતી લેખક અને સાચા સમાજસુધારક હતા. મુંબઈનું સેવાસદન તેમણે સ્થાપ્યું હતું.

બોલ્યું પાળો

(પૃ. ૩૪) ઘણા જણ મેંએ બોલવામાં શરૂ હોય છે, પણ કાર્ય કરવાની વાત આવે ત્યારે ડરી જાય છે. એવાએને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય છે.

દ્વિવેષીઓ, એ વેશ ભજવનારા, દૂધ ને દહીં એકમાં પગ રાખનારા.

સૈન્ય—કોય, જે કોઈ વીર નાયક થઈને મોખરે જાય નહિ, તો સેનાથી કોઈ થઈ શકે નહિ; અને નાયકને શિર મરણ તો હોય જ. એમાં જ એની બહાદુરી છે.

સ્વધર્મને—વિસાત, જેને પોતાનો ધર્મ માન્યો તે ધર્મ (કે ફરજ) બળવતાં સૌએ પ્રાણ પાથરવા સુધીની તૈયારી રાખવી જોઈએ. તેમાં થોડાકની આહુતિ અપાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

સતા—સાક્ષાત, મરીને જીવવું એ જ ખરું જીવન છે.

ખખરદાર

શ્રીયુત અરદેસર ફરામજી ખખરદાર મદ્રાસમાં રહે છે, અને ત્યાંથી બહુ શુદ્ધ અને સુન્દર વાણીમાં કવિતાદેવીની ઉપાસના કરી રહ્યા છે. એઓ પારસી છે તે વાત દરેક ગુજરાતીએ અભિમાનપૂર્વક યાદ રાખવી ધટે છે. એમણે અનેક કાવ્યગ્રન્થો પ્રગટ કર્યા છે:—પ્રકાશિકા, વિલાસિકા, સંદેશિકા, ભજનિકા, વગેરે.

આદલવીર

(પૃ. ૩૫) આ વીરરસનું કાવ્ય છે.

પ્રતિમા, (સં) મૂર્તિ, છબી.

આર—પૂરી, વીર કુંબર આદલને આર વર્ષ પણ પૂરાં થયાં ન હતાં.

અદ્ભુત, (સં) નવાઈ પમાડે એવી, અલૌકિક.

(પૃ. ૩૬) તેની—પૂર, અન્વય:—યવનેશ્વર (અણાઉદીન) પૂરેપૂરો મોહિત થઈને તેની (ભીમસિંહની) લલિત રંભાને (પદ્મિનીને) લક્ષે છે (જુએ છે).

વીર, વીર આદલ.

શું જોશે ? કુસુમ (ફૂલ) જેવી પવિત્ર પદ્મિનીને બ્રહ્મ (અણાઉદીનને) હાર્યે અપવિત્ર થયેલી વીર આદલ જોઈ શકે ખરો ?

શત સમ, સમ શત=૭૦૦; શત વત્તા સમ=૧૦૭; પરંતુ ઇતિ-હાસમાં તો ૭૦ પાલખીઓ ગયાનું લખેલું છે.

(પૃ. ૩૭) અસિ, (સં) તલવાર.

ગોરા, પદ્મિનીનો કાકા ગોરા.

કાકારું, કાકા સાથે.

ગોરા—ખાંચો, ગોરા કાકા મરણ પામ્યા તોપણ આદલ ચંબ્યો નહિ.

ચક્ષુ—ચોખે, અદ્ભુત વીર્યપ્રભાવ જોઈ નવાઈ પામે.

ગુણવંતી ગુજરાત

(પૃ. ૩૮) ૧૯૦૭ માં સાહિત્યપરિષદના બીજા મંમેલનને પ્રસંગે આ સુકોમળ ગરબી રચાઈ હતી. ત્યારથી આજ લગણ તે તેવી ને તેવી જ તાજી લાગે છે.

ગુજરાત, (સં. ગુર્જરના) ગુર્જર લોકોએ આઆદ કરેલી ભૂમિ.

મીઠી—અમોલ, ગુજરાત ક્ષત્રુપ અને લીલોતરીવાળો પ્રદેશ હોઈ બગીચો કહેવાય છે.

નંદનવન (સં.) ઇન્દ્રનું ઉપવન, આગ.

દેશ—છાંય, દેશદાઝવાળા માણસો જ્યાં જાય ત્યાં સ્વદેશનું હિત કદી વીસરતા નથી.

હિન્દુ—બાળ, સર્વ કોમોનું ઐક્ય. ઐક્ય અને સંપ વિના દેશની ઉન્નતિ થાય નહિ.

રાળી—અંધાર, અજ્ઞાન દૂર કર ને લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવ.

નર્મદાશંકર

(ઈ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૬)

“ વીર સત્ય ને રસિક ટેકીપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી. ”

કવિ નર્મદમાં વીરતા હતી, પોતાને સત્ય લાગે તે કહેવાની હિંમત હતી, રસિકતા હતી, અને કોચો ટેક હતો એમાં જરા સંદેહ નથી. ગુજરાતીઓમાં દેશદાઝ પ્રગટ કરનાર એ કવિના આપણે સૌ ઝાણી છીએ. ‘ જય જય ગરવી ગુજરાત ’ એ ગરબી આપણું હૃદય ઝિછાળે છે. નર્મદે ભાષાની તથા સાહિત્યની ઓછી સેવા કરી નથી. નર્મદગદ્ય, નર્મદકવિતા, નર્મદકોષ, નર્મદકથાકોષ, વગેરે વાંચો. એ દેશભક્ત સુધારક કવિએ ગુજરાતમાં પ્રેમ અને પ્રેમને માટે ભોગ આપવાનું શૌર્ય પ્રથમ જાગૃત કર્યો.

ગુજરાતના શૂરવીરો

(પૃ. ૩૯) પંચાસર ક્યાં આવ્યું ? ગુજરાતનો નકશો જુઓ. જયશિખરી ને સુરપાળ બેઉ પરસ્પર આગોળનેવી હતા.

ભુંગળ, બારણાની ભોગળ.

(પૃ. ૪૦) જગદેવ, જગદેવ પરમાર.

રણતૂર, લડાઈ જાગ્યાનું સૂચન કરનાર જ્યૂગલ.

જનોનો, સ્ત્રીઓ.

ઝાંસા શા ખાંવા ?

(પૃ. ૪૦) ઝાંસા, મહેણાં, તસકા.

હીણપત—નામરદાઈ, કોઈ આપણને હલકા પાડે, તો તેમાં આપણું આયલાપણું સૂચવાય છે.

(પૃ. ૪૧) માન, સ્વમાન.

ત્રણે તાપો, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ.

આ કાવ્યમાં નર્મદનું જનન દીસી આવે છે.

ખોટાદકર

(ઇ. સ. ૧૮૭૦—૧૯૨૪)

દામોદર ખુશાલદાસ ખોટાદકર થોડાં જ વરસ પર મૃત્યુ પામ્યા. ગરીબાઈમાં આતું જીવન વિતાડી હૃદયની ઉચ્ચતામાં અજખ સુખ માણનાર આ કવિ ભાવનગર રાજ્યમાં મહેતાજી હતા. એમનાં કાવ્યોમાં ગૃહજીવનનું પ્રતિબિંબ સરળ વાણીમાં પડેલું છે. કાવ્યસંગ્રહોનાં નામ એમણે (કાવ્ય) સરિતા પરથી જ લીધેલાં જણાશે: કલ્પોલિની, નિર્ઝરિણી, સ્નોતસ્વિની, રાસતંત્રિણી, શૈવલિની.

એમને અંગ્રેજી નહોતું આવડતું, પણ તેની ખોટ સંસ્કૃતની મદદથી એમણે પૂરેલી છે.

વસંતે પંચમાલાયે

(પૃ. ૪૨) આ કાવ્ય બહુ સુંદર છે. માણસની કદર થાય કે ન થાય, તોપણ તેણે પોતાની સ્વાભાવિક મીઠાશ છોડવી નહિ.

પંચમ, કાચલના સુરને પંચમ કહે છે.

સૌરભ, 'સુરભિ' ઉપરથી નામ: સુગન્ધ.

મકરંદ, (સં.) પુષ્પનો રસ, મધ.

પીયૂષ, (સં.) અમૃત, અમી, સુધા.

જલદ, (સં.) મેઘ, વાદળાં.

અમારા—તોએ, બીજાઓ પોતાની ફરજ બજાવે કે ન બજાવે, તોપણ મારે તો મારી ફરજ બજાવવી જ જોઈએ એવું દરેકે સમજવું ઘટે છે. એ જ નીતિ છે.

ચંદન

(પૃ. ૪૩) ચાદુશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્મંચતિ તાદુશી

આપણે જેવા વિચાર કરીએ તેવું ફળ આપણને મળે, એ આ કાવ્યનો સાર છે.

પરુષ, (સં.) કઠોર, કડવું.

(પૃ. ૪૪) વાણિજ્ય, વહેપાર.

મલખાર—પ્રવાસે, ચંદનનાં વૃક્ષો મલયગિરિ (નીલાગિરિ) ઉપર પુષ્કળ હોય છે.

કો ભૂપ; મોટા માણસના શબ્દને સુખડનાં કાઠે બાળે છે, (સંભારે લોકમાન્ય ટિળકનું મૃત્યુ).

(પૃ. ૪૫) તરણિ, (સં.) સૂર્ય.

માધવમસ, મધુમાસ=ચૈત્ર, માધવમાસ=વૈશાખ.

આપ્ત, (સં.) વિશ્વાસપાત્ર માણસો.

ઉશીર, (સં.) વીરણના વાળા.

વ્યજન, (સં.) પંખો, વીંજણો.

(પૃ. ૪૬) સ્વાન્ત. અન્તર, હૃદય.

વિના—પ્રગટે, આ લીટીમાં બધું રહસ્ય છે.

કૈતવ, (સં.) જળ, કપટ.

આવળનાં ફૂલને

(પૃ. ૪૭) મધુમત, (સં.) ભંભેરો.

ઉપવન, (સં.) વાડી, બાગ.

નહિ—ખોતાં, આવળનાં ફૂલને કોઈ ચૂંટતું નથી.

(પૃ. ૪૮) નિર્ગુણ બ્રહ્મ, કોઈ પણ ગુણ વગરનું વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વ.

દયા, કરુણા, પ્રેમ, એ બધા પ્રભુના ગુણ કહેવાય; સગુણ ઈશ્વર = એવા ગુણવાળા પ્રભુ. એથી ઉલટું, નિર્ગુણ બ્રહ્મ.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, B. A.

(૪૦ સં ૧૮૬૮-૧૯૨૩)

કાગ્જના ઉપનામથી અનેક અતિસુંદર અને સુકુમાર કાવ્યો રચનાર આ કવિ ગુજરાતી કવિતામાં અનેરી ભાત પાડે છે.

વસન્તવિજય, દેવયાની, ચક્રવાકમિથુન, વગેરે એમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ ‘પૂર્વાલાપ’ ને નામે પ્રગટ થયો છે. એમનું હૃદય બહુ કુંજું ને સ્નેહાળ હતું અને જીવન અત્યન્ત પવિત્ર તથા ઉચ્ચગામી હતું.

મહેમાનોને

(પૃ. ૪૯) કરજો-જો, આખા દિવસના આપણા કાર્યક્રમમાં આપણે અનેકવાર ઈશ્વરના ગુન્હેગાર બનીએ છીએ; તો પછી મનુષ્યની સેવામાં જાણપ રહી જાય તેમાં નવાઈ શી ? માટે હે મહેમાનો, અમારી એ જાણપો માટે અમારાં જેવાં પામર પ્રાણીઓને માફી આપશો.

ઉન્નત-જો, જીયા આશયોવાળાં તમે અમારાં જેવાં સામાન્ય માણસો પર કૃપા કરીને તમારા સહવાસનો લાભ અમને આપો છો. તે ખરેખર અમારાં અહોભાગ્ય છે.

શુશ્રૂષા, (સં.) સાંભળવાની ઇચ્છા, અર્થાત સેવા.

(કંઈ કામ કરવું ન હોય, તો આપણે તે વિષે કંઈ સાંભળતા જ નથી.)

લેશ-હહાવ, તમારા સમાગમનો લાભ મળ્યો, તોપણ અમારી અણઆવડતને લીધે અમે તમારા હૃદયના અનેક સુંદર ભાવોને બરાબર જીતી શક્યાં નહિ; માટે જરૂર પુનર્દર્શન દેજો.

કલાપી

(ઈ. સ. ૧૮૭૪—૧૯૦૦)

કાશિયાવાડના લાહી મંસ્થાનના ઠાકોર સ્વ. સુરસિદ્ધજી ને કવિતા-સાહિત્યના ‘કલાપી’. કલાપી એટલે મોર; કેવું કળામય ઉપનામ ! એ નામની પસંદગી જ કવિનું હૃદય દર્શાવે છે. ટૂંક જીવનના અત્યન્ત વિલક્ષણ અને સુકોમળ પ્રસંગોને બહાર પ્રગટ કરવાનું સૂક્ષ્મ સાધન તે કલાપીની કવિતા. “ કલાપીનો ટકારવ ” વાંચીને-સાંભળીને-કોનું હૃદય ડોડ્યા વિના રહ્યું છે ?

ગ્રામ્ય માતા

(પૃ. ૫૦) સુરખી, (ફા.) રતાશ, લાલાશ.

હેમન્ત, (સં.) કારતક ને માગશર મહીનો તે હેમંતઋતુ.

સ્વચ્છ સ્વચ્છ, અતિસ્વચ્છ.

ધીમે-જુએ છે, કેવું સ્વાભાવિક વર્ણન !

(પૃ. ૫૧) ઊભીને 'ઊભવું' એ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે.

કાતળી, શેરડીની પેરાઈ.

રસહીન-નૃપ, આખા કાવ્યનું મર્મ આ રહ્યું.

શામાટે-નહિ, પ્રજા ઉપર કરનો બોળે વધારે પડતો હોવો જોઈએ નહિ એ ધ્વનિ છે.

શિકારીને

(પૃ. ૫૨) વિશ્વ-સન્તનું, આ વિશ્વ સજ્જનો માટે જ છે; માટે હું શિકારી, તારે પણ દુષ્ટતા છોડી સાધુતા ધરવી ધટે.

વિશ્વ-કુમળું, કામળ સુન્દરતાથી વિશ્વ ભરેલું છે; ત્યાં નિર્દય દષ્ટિ કેમ જ થઈ શકે ?

સ્થૂળ-શકે, માંસના લોચા તને મળશે, પણ ખરૂં પંખી-પંખીનો સાચો આત્મા-મેળવવાને તો તારે તેનું મીઠું કક્કરવ સમું ગીત સાંભળવું જોઈએ.

(પૃ. ૫૩) સૌન્દર્યો-મળે, સુન્દરતાને કચરી મસળીને તેનો વિનાશ કરવાથી સુન્દરતા મળતી નથી.

સૌન્દર્યો-પડે, પરંતુ સુન્દરતા મેળવવાને માટે માણસે પોતાના આત્માને સુન્દર કર્યાએ ચડાવવો જોઈએ.

સૌન્દર્ય-ઉપભોગ છે, સૌન્દર્ય = પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર, આત્મદર્શન. સૌન્દર્યમાં સાચો આનંદ માણવો એ પ્રભુનાં દર્શન કરવા જેટલું સુખદાયી છે; માટે સુન્દરતાનો ઉપભોગ કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે, કે જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય જણાય ત્યાં ત્યાં તેનું પોષણ કરવું, તેની પૂજા કરવી.

સૌન્દર્ય, (સં.) સુન્દરન્ય (ભાવવાચક પ્રત્યય)

મધુર—માધુર્ય, શૂર-શૌર્ય, ધીર-ધૈર્ય.

આર્દ્રતા, (સં.) ભાવભીની લાગણી, કામળતા.

૨૧. ૨૧. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યનું બિલકુલ જ્ઞાન ન હોવા છતાં, અથવા ન હોવાથી, અતિશય સ્વાભાવિક ને મનોહર વાણીમાં ગુંજન કરનાર આ કવિ છે. એમનાં 'નવાં ગીતો'ના એકે ભાગ આજકાને ખાસ ગમી ગયા છે.

સંધ્યા

(પૃ. ૫૪) જળ ઝીલી, જળમાં નદાઇને, (સંભારે જળઝીલણા અગિયારશ) સરખાવો-ભાણ ખૂડ્યો.

તારલિયાનાં મોતી, “ રોજ રાત પડે છે ને તારા ઝગે છે, પણ આપણને કોઈને એમ ભાસેલું કે સન્ધ્યાસુંદરીએ

‘ ઝગતા તારલિયાનાં મોતી-

નાની સી મૂડીએ વેચ્યા ! ’ ?

કુદરતનાં આવાં સુંદર વર્ણનો બોઈને મારા હૃદયમાં તો ગદગદિયાં થયાં છે. ”

ચંદ્રા, સં. ચન્દ્રઃ તેનું તારીખતિવાચક રૂપ ‘ચંદ્રા’ એમ પ્રાકૃતમાં થયું.

(પૃ. ૫૫) ધણુ; (સં. ધેનુ ઉપરથી) ગાયોનું ટોળું.

સવિતા, (સં.) સૂર્ય.

આજસ્વરૂપ

(પૃ. ૫૬) “ આજસ્વરૂપને ધ્વજરનો નવાવતાર ગણી તેને નમન કરનાર કવિ જેને શિક્ષક તરીકે મળે તે આજકા ધન્ય છે. ”

સુર, (સં. સ્વર).

કિલોણ, (સં. કલ્હોલ) કલ્હોલ; આનંદ.

(પૃ. ૫૭) અવધુત, ઈગંબર જોગી.

ઉપા, (સં.) પ્રભાત.

નૌતમ, [સં. નવતમ) નવાં નવાં.

પ્રસાદ, (સં.) સરળતા.

મનુકુલને—ભૂપ, માનવ જાતિની ગાદી પર રાજ સમાન બાળક શોભે છે.

છેલ્લી છ લીટીઓમાં કવિએ વર્ણનની પરિસીમા બતાવી છે.

કૌમાર

(પૃ. ૫૮) “ ‘ વિજયવંત હો ભવ્ય કુમાર ! ’ એ કવિનાં વચન બાળકોને માટે આશીર્વાચન નથી, પણ વન્દન કંપે છે. ”

કમનીય, (સં.) મનોહર.

(પૃ. ૫૯) રસમેરાણુ, રસસાગર.

કુસુમાયુધ, (સં.) કુસુમ (પુષ્પ) છે આયુધ જેનાં એવા, કામદેવ.

(પૃ. ૬૦) શુક, વ્યાસજીના પુત્ર, શુકદેવજી, બાળયોગી.

શીલ, (સં.) ચારિત્ર.

કુમારાવસ્થામાં તરવરની અનેક પ્રબળ લાગણીઓ આ કાવ્યમાં આલેખી છે.

રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવડિયા, B. A.

ગુજરાતના હાલના કવિઓમાં પ્રથમ સ્થાને વિરાજતા એ કવિ પ્રતિભાવન્ત કવિ હોવા ઉપરાંત સમર્થ અને પ્રૌઢ વિદ્વાન છે. ઊંડી વિદ્વતા અને કવિપ્રતિભા એક જ સ્થાને વિરલ છે. કુસુમમાળા, હૃદયવીણા, નૃપુરજંકાર, સ્મરણુસંહિતા એ એમના પ્રસિદ્ધ કાવ્યગ્રન્થો છે.

પ્રેમ

(પૃ. ૬૧) અભિરામ, (સં.) સુંદર, મનોહર.

જેનું—શરીર, હલકો સ્થૂળ પ્રેમ શરીરને જ મોહે છે.

કર્દમ, (સં.) કાદવ.

કુદરતી લીલામાં—સવારે, સાંજે, મેઘધનુષમાં, આકાશમાં, ચન્દ્રમાં, વગેરે કુદરતી શોભામાં—સાચો પ્રેમ છુપાએલો છે. તે જોતાં ને અનુભવતાં આવડે તો સ્વાર્થો મોહમાંથી—જેને પ્રેમ એવું ખોટું નામ અપાય છે તેમાંથી—બચી જવાય.

(પૃ. ૬૨) વ્યોમ, (સં.) આકાશ.

આકાશનો ભૂરો રંગ દરરોજ મનોહર લાગે છે.

વદાય

(પૃ. ૬૨) સલૂણી, સં. લ. ણ ઉપરથી લૂણ એટલે મીઠું, સખરસ, રામરસ. સલૂણી=રસિક.

(પૃ. ૬૩) થાઉં—હું, આ સંસારરૂપી પડદા ઉપરથી હું ખસી જાઉં, અર્થાત્ હું મૃત્યુ પાસું.

છેલ્લી પંક્તિમાં સાચો સ્નેહ કરુણ રસથી દ્રવે છે.

કુસુમમાળાની ભેટ

(પૃ. ૬૩) ફુલડાં, કાવ્યો રૂપી ફુલડાં.

‘કુસુમમાળા’એ નામનો કાવ્યગ્રન્થ ભેટ આપેલો.

ઉપહારનો સ્વીકાર

(પૃ. ૬૪) ઉપહાર, (સં.) ભેટ.

સ્હુરો, પહેલા વરસાદે જમીનમાંથી સ્હરાટ નીકળે છે તે અનુભવની વાત છે.

પ્રતિગન્ધ., સ્હામી સુગન્ધ.

મધ્યરાત્રિએ કોયલ

(પૃ. ૬૫) આ નાનકડું કાવ્ય બહુ મીઠું અને કોમળ છે. કવિની વાણીમાં પ્રસાદ સ્પષ્ટ જણાય છે.

મધરાતે કોયલ બોલે કે નહિ એ વિષે એકવાર ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ હતી. રા. નરસિંહરાવનો સિદ્ધાન્ત છે કે કુદરતનું વર્ણન પ્રત્યક્ષ અનુભવ સિવાય કરવું જ નહિ.

કુહૂ, કાચલનો મીઠો સુર સાંભળવો બહુ સહેલ છે, છતાં ઘણાંના કાન કેળવાએલા હોતા નથી. એ સુરમાં પહેલો સ્વર લઘુ ને બીજો ગુરુ સંભળાય છે. કુહૂ, કુહૂ, કુબી-એમ જુદા જુદા માથુસો એ સુર જુદી જુદી રીતે સાંભળે છે અને દર્શાવે છે. અંગ્રેજીમાં કુકૂ (Cuckoo) એવો શબ્દ છે.

શ્રવણ, (સં) કાન.

સમીર, (સં) વા, પવન; સમીર સ્વ વહે=પવન સુર લાવે છે.

શાંતિ—વધારતું, મધુર દિવ્ય સંગીતથી શાંતિનો ભંગ થવાને બદલે ઉલટી શાંતિ વધુ શાંત ને આનન્દકારી બને છે.

અનિલ—સહુ, કેવી મીઠી કદપના !

પળે, પળા જાય, જતી રહે, (ક્રિયાપદ).

મોહની, (સં) અજબ આકર્ષણ.

(પૃ. ૬૬) ઉછરંગ, ઉલ્લાસ.

છેલ્લી લીટી કેટલી મોહક છે ! કાચલનો ટહુકો સંભળાતો બંધ થયા પછી પણ એ ફરીથી—વધારે નહિ તો એક વાર પણ ફરીથી—સાંભળવાનું મન રહી જાય છે; જાણે તૃપ્તિ થતી જ નથી.

અવસાન

(પૃ ૬૬) અવસાન, (સં) અન્ત. અહીં ‘કુસુમમાળા’ એ કાવ્યગ્રન્થનો અન્ત.

અગ્નિ, (સં) સાગર, દરિયો.

ભાવ, (સં) લાગણી.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ, M. A.

ક. દ. ડા. ના કવિપુત્ર રા. ન્હાનાલાલ પિતાથી સવાયા ચઢિયાતા કવિ છે. એમની પ્રતિભા તથા દરેક પ્રશ્નને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અવલોકવાની શક્તિ અદ્ભુત છે. એમના કાવ્યગ્રન્થો—ઇન્દુકુમાર, જ્યા

અને જયન્ત, નાના નાના રાસ, ઉપા, વગેરે, વગેરે. પ્રેમમક્તિ એવું ઉપનામ તેમણે ધારણ કરેલું છે.

કવિ દલપતરામને

(પૃ. ૬૭) નદ, (સં.) જોસબેર વહેતો વહેજો.

આપ—જાયા, કવિ દલપતરામની માતાનું નામ અમૃત=અમ-રત-હતું.

તેજ વાઘા, તેજસ્વી ચળકતાં કપડાં.

શૈલ, (સં) પર્વત.

(પૃ. ૬૮) શ્લોક ૧૪—જેવટના ભાગમાં દલપતરામ કવિ અન્ધ થયા હતા તેનો ઉલ્લેખ છે.

બ્રહ્મવર્ચસ, શુદ્ધ પવિત્ર બ્રાહ્મણના-આત્મજ્ઞાનીના-મુખ પર છવાતું તેજ.

(પૃ. ૬૯) શ્લોક ૨૧-કવિ નર્મદાશંકર વિષે ટકાર છે.

બે—એક, એક અંગના બે હાથ—રામ ને પ્રભ.

(પૃ. ૭૦) શ્લોક ૩૩-કવિ દલપતરામ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના હતા.

કાર્ત્ત્વિયસ, સર એલેક્ઝાંડર કિનલૉક ફાજર્જ-એઓ સાહેબે આપણી ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટી સ્થાપી. તેઓ કવિ દલપતરામના આશ્રય-દાતા હતા. 'કાર્ત્ત્વિયસ વિલાસ' ને 'કાર્ત્ત્વિયસ વિરહ' એવાં બે કાવ્યો કવિએ લખ્યાં છે.

દેહી, (સં) આત્મા.

ગુજરાત

(પૃ. ૭૧) ગુજરાત, (સં. ગુર્જરપ્રા) ગુર્જર લોકોએ રક્ષણ કરેલી ભૂમિ; ગુર્જર લોકોનું રાષ્ટ્ર.

કૃષ્ણચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ. દારિકાધીશ શ્રીકૃષ્ણ જે દેશમાં થઈ ગયા તે ચન્દની જેવો ઉજળો હોય એમાં શી નવાઈ ?

સાગર, અરબી સમુદ્ર.

તપોવન-ભાણુ, ભૃગુઋષિ તથા વસિષ્ઠ મુનિના તેજસ્વી આશ્રમો જ્યાં હતા તેવો.

ભૃગુકચ્છ=ભરૂચ; ત્યાં ભૃગુઋષિનો આશ્રમ હતો. વસિષ્ઠાશ્રમ આજુ ઉપર હતો.

પાર્થના સારથિ, અર્જુનનો રથ હાંકનાર શ્રીકૃષ્ણ. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હિન્દુધર્મનો અદ્ભુત ગ્રંથ છે.

(પૃ. ૭૨) વનરાજ, સિંહ.

કેસર, યાળ; કેસરી=સિંહ.

પ્રકાશ—સૂર્યનું તેજ.

વહાણુ-નિકાસ, ભારતવર્ષની જૂની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે.

(પૃ. ૭૩) ચોળી—વેલ, હિન્દુસ્તાનના અથવા પ્રાન્તોમાં ગુજરાતી સ્ત્રીના પોશાક વખણાય છે.

સેથો, (સં. સીમન્ત).

લલિત—જમાવ, ગુર્જરી સ્ત્રીના મુખ પર એક પ્રકારની મનોહર લગ્ન (જે દરેક સ્ત્રીનું બુધ્ધિ છે તે) દેખાય છે.

રાણકતનયા—છોડ, જે દેશમાં રાણકદેવી જેવી સતી થઈ ગઈ તેની વંશજ (ગુર્જરી સ્ત્રી); લાગણીના ઉભરાથી શોભતી; જાણે સૌન્દર્યનો છોડ ઊગ્યો હોય એવી !

ભાલ—શણગાર, કપાળે ચાંદ્રો ને હાથે ચુડી એ સૌભાગ્યના શણગાર ગણાય છે.

તેજશણગાર, તેજસ્વી (મંગલ) ધરણ્યાં.

(પૃ. ૭૪) ચાણાક્ય, ચન્દ્રગુપ્તના ગુરુ-તક્ષશિલાના આચાર્ય.

દેશ—ઉદ્ધાર, ધર્મની ખાતર ધરાન છોડી સંજાણુ બંદરે ઊતરી

આવેલા પારસીઓનો સત્કાર કરીને હિન્દુ રાજ્યને જગતના ઇતિહાસમાં અનુપમ ઉદારતા દર્શાવી છે.

(પૃ. ૭૫) શ્રીકૃષ્ણે—વત, હું યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ધારણ કરીશ નહિ એવી શરતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો.

ચિતોડ—યશછાંચ, ચિતોડનું પ્રસિદ્ધ સૂર્યવંશી રજપૂત કુળ (જેમાં પ્રતાપ રાણો થઈ ગયો તે) સ્થાપનાર વીર આખા રાવળ મૂળ ગુજરાતમાં ઈરના હતા.

દયાનન્દ, આર્યસમાજના સ્થાપક અખંડ બ્રહ્મચારી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી મૂળ પોરબંદરના બ્રાહ્મણ હતા.

શ્રીનગર, અમદાવાદ.

તીર—વેલ, આખી પૃથ્વી પર એવો કોઈ દેશ ભાગ્યે જડે જ્યાં ગુજરાતની વહેપારીઓ નહિ હોય.

આગ, ગુજરાતની ભૂમિ રસાળ ને કળદ્રુપ છે તેથી તેને અગ્નીઓ કહે છે.

(પૃ. ૭૬) જૈને, જૈન ધર્મના લોકો મોટે ભાગે ગુજરાતમાં છે.

ધર્મગાર, (સં. ધર્મ+આગાર) ધર્મનું ઘર, મંદિર.

આ સુંદર કાવ્યમાં કવિએ પોતાની દેશભક્તિ દર્શાવી છે.

ગઘ

નંદશંકર તુળજશંકર (સં. ૧૮૬૧—૧૯૬૧) સુરતના વડ-
નગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તે જમાના પ્રમાણે અંગ્રેજ શિક્ષણ લઈ
તેમણે શિક્ષક તરીકે જીવન શરૂ કર્યું. હોપ સાહેબની કૃપાથી તે
મામલતદાર થયા અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર ઊંચી પાયરીએ ચડતાં
ચડતાં કચ્છ, હુણવાડા, વગેરે દેશી રાજ્યોમાં મોટા અધિકારી થવા
ભાગ્યશાળી થયા. તેમણે ‘કરણધેસો’ એક જ પુસ્તક લખ્યું છે.

કરણધેસો આપણા સાહિત્યનો પ્રથમ વાર્તાગ્રંથ ગણાય છે. ખરી
રીતે જોતાં તો મહીપતરામે ‘સાસુ વહુની લડાઈ’ નામે એક હાસ્ય-
રસની વાર્તા તે પહેલાં લખી હતી, છતાં આ પુસ્તકની લોકપ્રિયતાને
લીધે વાર્તાના ગદ્યગ્રંથ તરીકે તેને જ પ્રથમ ગણવામાં આવે છે. તેને
લખાયાંને વર્ષો વહી ગયાં છતાં તે હજી લોકપ્રિય છે. કર્તાની વર્ણનશક્તિ
એવી સરસ છે કે જે પ્રસંગને તે વર્ણવવા એસે છે; તેનું ચિત્ર જાણે
આપણી આંખ આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે વાંચો
‘આગલાણનો ઘેરો’.

(૫. ૭૭) મંઘ (સં) = ટોળી. જત્રાએ જનાર લોકોની ટોળીને
માટે આ શબ્દનો ઉપયોગ થયો થાય છે. ઉ. ત. પાલિતાણનો મંઘ,
અંબાજીનો મંઘ.

મૈયત = મરણ.

હીજરાયા કરતો હતો=મનમાં અળ્યા કરતો હતો.

તેનો ઝાડો જોવો=તેની ખારીકીથી તપાસ કરવી.

પતીજ = ખાતરી [સં. શબ્દ પ્રતીતિ ઉપરથી આ શબ્દ થયો છે.]

આખો ખંડ એક બે વખત વાંચો. કરણદેલામાં ઠેકઠેકાણે આપણા જીના રિવાજ, વહેમો, વગેરેનું કર્તાએ આબેહુલ વર્ણન આપ્યું છે અને કોઈ કોઈ સ્થળે તેની મીઠી મશકરી કરી રમુજ ઉપજાવી છે. ડોસીનો કંજુસ સ્વભાવ, છતાં મુઆ પછી નાતમાં છૂટું ઘી પીરસાય તેની આતુરતા, મુઆ પછી આગ કાણ મૂકે તેની શીકર વગેરે રમુજ વર્ણનથી કર્તાએ જીના જમાનાનાં ઘરડાં માણસોના વિચારોનો કેવો ખ્યાલ આપ્યો છે !

૨

(પૃ. ૮૧) આપણા પૂર્વજોએ યાત્રાનાં સ્થળો પસંદ કરવામાં અતિશય હક્ષાપણ અને શુદ્ધિ દાખવ્યાં છે. આપણાં જાત્રાનાં ધામ કોઈ પર્વતના શિખર ઉપર કે કોઈ પર્વતની તળેટીમાં, સમુદ્ર કિનારા ઉપર કે વિશાળ નદીના તટ ઉપર, કે કોઈ સુંદર અને અસાધારણ કુદરતી સૌન્દર્યવાળાં સ્થાનો પર આવેલાં છે. આવાં સ્થળોમાં માણસ જન્મને ઉભો રહે ત્યારે તેને પોતાની તુચ્છતા અને સરજનહારની અસાધારણ મોટાઈ વિષે સહેજે વિચાર આવી જાય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

રાજ્યધાની = ખરો શબ્દ રાજધાની જોઈએ. રાજધાની (સં. ધાની શહેર) રાજાનું શહેર.

શ્રીચથળ = સિદ્ધપુર.

મહિમા (સં.) = પ્રતાપ; કીર્તિ.

કલ્પનાની...સત્તા છે = મનના વિચારની અસર માણસ ઉપર થતી મોટી છે. કોઈ કામ કરતી વેળા 'આટલું કરતાં તો થાકી જવાય' એવનાર ખરેખર થાકી જાય છે. આપણા જીવનમાં રોજ બનતા બનાવોમાં પણ આ વાત પ્રત્યક્ષ થશે.

નિવારણ (સં) = દૂર થવું તે.

મહાત્મ = પ્રતાપ, ખરો સં. શબ્દ માહાત્મ્ય છે.

રમણીય = સુંદર.

ચિત્તાકર્ષક (સં.) = મનનું આકર્ષણ કરનાર, મનોહર.

પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ થયેલી નદીઓ ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, કાવેરી, નર્મદા વગેરે છે. તેમના ઉપર કેટલાં જાત્રાનાં સ્થળ આવેલાં છે ? સિંહસ્થ વર્ષમાં ગોદાવરી ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે. પ્રયાગમાં કુંભનો મેળો ભરાય છે.

અમર્યાદ (સં.) = જેની હદ નથી તેવા; અપાર.

આ ખંડનું 'ન્યાં ઇશ્વરે બહોળે હાથે કરી'...ઇત્યાદિ શબ્દોથી શરૂ થતું વાક્ય વાંચો અને જુઓ પૂર્ણવિરામ ક્યાં આવે છે. આવડું મોટું વાક્ય હોવા છતાં તે અટપડું નથી તેથી અર્થ સમજવામાં જરાએ અડચણ પડતી નથી. વાક્ય જાણે પારદર્શક છે. કરણધેલામાં આવાં લાંબાં વાક્યો ઘણે સ્થળે છે.

આ ખંડમાં દર્શાવેલા વિચાર અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા માણસોને આવે એ વધારે યોગ્ય છે. આજથી પાંચસો છસો વર્ષ પર થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણોને યાત્રાના ફળ વિષે આવા વિચારો આવે એમ તમને લાગે છે ?

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ (સં. ૧૮૮૫-૧૯૪૭) સુરતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને તાલીમ આપવાનું શિક્ષણ લેવા તેઓ વિલાયત ગયા હતા. તેમની જ્ઞાતિમાંથી વિલાયત જનાર એ પહેલા જ હતા; તેમને નાતબહાર રહેવું પડ્યું હતું. વિલાયતથી પાછા આવી અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે તેમણે આપણા પ્રાન્તની અમૂલ્ય સેવા બજાવી. તેઓ અડગ સંસારસુધારક હતા અને સ્ત્રીકેળવણી માટે ખૂબ આગ્રહ રાખતા.

મહીપતરામ લેખક પણ હતા. તેમણે 'દુર્ગારામ મહેતાજી અને કરસનદાસ મૂળજીનાં જીવનચરિત્ર ઉપરાંત, 'સાસુ વહુની લડાઈ,' 'વનરાજ ચાવડો,' અને 'સધરા જેસંગ' નામે વાર્તાઓ લખી છે. એ બધી વાર્તાઓ સામાન્ય પ્રકારની છે; પણ તે જમાનામાં સાધારણ લોક સમજી શકે તેવાં પુસ્તકો આજાં એટલે મહીપતરામનાં પુસ્તકો આદર

પામ્યાં. તેમનું લખાણ સાદું અને રસ વિનાનું છે. પ્રસંગ ગમે તેવો હોય તોપણ લખાણ એકધારે; નહિ તેમાં ઉમળકો કે નહિ ઉડાણ. ‘વનરાજ ચાવડો’ અને ‘સધરા જોસંગ’ માં સંસાર સુધારાની વાત ઉપરાંત લોકોમાં ચાલતાં જોડકણાં ટુચકા અને દંતકથાઓનો તેમણે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. આ ખંડ તેનું ઉદાહરણ છે. આપણા પ્રાન્તમાં અનેક જગાશયો વિષે આવી દંતકથાઓ ચાલે છે. લોકગીતો અને રાસડાઓમાં આવી કેટલીક કથાઓ જળવાઈ રહી છે. સરખાવો માધાવાવનું ગીત:

બાર બાર વરસે નવાણુ ગળાવ્યાં,
નવાણે નીર નો આવ્યાં છ રે.

(પૃ. ૯૦) સમારંભ = ધામધુમ સહિત કામનો આરંભ.

બત્રીશલક્ષણો = બત્રીશ લક્ષણવાળો. બત્રીશ લક્ષણ કયાં કયાં? ૧ સિંહનું (પરાક્રમ). ૨ બગલાનું (એકબ્યાન). ૪ કુકડાનાં (વહેલું ઊઠવું, યુદ્ધમાં ધુમધું, કુટુંબનું પોષણ કરવું, સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રાખવી). ૬ મોરનાં (મધુર ભાષણ, સુંદર સ્વરૂપ, કળાયુક્ત રહેવું, ગર્વહીન રહેવું, શત્રુને છુંદવો, કોચી પદવીએ રહેવું.) ૬ કુતરાનાં (થોડી ઊંચ, સંતોષ, સ્વામીભક્તિ, તરતમાં સમજી જવું, સાહસ, કૃત-જ્ઞતા). ૩ ગધેડાનાં (ભાર વહેવો, દંડને લેખવવો નહિ, સંતોષી રહેવું). ૫ કાગડાનાં (અવિશ્વાસ, લાજ, ચંચળતા, જ્ઞાતિપ્રેમ, સમયપરીક્ષા) ૬ પુરુષનાં (સ્વમાન, ધીરજ, ચાતુર્ય, વાચાળપણું, ક્ષમા, સત્ય).

મહેતર = ભંગી.

અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગને આપણે હાથે કેટલું ખમવું પડે છે? હજીએ એવાં ગામ છે કે જ્યાં કોઈ જાતનો રોગ ફાટી નીકળે તો તે ગામના ભંગીઓને પકડી પકડીને મારવામાં આવે છે. આ લોકો મેલી વિદ્યાના જાણનાર છે અને તેના બળે કરીને તેઓ રોગ ફેલાવે

છે અને ખીજા પણ અનર્થ કરી શકે છે એવી લોકોમાં સાધારણ વહેમભરી માન્યતા છે.

નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા (સં. ૧૮૬૨-૧૯૪૪) સુરતના વીસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે નાની વયમાં ઝડપ અને ઉત્સાહથી સુરતમાં થઈ શક્યો એટલો. અભ્યાસ કરી લીધો. તે જમાનામાં વધારે અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને મુંબઈ જવું પડતું. નવલરામના પિતાની સ્થિતિ સાધારણ એટલે તેનાથી મુંબઈ જઈ શકાયું નહિ. સોળ સત્તર વર્ષની કુમળી વયમાં તેણે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો અને સુરતની હાઈસ્કૂલના મદદનીશ શિક્ષક તરીકે હાલગીની શરૂઆત કરી. પછી તો ક્રમે ક્રમે ચઢતાં તે અમદાવાદમાં આવેલી પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપલ અને રાજકોટની મેઝ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપલ થયા. અમદાવાદમાં હતા ત્યારથી ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ નામે કેળવણીના એક માસિકના તે અધિપતિ હતા. લગભગ વીસ વર્ષ સુધી તેમણે તે માસિક પોતાના હાથમાં રાખ્યું.

નવલરામ આપણી ભાષાના એક મોટા અને નામીયા લેખક છે. ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’માં તેમણે જાતજાતના વિષયો ઉપર લેખો લખી આપણા પ્રાંતના વિદ્વાનોમાં સારું સ્થાન મેળવ્યું હતું. તેમણે અંગ્રેજ લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, વીરમતી નાટક, આજીવન બત્રીસી, ભટનું ભોપાળું, વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમના લેખોનો સંગ્રહ ‘નવલગ્રંથાવલિ’ નામે પુસ્તકના ચાર ભાગમાં થયો છે.

બાદશાહ ખીરબક્ષની ઘણી વાતો આપણામાં ચાલે છે. એ બાદશાહ અને ખીરબક્ષ પ્રથમ કેવી રીતે મળ્યા અને એાળખાણ થયા પછી તેઓ કેવા વિદ્યાનંદમાં વખત વીતાવવા લાગ્યા તે બતાવવાના હેતુથી નવલરામે ‘અકબર ખીરબક્ષ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ’ લખ્યો છે. તેમાં આવતા શ્લોકો પણ નવલરામના જ રચેલા છે.

(પૃ. ૯૬) ખાતર = ધ્યાન, પરવા. (કા. ખાતિર)

એપેલેટ કોર્ટ = અપીલ કરવાની અદાલત. નીચેની અદાલતે જે ચુકાદો આપ્યો હોય તેથી સંતોષ ન થાય તો ઉપલી અદાલતને ફરીથી અરજ કરવી તેને અપીલ કહે છે. કાશુ મુફતી વગેરે અમલદારોએ જે ન્યાય કર્યો હોય તેનાથી સંતોષ ન થાય તો લોકો આદશાહ પાસે ફરિયાદ કરી શકતા હતા.

અંબાર = ઢગલો.

ગુલાબ = [ગુલ=ગુલાબનું ફૂલ, આબ = પાણી] ગુલાબની સુગંધવાળું પાણી. આપણે ગુલાબજળ શબ્દનો જે ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમાં જળ શબ્દ વધારાનો દાખલ થઈ ગયો છે.

આકંઠ (સં.) = સુમરાણુ.

સત્તર = લીટી. (અ. સત્ર) માધનો = અર્થ.

વિલક્ષણ (સં.) = અસાધારણ.

ષાયા હોરા વગેરે-લાખ રૂપીઆનો હીરા મળ્યો તે વેચવા માટે આવ્યો, પરંતુ મને જીક્કડ મારીને છીનવી લીધો એવો દગાબાજ ઝવેરી છે.

ખીરબલને ખરેખરો હીરા મળ્યો ન હતો તેમ કોઈએ તેની પાસેથી અગતકારે પકાવી પણ લીધો ન હતો. ખીરબલે તો આદશાહનેજ ચોર દરાવ્યો એ સર્વ ચમત્કારિક વાણી કવિતાની છે અને પોતાની ચતુરાર્થી આ દોહરાનો ત્યારે આદશાહને અર્થ સમજાવ્યો ત્યારે આદશાહ તેના પર પ્રસન્ન થયો. વિદ્વાન્ માણસો શબ્દ અને અર્થના ચમત્કારથી પોતાની ચતુરતા કેવી રીતે બતાવે છે તે બતાવવા માટે આ લેખ લખાયો છે.

(પૃ. ૧૦૧) પાટણથી થોડે દૂર આવેલા રૂઢમાળનાં ખંડેરા આજે પણ જોવામાં આવે છે, ત્યારે એ સ્થળે એક દિવસ કેવા કેવા વૈભવ જોવા હશે અને તે સમયે ગુજરાતમાં કેવી જાહોજલાલી હશે તેનો સહેજે વિચાર આવી જાય છે.

મંડળેશ્વરો = [મંડલ=મોટા રાજ્યનો પ્રાંત] સાંમંતો.

બહુધા = ઘણે ભાગે. રાજ્યપ્રપંચમાં રચીપચી રહેલાઓને પોતાના મિત્ર ઉપર પણ વિશ્વાસ પડતો નથી. સ્વાર્થ અને પ્રપંચના જ ત્યાં ખેલ ખેલાય છે.

હનુમાન = અંજના અને વાયુદેવના પુત્ર. બાળપણમાં સૂર્યને પાકેલું ફળ જાણી તેને પકડવા કૂદકો માર્યો એટલે ઇન્દ્ર તેની જોડે લડવા આવ્યો. ઇન્દ્રે તેને વજ્ર જેવું અંગ અને ચિરંજીવ થવાનો વર આપ્યો. તે બ્રહ્મચારી છે, અસાધારણ બળવાન છે અને રામના આરંભ લક્ષ્મી છે. હનુમાન એટલે બ્રહ્મચર્ય, બળ, ભક્તિ, નિઃસ્વાર્થ સેવાનો આપણો આદર્શ.

સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ = આડે અંગે લાકડીની પેઠે લાંબા ભોંય પર પડીને પ્રણામ. આઃ અંગઃ મસ્તક, આંખ, છાતી, હાથ, પગ, ઘુંટણ, મન, વાણી.

બળનિધાન (સં.) = બળનો ભંડાર.

હોશે-વ્યાકરણનું શુદ્ધ રૂપ કયું? નિર્ધાર=નિશ્ચય.

યાવત ચંદ્રદિવાકરૌ (સં.) = જ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર છે ત્યાં સુધી; નિરંતર.

વલ્લભીપુર = કાઠિયાવાડમાં આવેલા વળા નામે ગામ પાસે આ શહેરનાં ખંડેરો છે. પ્રાચીન કાળમાં તે ઘણી જાહોજલાલીવાળું શહેર હતું. તેના નાશ માટે અનેક દંતકથાઓ ચાલે છે. વલ્લભીપુરની ગાદીએ શીલાદિત્ય નામે એક કરતાં વધારે રાજા થઈ ગયા છે.

આ ખંડ વાંચ્યા પછી સિદ્ધરાજ તમને કેવો લાગે છે? હનુમાનને તેણે કરેલી પ્રાર્થના ઉપરથી તમે તેના વિષે શું ધારો છો? પાટણ અને રુદ્રમાળ વિષેની તેની ભવિષ્યવાણી ખરી પડી છે?

(પૃ. ૧૦૬) અમ્બાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ (સં. ૧૯૦૦-૧૯૭૦)
અમદાવાદના બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા. આપણા ગુજરાતી ટ્રેન્યુએટોમાં તે

પ્રથમ હોવાથી **Prince of Gujarati Graduates** કહેવાતા હતા. તેમણે શિક્ષક તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી હતી, પરંતુ પાછળથી વડોદરા રાજ્યમાં ન્યાયાધીશ થયા હતા અને ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા પછી તેમણે બીજાને ધંધો આદર્યો હતો, પરંતુ તેમાં તે સફળ થયા ન હતા. અંબાલાલ-ભાઈ જખરા વિચારક હતા અને એમના જમાનામાં તે દ્વિર્વદ્વિવાળા વિચારક તરીકે પૂજ્ય ગણાતા હતા. દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન, તંદુરસ્તી, કેળવણી, વગેરે કેટલાક તેમના માનીતા વિષયો ઉપર તે કાઈ કાઈ વાર લેખો લખતા કે ભાષણ આપતા.

આપણા જીવાનોનાં શરીર આજ પણ હજી એવાં જ તકલેદી રહ્યાં છે. આ ખંડમાં લખેલી ઘણી બાબતો આજે આટલે વર્ષે પણ કેટલી સાચી છે ? બાળલભ, જાતે કામ કરવામાં ઘણી નાનમ, પુરતી કસરતની ખામી, વ્યવહારની મુશ્કેલીઓ વગેરે આપણું સર્વ હજી નાખતારા રાત-રિવાજો આજે પણ આપણામાં રહ્યા છે.

હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા (જન્મ સં. ૧૯૦૫) અંગ્રેજ સરકારના અને વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરી સં. ૧૯૫૬માં વાનપ્રસ્થ થયા. તેમની અનેક પ્રકારની સેવાની કદરમાં સરકારે તેમને ‘રાવબહાદુર’નો ઠટકાપ આપ્યો છે. સં. ૧૯૬૧માં જીણા-વાડના મહારાણાના આગ્રહથી દિવાનપદ સ્વીકાર્યું હતું. તેમને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ઘણી પ્રાંતિ છે. શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડના આશ્રયથી તેમણે પ્રાચીન કાવ્યમાલાનાં ૩૫ પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં છે. તેમણે ‘પાણીપત’ અને ‘વિધવતી વિચિત્રતા’ નામે બે કાવ્યો લખ્યાં છે, તે ઉપરાંત મલીસુર મુસાફરી, સંસારસુધારો, દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન, બે બહેનો, અંગ્રેજી નગરીનો ગર્ભવસેન, ટચુકડી સો વાતો વગેરે ગદ્યગ્રંથો પણ લખ્યા છે. તેમનું લખાણ સરલ હોય છે. આજ વૃદ્ધ-વયમાં પણ તેમનો ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ જીવાનને પણ શરમાવે. હાલ થોડા સમય પહેલાં વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારે તેમની ગુજરાતી

લાપાની સેવાની કદર કરી ' સાહિત્યમાર્તંડ ' નો સોનાનો ચાંદ આપ્યો છે.

(પૃ. ૧૧૨) શંકર: શંકરાચાર્ય—વેદાન્ત શાસ્ત્રના એક ગુરુ. તેનો જન્મ કેરલ દેશમાં થયો હતો. નાનપણથી તેમણે અસાધારણ વિદ્યા મેળવી અને સંન્યાસ લીધો. દેશમાં ફરીને તેમણે અનેક પંડિતોને વાદમાં હરાવ્યા અને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. તેમણે હિંદુસ્તાનની ચારે દિશામાં અનેક મંદીરી સ્થાપના કરી છે. આજે પણ તે મંદીરી ગાદીએ આવનાર સંન્યાસી શંકરાચાર્ય કહેવાય છે.

દ્વિગ્વિજય (સં) = દ્વિશાઓનો જય.

બોનાપાર્ટ: નેપોલિયન બોનાપાર્ટ—એક સામાન્ય સિપાઈનો પુત્ર પોતાની અસાધારણ શક્તિથી ફ્રાન્સ દેશના લશ્કરનો સેનાપતિ થયો; ધીમે ધીમે તે સર્વ સત્તા હાથ કરી ફ્રાન્સનો બાદશાહ પણ થયો. તેણે પોતાના પરાક્રમથી આખા યુરોપ ખંડને થથરાવી મૂક્યો હતો. આખરે ઈ. સ. ૧૮૧૫માં તે અંગ્રેજોની સામે લડતાં કેદ પકડાયો. તેનાં છેલ્લાં વર્ષો કેદમાં ગયાં.

જેર ક્યો = તાબે ક્યો.

યુગનું મૂળ મનુષ્યનાં કૃત્ય છે = માણસ જેવાં કૃત્ય કરે તેવો સમય થાય.

સમય જાતે સારો કે ખરાબ નથી, પરંતુ માણસો પોતાનાં કામો વડે તેને સારો નરસો બનાવે છે. .

દહીમાં અને દૂધમાં પગ રાખવો: કોઈ પણ એક નિશ્ચય કર્યા વગર બંને પક્ષમાં રહેવું તે.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (સં. ૧૯૧૧-૧૯૬૩) નડિયાદના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. નાનપણથી તેમણે ત્રણ નિશ્ચય કરી રાખ્યા હતા: કોઈની નોકરી કરવી નહિ; એલએલ. બી. થવું અને ૪૨ મે વર્ષે ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈ જવું. શ્રીમંત પિતાની સ્થિતિ બદલી જતાં ગરીબીનાં દુઃખ વેડીને તથા અનેક અવગડો ખમીને

પણ તે એલએલ. બી. થયા; સારી નોકરી છોડી તેમણે મુંબઈમાં વકિલાતનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. ધંધો સારો ચાલ્યો, કમાણી સારી થઈ અને પિતાનું ઝણુ અદા કરી દીધું. સગાસંબંધીઓની ઇચ્છાઓ પૂરી કરી છેવટે તેમણે ધીકતો ધંધો છોડી પોતાનો ત્રીજો નિશ્ચય પલ અમલમાં મૂક્યો; આવતી લક્ષ્મીને ઠોકર મારી સરસ્વતીની સેવા કરવા માટે આ ટેકીલા નરે ૪૨મે વર્ષે વકિલાત કરવાનું બંધ કર્યું અને પાછળથી વડોદરા અને કચ્છ જેવાં રાજ્યોમાં ઉંચા અધિકાર આપવાની માગણી પણ નકારી. આયુષ્યનાં બાકીનાં વર્ષો તેમણે બે તેટલો ઉડો અને વિશાળ અભ્યાસ અને લખવાનું કાર્ય કર્યા.

સરસ્વતીચંદ્રના ચાર ભાગ છે. તેમાં જુદા જુદા પ્રસંગો, પાત્રો અને બનાવોની એવી ફૂલગુંથણી છે કે આપણને કર્તાની બુદ્ધિની ત્રીજી-વટ માટે મોટું આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. સરસ્વતીચંદ્ર લખાતાં પંદર વર્ષ લાગ્યાં હતાં.

આ ખંડ સરસ્વતીચંદ્રના બીજા ભાગમાંથી લીધો છે. તેનું નામ 'ગુણસુન્દરીનું કુટુંબજન' છે.

(પૃ. ૧૧૪) એત = વિચાર.

જિજ્ઞાસા (સં) = જાણવાની ઇચ્છા. કુતૂહલ.

ઉત્કંઠિત થઈ = ડોક ઉંચી કરીને. ઉદ્ધ = ઉંચું; કંઠ = ડોક. મૂળ શબ્દ

ઉત્કંઠા આ પ્રમાણે બન્યો છે. પછી આપણે તેને આતુરતાના અર્થમાં વાપરીએ છીએ. આતુર બનીને.

પદ્ધતું = લક્ષ વખતે વરપક્ષ તરફથી કન્યાને દાગીના, રોકડ વગેરે જે અપાય તે. તે આંધન કહેવાય છે.

તર્જની (સં) = અંગુઠા પછીની આંગળી.

હીન ભાગ્ય (સં) = હલકું ભાગ્ય.

સોના.....ઉપજશે. ઓછી કિંમત આવશે.

દાગીના ગીરો મૂકીએ = કોઈને ત્યાં દાગીના થાલમાં આપી બેઠતાં

નાણાં લઈએ અને પછી આપણી પાસે પુરતાં નાણાં થાય ત્યારે પાછા ભરી દઈ દાગીના પાછા લઈએ.

આખો ખંડ વાંચો, ફરી ફરી વાંચો. ધરમાં એક સુશીલ સ્ત્રી ધરનાં જુદા જુદા સ્વભાવવાળાં માણસોને કેમ જીતી લે છે, ધરખટલામાં વિકટ મામલો ઉભો થાય ત્યારે કેમ તોડ કાઢે છે, બંતે દુઃખ અગવડ વેડીને કુટુંબ તથા કુટુંબીઓને કેમ સુખી કરી શકે છે તેનું કેવું સુંદર ચિત્ર છે ? ધરસંસારની ઝીણી ઝીણી આખતો પણ કર્તાના લક્ષ બહાર નથી. માનચતુર વિષે તમે શું ધારો છો ? આ પછીના ખંડમાં એ ટોસાની વધારે ઓળખાણ તમને થશે.

(પૃ. ૧૧૮) સાવધાન (સં.) : ખબરદાર

પલકારામાં પાછા આવો : પલકારો એટલે આંખ બંધ કરીને ઉઘાડીએ એટલો વખત. જલદી આવો.

તત્પરતા (સં.) : તૈયારી

કાયદાની તકરારો.....વકીલોના ધંધા ઉપર અને જીલના જોર ઉપર જીવનારાઓ ઉપર કેવો ફટકો માર્યો છે ?

આ શબ્દોથી શરૂ થતો ભાગ અંત સુધી વાંચી જાઓ. માનચતુર વ્યવહારકુશળ માણસ છે. બહુ ભણ્યો નથી, પણ બહાદુર છે અને તેને કામની આવડ છે. ચંદ્રકાન્ત નવા જમાનાનો પુસ્તક પંડિત છે. મુંબાઈમાં રહી સુધરેલા અને મોટા હોવાનો ડોળ રાખનારા અને સત્ય કરતાં પણ શબ્દનાં ચુંથણાં કરી કાયદાની બારીકી શોધી કાઢનાર વકીલોને જીના જમાનાના માનચતુરે મહેણું માર્યું છે. પુસ્તકો ગોખીને બનેલા પંડિતો બહાદુરી ઉપર કવિતા કે નિબંધ લખે પણ બહાદુરી બતાવી શકે નહિ. માનચતુરની મારફતે કર્તા આપણને શું સમજાવે છે ?

મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી (સં. ૧૯૧૪-૧૯૫૪) નડિયાદના સાઠોદરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. બી. એ. સુધી અભ્યાસ કરી

તે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા અને મુંબાઈની ગુજરાતી શાળા-ઓના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર નિભાયા. ત્યાં કેટલોક વખત કામ કર્યા પછી ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તરીકે તે ગયા. ત્યાં તેમને નાકનો એવો દુષ્ટ રોગ લાગ્યો પડ્યો કે એમનાથી સ્પષ્ટ બોલી શકાતું નહિ; પરિણામે તેમને નોકરી છોડી નડિયાદ આવી રહેવું પડ્યું. નિવૃત્તિનો એ સમય તેમણે સાહિત્યસેવામાં ગાળ્યો: ના. મહારાજ ગાયકવાડે પાટણના જૈન લંડારોની તપાસ કરી તેમાંનાં પુસ્તકોની યાદી કરવાનું તેમને કાર્ય સોંપ્યું, પરંતુ તે પૂરું કર્યા પહેલાં તે તે મરણ પામ્યા.

મણિલાલ ‘પ્રિયંવદા’ અને ‘સુદર્શન’ નામે બે માસિકો ચલાવતા હતા: ‘પ્રિયંવદા’ સ્ત્રીઓ માટે ચાલતું તેથી તેમાં લખાણ સરળ આવતું પરંતુ ‘સુદર્શન’માં મણિલાલનું કેટલુંક સાચવી રાખવા યોગ્ય લખાણ આવતું. તેમને તત્ત્વજ્ઞાન પર અથાગ પ્રીતિ હતી; તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક અંગ્રેજી ગ્રંથો લખી યુરોપમાં પણ તેમણે ખ્યાતિ મેળવી હતી. ગુજરાતીમાં તેમણે નારીપ્રતિષ્ઠા, બાલવિલાસ, ચારિત્ર્ય, ગુલાબસિંહ, સિદ્ધાન્તસાર વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમણે કાન્તા નામે એક સુંદર નાટક પણ લખ્યું છે. તે કાવ્યો પણ લખતા. સંસ્કૃત કવિ ભવભૂતિનાં નાટકોનાં તેમણે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યા છે.

મણિલાલનું લખાણ ઉચ્ચ જાતનું ને શુદ્ધ છે. તેના લખાણથી ગુજરાતી ગદ્યની સમૃદ્ધિ વધી છે.

(પૃ. ૧૨૧) હરબડી જતા = ગભરાઈ જતા

વ્યંજ્ય = સૂચિત અર્થ.

અપેક્ષા = જરૂર

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ (સં. ૧૯૨૪-૧૯૮૪)
મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના પુત્ર થાય. એલ એલ. બી. થયા પછી તેમણે ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં નોકરી સ્વીકારેલી, પરંતુ પિતાના મરણને લીધે તે જગા છોડી અમદાવાદમાં વકીલાત શરૂ કરી.

અમદાવાદની જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં તે ઉત્સાહ અને છૂટથી ભાગ લેતા હતા. સરકારે તેમને ‘સર’નો ખિતાબ આપ્યો હતો પરંતુ તે લાંબા વખત સુધી ભોગવવા લાગ્યશાળી થયા નહિ. તેમનાં પત્ની લેડી વિદ્યાગૌરી ગ્રેન્યુએટ છે અને સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નોમાં તથા જાહેર જીવનમાં અગ્રે-સર ભાગ લે છે.

રમણલાલએ થોડાંક કાવ્યો લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત તેમણે નિર્દોષ પ્રસંગોનાં વિનોદ ભરેલાં લખાણો કર્યા છે. તે ‘જ્ઞાનસુધા’ નામે એક માસિક ચલાવતા હતા તેમાં પુસ્તકોનાં વિવેચન, લેખકોની કદર, સાહિત્યનો વિકાસ કરવાના ઉપાયો વગેરે ઉપર બહુ ઉદાર દષ્ટિવાળા લેખો લખતા હતા. ‘રાઈનો પર્વત’ નામે એક નાટક પણ તેમણે લખ્યું છે. તેમના ગ્રંથોનાં નામ: ભદ્રંભદ્ર, કવિતા અને સાહિત્ય, હાસ્યમંદિર, રાઈનો પર્વત, વગેરે. આ ઉપરાંત તેમના ઘણા લેખો છુટાછવાયા પણ છે.

રમણલાલનું લખાણ સરળ દરેલ અને શબ્દોની યોગ્ય પસંદગી-વાળું છે.

મહારાજ પર્વતરાયે કનકપુરના પ્રથમના રાજા રત્નદીપદેવની ગાદી પચાવી પાડી હતી; રાણી અમૃતદેવી પોતાના પુત્ર જગદીપદેવને લઈ નાસી છૂટી, અને પોતાના પતિનું વેર લેવા તથા પોતાના પુત્રને પિતાનું રાજ્ય પાછું અપાવવાના હેતુથી કિસલવાડીમાં માળજીને વેશે રાંધી જાલકાના નામથી ઓળખાવા લાગી. જગદીપદેવ તે રાઈ હતો. (પૃ. ૧૨૭) અરતનમેં = વાસણમાં.

આવાજની...નહિ = આવાજની તપાસમાં કનકપુરમાં માલ નીકળ્યો નહિ.

કચરા જોડે ધાતુ મળેલી હોય ત્યારે તેનો રસ કરી કચરાથી છુટી પાડવાની ક્રિયાને ચાસણી કહે છે.

ઝાંખી = દર્શન

જોગ = મેળાપ

પુરવાસીઓ (સં.) શહેરીઓ (પુર: શહેર. વાસી = વસનારા)
મિસરી માલ = ખાડ જેવો મીઠો માલ.

ગુજરાતના ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં તેમાં નાતો, ધર્મો અને પંથો પુષ્કળ ચાલે છે એ બાબત પર કર્તાની ટીકારૂંપે આ પ્રવેશ છે. ધર્મનાં મૂળતત્ત્વના પોતાની સમજણ પ્રમાણે અર્થ ઉઠાવી તે પ્રમાણે બોધ આપી ફેટલા પંથ, અખાડા વગેરે ચલાવવામાં આવે છે ?

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી ભરૂચના ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ છે અને એલ એલ. બી, એડવોકેટ થઈ મુંબાઈમાં વકિલાત કરે છે. તેમણે ગુજરાતી લખવાનો આરંભ સત્તરેક વર્ષ ઉપર કર્યો અને પોતાની પહેલી વાર્તાઓ ‘ધનશ્યામ’ નામે પ્રસિદ્ધ કરી. તે ટુંકી વાર્તાઓ અને વાર્તાગ્રંથો લખે છે. તેનાં પુસ્તકો વેરની વસુલાત, પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, પૃથિવીવલ્લભ, રાજધિરાજ, સ્વપ્નદ્રષ્ટા વગેરે છે.

કનૈયાલાલના લખાણમાં પ્રસંગનું ચિત્ર નજર આગળ ખડું કરવાની અજબ શક્તિ છે. તેમની વાર્તાનાં સ્ત્રીપુરુષો જાણે જીવતાં જાગતાં છે. ભાષાનો જુસ્સો પણ છે.

(પૃ. ૧૩૦) દિગ્વિજય (સં.) = દિશાઓનો જય [દિક્ = દિશા]
ચમત્કારી = અસાધારણ.

વ્યક્તિત્વ = સામા માણસ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવાની શક્તિ. મુંજ શત્રુરાજ હતો, હાર્યો હતો, કેદી બની ભિક્ષા માગતો હતો એટલે સરસાઈ તો તૈલપની ગણાય છતાં લોકો મુંજથી અંબઈ ગયા અને લોકો પોતાના રાજ ઉપર ભાવ રાખવાને બદલે મુંજ તરફ ભાવ દર્શાવવા લાગ્યા એજ મુંજની અસાધારણ શક્તિનો પ્રતાપ.

હજારો નિશ્વાસો...લોકોથી છડે ચોક તો તૈલપને વારી શકાય તેમ ન હતું એટલે તેઓ કશું બોલ્યા વિના માત્ર નિશ્વાસ નાખીને પોતાનો શોક પ્રકટ કરતા હતા.

નિશ્ચલ (સં.) = અડગ.

રાજ્યભુવન = રાજમહેલ, ખરો સંસ્કૃત શબ્દ 'રાજભવન' જોઈએ.

મદોન્મત્ત (સં.) = મદમાં મસ્ત બનેલો. (મદ+ઉન્મત્ત).

અવન્તી = માળવાની પ્રાચીન કાળની રાજધાની.

ભોજ = મુંજનો ભત્રીજો હતો. તેણે મુંજને કરાગૃહમાંથી છોડાવવાની યુક્તિ કરી હતી પરંતુ મુંજે તેનો લાભ લીધો ન હતો. માળવાનો રાજા ભોજ કવિઓ અને પંડિતોના આશ્રયદાતા તરીકે પ્રખ્યાત છે.

ભીલ્લમ = એક માંડલિક રાજા, તે તૈલપની નોકરીમાં રહ્યો હતો અને તેનાજ બળથી મુંજ જીવતો પકડાયો હતો, પરંતુ તૈલપે તેનું અપમાન કર્યાથી તે તેની નોકરી તજ દેશ ચાલ્યો ગયો અને પોતાના અપમાનનું વેર લેવાની તકની રાહ જોતો બેઠો.

આડંબર (સં) = ઢોંગ.

ગૌરવભર્યા = દમામદાર [ગૌરવ (સં.) = દમામ]

પૃથ્વીવલ્લભ = પૃથ્વીનો પતિ. મુંજ વિદ્વાન, રસિક અને પંડિતોને આશરો આપનાર હતો તેથી કવિઓએ તેને 'પૃથ્વીવલ્લભ' એ બિરુદ આપ્યું હતું. મુંજને એ બિરુદ પ્રિય હતું.

રસાતલ = પાતાલ. પાતાલ સાત છે તેમાંના એકનું નામ રસાતલ છે. પૃથ્વી રસાતલ જાય એ શબ્દો 'દુનિયા ઉંધી વળી જાય' એવા અર્થમાં વપરાય છે.

અનિવાર્ય (સં.) = ટાળી શકાય નહિ તેવો.

અદૃષ્ટ = આ શબ્દનો ઉપયોગ અશુદ્ધ છે. અહીં ખરો શબ્દ 'અદૃશ્ય' વાપરવો જોઈએ. અદૃશ્ય થઈ ગયો = દેખાતો બંધ થયો.

આખો ખંડ ફરી ફરી વાંચો. જાણે આપણી આંખ આગળ હાથી મુંજને સૂંઢમાં પકડી સૂંઢને આમતેમ હલાવે છે. ખરો જય કોનો ? મુંજનો કે તૈલપનો ? શા માટે ? પૃથ્વીવલ્લભ તમે કોને કહશો ? મુંજને આવું બિરુદ કેમ આપ્યું હશે ?

(૫. ૧૩૬) આપણા સમાજમાં જેમ બાળલગ્ન છે તેમ વૃદ્ધલગ્ન પણ છે. શામળશા નામે કાળા ગોળમટોળ શેઠ ઘડપણમાં પાંચમી વખત છ વર્ષની છોકરી જોડે પરણવા નીકળ્યા છે તેના વરઘોડાનું આ વર્ણન છે. સમાજના દોષ ઉઘાડા પાટી લોકોને જાગૃત કરવા એ લેખકોનો ધર્મ છે. આ ખંડમાં પંચ કર્તાએ શામળશાનું કેવું હસામણું ચિત્ર રજુ કર્યું છે ? ઘરેણું ધાલી, મૂંઝોને કલપ લગાવી, જરકશી જમો પહેરી શેઠ ઘોડા ઉપર બેસવા જાય છે. ઘોડો ચમકે છે, શેઠ ગભરાઈ પડી જવા તૈયાર થયેલી પાઘડી સંભાળતા પાછા હટે છે. સાજન હસે છે. અને જુના જરીના પોષાકવાળા વાજાવાળા ઘોંઘાટ મચાવી રહ્યા છે, એ ચિત્ર કેવું લાગે છે ?

સિકંદર = પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસમાં આવેલા મેસિડોનીઆનો રાજા હતો.

તેણે ધરાનનું મહારાજ્ય જીતી લઈ છેક પંજાબ સુધી ધસારો કર્યો હતો. તે અસાધારણ પરાક્રમથી એક જબરા સેનાપતિ તરીકે નામના મેળવી ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયો છે.

બ્યુસેફલસ = સિકંદરના માનીતા ઘોડાનું નામ.

ડૉન કિવકઝોટ = રૂપેનના એક વાર્તા લખનારે લખેલી વાર્તાનો નાયક. પ્રાચીન કાળના વીરોની વાતો વાંચી તેને પરાક્રમ કરી બતાવવાની ધણી હેંશ થાય છે. તેથી તે વિચિત્ર વેશ ધારણ કરી અનેક મૂર્ખતા ભરેલાં કામો કરે છે. રોઝીનાન્ત નામે દુબળા હાડ-ચામના જ બનેલા એક બાડી આંખવાળા ઘોડા ઉપર તે બેસી પરાક્રમની શોધમાં ફરતો રહે છે.

સંન્યસ્ત અવસ્થા (સં.) = મંસારની ઉપાધિમાંથી છૂટા થવાની દશા.

ભગીરથ પ્રયત્ન=ધણે મોટો પ્રયત્ન.

સગર નામે રાજાના પુત્રોને કપિલ નામે એક ઋષિએ શાપ આપ્યાથી તે બળી મુઆ હતા. પછી ભગીરથ નામે સગરના પૌત્રે પોતાના કાકાઓની સહગતિ કરવાના હેતુથી ઉગ્ર તપ કરી ગંગાને પ્રસન્ન કર્યા અને તેને સ્વર્ગથી ઉતાર્યા.

આ ઉપરથી લગીરથે જેવો જખરો ઉઘોગ કર્યો તેવા મોટા અને કઠણ પ્રયત્નને લગીરથ પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે.

તાજનષ્ટ = જેનો મુકુટ નાશ પામ્યો છે તે.

આ શબ્દપ્રયોગ અશુદ્ધ છે. પ્રથમે તો પાધડી નાશ પામી નથી પણ પડી ગઈ છે. એટલે નષ્ટ શબ્દનો ઉપયોગ યોગ્ય નથી છતાં એ શબ્દ ખરો માનીએ તોપણ સમાસ ખોટો છે.

પાખંડ = લુચ્ચાઈ.

દશ્ય (સં.) = દેખાવ.

કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા નડિયાદના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. ગોવર્ધનરામ તેમના મામા થાય. એમ. એ. સુધીનો અભ્યાસ કરી પ્રો. ગજજરની લેખોરેટરીમાં તથા બેંગલોરમાં રહીને તેમણે વિજ્ઞાનનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યો છે. વિલાયતમાં જઈ ત્યાં પણ ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી આવ્યા છે. તે આગ્રા કોલેજમાં વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર છે. તેમણે ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. વિજ્ઞાન એ તેમનો પ્રિય વિષય છે અને ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો, ગુજરાતીઓને તેમાં રસ લેતા કરવા એ તેમનો કાડ છે. માસિકોમાં તે વિજ્ઞાન વિષે સાદી મનોરંજક ભાષામાં મળના લેખો લખે છે.

(પૃ. ૧૪૨) અડીયલ = હડીલું. (અડ = હટ)

સાનન્દાશ્ચર્ય (સં.) = ખુશી અને નવાઈ.

ઋણુતા (સં.) = સાદાઈ.

કર્તવ્ય સંબંધી ચિન્તા = પોતાના કામની ચીવટ.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર દક્ષિણ દેશના રહેવાસી હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષામાં ધણાં સુંદર, ગંભીર, મરોડદાર લખાણ કરે છે. તેમનાં લખાણમાં ખાસ ખુબી એ છે કે થોડા શબ્દોમાં તે ગંભીર વિચારો જણાવી શકે છે; આપણને સાધારણ લાગે એવી વસ્તુઓમાં પણ નવાં દષ્ટિબિન્દુઓ રજુ કરે છે. એમના ધણા ખરા લેખો તો પુખ્ત

વથના વિચાર કરી શકે તેવા માણસો પુરેપુરા સમજી શકે તેવા હોય છે. તેમનાં લખાણમાં કુમાશ અને તાજગી હોય છે.

(પૃ. ૧૪૩) આંતરરાષ્ટ્રીય (સં.) = દેશ દેશની વચ્ચેનો. અહીં પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેનો એવો અર્થ લઈએ તો વધારે અંધખેસતો આવે છે.

સનાતન (સં.) = અચળ. હમેશ જેવું અને તેવું રહેનારું. આપણા સમાજમાં સાસુવહુની લડાઈ એ બનાવ જુના કાળથી બનતો આવે છે અને હજીએ બને છે, માટે તેને સનાતન સંગ્રામ કહી છે.

રિયાસત = હકુમત.

તારતમ્ય (સં.) = વધતા ઓછાપણું; તફાવત.

દરબારની અંદરની 'ખટપટ.....'દેશી રાજ્યમાં રહેનારા માણસો પોતાના રાજ્યના દરબારની ખટપટની વાતો કહે ત્યારે એમ કહે કે 'જુઓ, આ વાત ખાનગી છે પણ તમને એકને જ કહું છું.' આમ વાત કહે દરેકને અને દરેકને એમ જ કહેતા જાય.

કિંવદન્તી (સં.) = લોકવાયકા.

(પૃ. ૧૪૫) રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક પ્રસિદ્ધ માસિક 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી છે. તેઓ વિદ્વાન છે અને સેવાવૃત્તિવાળા છે. તેમની વાર્તાઓનું પુસ્તક 'દિરેક્તી વાતો' બહુ વખણાયું છે. તેમાંની એક વાર્તા અહીં લીધેલી છે.

અન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક છે. તેમનું 'સીતાહરણ' બહુ સરળ અને રસમય રીતે રામાયણની કથા રજુ કરે છે.

(પૃ. ૧૫૧) દશ્યો = દેખાવો. એકતાન = તલ્લીન.

પોતાના.....કરતું = આ આખી સૃષ્ટિનો પોતે પણ એક ભાગ છે એમ તેને લાગતું.

અહોરાત્ર = રાતદિવસ.

ઉપાસના = પૂજા.

નૈષ્ઠિક = નિષ્ઠાવાળા; શ્રદ્ધાવાન.

કુલપતિ = દસ હજાર શિષ્યોને લણાવનાર ગુરુ. એકજ ગુરુ સર્વ વિદ્યાર્થીઓને લણાવે નહિ, પરંતુ તેની દેખરેખ નીચે ચાલતાં વિદ્યાપીઠોમાં દસ હજાર શિષ્યો હોય. તે સર્વના પોષણની ચિન્તા પણ ગુરુ રાખતા.

દ્વિજ = બે વાર જન્મેલી. એકવાર માતાનાં ગર્ભમાંથી થયેલો જન્મ અને બીજાવાર યજ્ઞોપવીતથી થતો બ્રહ્મજન્મ: એમ જેને બે જન્મ થયા હોય તે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય દ્વિજ ગણાય.

સ્નાતક = અસલના વખતમાં ગુરુને ઘેર રહી વિદ્યાભ્યાસ કરે ત્યાં સુધી શિષ્ય બ્રહ્મચારી રહેતો. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ પૂરો થાય ત્યારે તેની સમાપ્તિ વખતે સ્નાન કરવાની ક્રિયા થતી.. આવું સ્નાન કર્યું હોય તે સ્નાતક. જેણે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યો હોય તે સ્નાતક. આપણે હાલ ટ્રેન્યુએટ શબ્દને બદલે સ્નાતક વાપરીએ છીએ.

પારંગત = છેડે ગયેલો = વિદ્યાનો પાર પામેલો = પ્રવીણ.

પ્રાચીન કાળમાં આપણાં જંગલો તે માત્ર ઝાડીઓ જ ન હતાં. એ અરણ્યોમાં આવેલાં આશ્રમો અને વિદ્યામંદિરોએ જ આપણા જીવો સુધારો ધડ્યો અને ટકાવી રાખ્યો. એ અરણ્યોમાં રહેતા ઋષિઓએ શાસ્ત્રો રચ્યાં, નિયમો બાંધ્યા, સમાજનું બંધારણ બાંધ્યું અને તેને નિયમમાં પણ રાખ્યો.

અવેરચંદ કલિદાસ મેઘાણીનું નામ હમણાં તો બહુ મશહૂર છે. તેણે થોડાંજ વર્ષો થયાં લખવા માંડ્યું છે. પરંતુ તેનાં લખાણો આપણા સાહિત્યમાં નવી ભાત પાડે છે. તેને લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવાનો ધણો શોખ છે. તેણે કાઠિયાવાડમાં ફરીને ડોશીઓ, ચારણો અને બારોટો પાસેથી વાર્તાઓ અને ગીતોના ભંડાર મેળવ્યા છે. વાર્તાઓ સાંભળી અને ત્યાં સુધી મૂળને અનુસરતી બાનીમાં તે લખે છે. આ પ્રકારના સાહિત્યના અભ્યાસને એણે પોતાનો ખાસ વિષય કરી લીધો છે. તેણે સૌરાષ્ટ્રની રસધારના પાંચ ભાગ,

સોરઠના ખારવટીઆ, રઢીઆળી રાતના ત્રણ ભાગ, ચુંદડી, કંકાવટી વગેરે સંગ્રહોમાં કાઠિયાવાડની લોકકથાઓ, લોકગીતો, લમગીતો, વત-કથાઓ વગેરેનો સંગ્રહ કર્યો છે. તેના આ કાંચની કદર કરીને અમદાવાદમાં હમણા જ તેને સોનાનો ચાંદ આપવામાં આવ્યો છે.

આ ખંડ સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૨ ના માંથી છે. તેમાં ઘણા કાઠિયાવાડી શબ્દો આવે છે ખરા, પરંતુ પ્રસંગની મન પર છાપ કેવી સચોટ પડે છે ? જાણે આખું ચિત્ર આપણી આંખ પાસે તરવરે છે. (પૃ. ૧૫૫) ગર = ગીરનું જંગલ.

લેંકાર = ભયંકર.

કંડારેલો = કાતરેલો.

ગલદેરા = ધરડાઓ = કાઠી સરદારોને પણ ગલદેરા કહેવામાં આવે છે.

લોંકકાઈ = બળ.

ડાયરો = મંડળી

ફે ફાટે = ત્રાસ વર્તે.

ઠરડીને = વાંકી કરીને.

માટી = મરદ.

લાખાપાદરને...શોભે = લાખાપાદરનું રક્ષણ માટી અને કાંકરાના કિલ્લાથી નહિ પણ જીવતા મરદો વડે થાય એ જ સાચું લાગે.

તું.....કરીશ = તું વખાણ કરીશ એવી બહાદુરી તારી જોડે લડવામાં બતાવીશું. એક વીર બીજા જોડે લડવા જાય ત્યારે તેની જોડે લડાઈ કરવી એજ તેની મેમાનગતી.

ઝાલર ટાણે = સંધ્યાકાળની આરતી વખતે.

વાંવડ = સમાચાર. કટક (સં.) = લશ્કર.

કેક જીવાનો કામ આવ્યા = કેટલાએ જીવાનો મરણ પામ્યા.

આત્મારામ (સં.) = આત્માનો આરામ.

પછાડી = ઘોડાના પાછલા પગ બાંધવાનું દોરડું.

ગઢવી = ચારણ. પૂર્વે ચારણ લોકોના હાથમાં ગઢ બળાવવામાં આવતો.

